

ISSN 2587-2591

TOBİDER

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 7 / Issue: 1

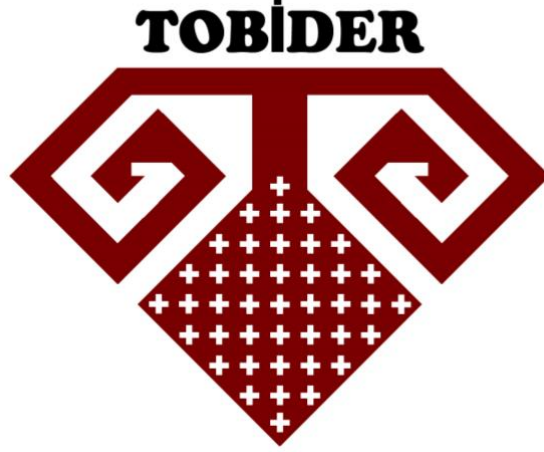
Cilt: 7 / Sayı: 1

2023

ULUSLARARASI TOPLUMSAL BİLİMLER DERGİSİ

TOBİDER
ULUSLARARASI TOPLUMSAL BİLİMLER DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

ACADEMIC JOURNAL

Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi (TOBİDER), yılda üç defa yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

TOBİDER Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları yayıncıya aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. TOBİDER; MLA, Index Copernicus, ResearchBib, Eurasian Scientific Journal Index, International Citation Index, CrossRef, WorldCat, Türk Eğitim İndeksi, Directory of Indexing and Impact Factor, Sindex, CiteFactor ve Asosindeks tarafından taranmaktadır.

ISSN/e-ISSN: 2587-2591

Volume 7/1 2023

Baş Editör / Chief Editor

Asst. Prof. Dr. Sadık HACI - Ankara University

Editörler / Editor

Assoc. Prof. Dr. Fatma Münevver ŞENDURAN - Ondokuz Mayıs University

Dr. Veysel ÇOLAKER - Pamukkale University

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Maja JAKİMOVSKA TOSIĆ - Institute of Macedonian Literature

Prof. Dr. Mariola MIKOŁAJCZAK - Adam Mickiewicz University, Poznan

Prof. Dr. Binyamin BİRKAN - Biruni University

Assoc. Prof. Dr. Nurie MURATOVA - South-West University "Neofit Rilski"

Assoc. Prof. Dr. Marinela MLADENOVA - South-West University "Neofit Rilski"

Assoc. Prof. Dr. Malika AİMAGAMBETOVA - Kazakh National University "After Al-Farabi"

Assoc. Prof. Dr. Çiçek ƏFƏNDİYEVA – Azerbaijan National Academy of Sciences

Assoc. Prof. Dr. Melike ÜZÜM - Başkent University

Asst. Prof. Dr. Bora GÖKTAŞ - Bayburt University

Asst. Prof. Dr. Mert KOZAN - Ankara University

Asst. Prof. Dr. Mehmet Zeki ILGAR - Biruni University

Asst. Prof. Dr. Ayşe Tuba CEYHUN DUMAN- Biruni University

Asst. Prof. Dr. Süreyya ECE - Şırnak University

Asst. Prof. Dr. Zafer CEYLAN - Karamanoğlu Mehmetbey University

Asst. Prof. Dr. Sonnur AKTAY - Anadolu University

Asst. Prof. Dr. Bilge GÖKTER GENÇER - Başkent University

Dr. Işıl Aydın ÖZKAN - Sinop University

Dr. Şekip AKTAY - Giresun University

TOBİDER

International Journal of Social Sciences

Volume 7/1 2023

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

DEMOCRATS AND REPUBLICANS IN THE 2010S: A STUDY ON POLITICAL
COMMUNICATION IN US POLITICS

2010'LARDA DEMOKRATLAR VE CUMHURİYETÇİLER: ABD SİYASETİNDE
SİYASAL İLETİŞİM ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Burak BAŞKAN

p. 1-21

BİLİNÇ PROBLEMİNE REVONSUO'NUN YAKLAŞIMI
REVONSUO'S APPROACH TO THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS

Atakan ALTINÖRS

p. 22-38

SOSYAL İLİŞKİLERİN DIŞSALLIKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE DAİR BİR
UYGULAMA

AN APPLICATION ON THE EFFECT OF SOCIAL RELATIONS ON EXTERNALITIES

Kasım ULUDAĞ & Adem TÜRKMEN & Hüseyin DAŞTAN

p. 39-61

YENİDEN ÇEVİRİ EYLEMİNİN DOĞASI VE BU EYLEME ZEMİN HAZIRLAYAN
ETKENLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT OF THE NATURE OF THE RETRANSLATION ACTION AND THE
FACTORS PREPARING THE GROUND FOR THIS ACTION

Serhat ARSLAN

p. 62-80

MUSTAFA KUTLU'NUN MÜRİT ADLI ÖYKÜSÜNÜ TAŞRA-KENT ÇATIŞMASI
BAĞLAMINDA OKUMAK

EXAMINING MUSTAFA KUTLU'S STORY "MÜRİT" IN THE CONTEXT OF
VILLAGE-URBAN CONFLICT

Yusuf AYDOĞDU

p. 81-96

KAHRAMANMARAŞ DEPREMİ ÖZELİNDE TRAVMATİK YAS VE SOSYAL
HİZMETİN YAS DANIŞMANLIĞI MÜDAHALESİ

TRAUMATIC GRIEF IN THE SPECIAL OF KAHRAMANMARAŞ EARTHQUAKE AND
GRIEF COUNSELING INTERVENTION OF SOCIAL WORK

Nurullah YELBOĞA

p. 97-121

TOBİDER

International Journal of Social Sciences

Volume 7/1 2023

AMBALAJ MAKİNELERİ İMALAT SEKTÖRÜNDE TEDARİKÇİ SEÇİMİ:
BÜTÜNLEŞİK BİR ÇOK KRİTERLİ KARAR MODELİ

SUPPLIER SELECTION IN THE PACKAGING MACHINERY INDUSTRY: AN
INTEGRATED MULTI-CRITERIA DECISION MODEL

Nahit YILMAZ

p. 122-149

OGUZ KAGAN DESTANI'NA GÖRE BAZI İRAN VE HORASAN ŞEHİRLERİ
SOME CITIES OF IRAN AND HORASAN ACCORDING TO THE OGUZ KAGAN EPIC

Saadettin Yağmur GÖMEÇ & Sonay ÜNAL & Abdul Metin ÇELİKBİLEK

p. 150-194

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK BAĞLAMINDA HALK EKONOMİSİNİN HALK
YAŞAMINDAKİ BAŞLICA ÖZELLİKLERİNE DAİR BİRTAKIM TESPİTLER
SOME OBSERVATIONS ON THE MAIN FEATURES OF FOLK ECONOMY IN FOLK
LIFE AS PART OF CULTURAL CONTINUITY

Hasan Ali DİKEN

p. 195-207

BOOKS AS FASHION ACCESSORIES: PARATEXTS AND TRANSLATION
MODA AKSESUARLARI OLARAK KİTAPLAR: YANMETİNLER VE ÇEVİRİ

İrem Ceren DOĞAN

p. 208-220

TÜRKİYE'DE CAZ MÜZİĞİNİN İLK KADIN YORUMCUSU: SEVİNÇ TEVS
THE FIRST FEMALE PERFORMER OF JAZZ MUSIC IN TURKEY: SEVİNÇ TEVS

İlknur AKSOY & Fulya SOYLU BAĞÇECİ

p. 221-244

TOBİDER

International Journal of Social Sciences

Volume 7/1 2023

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.1>

Volume 7/1

2023 p. 1-21

DEMOCRATS AND REPUBLICANS IN THE 2010S: A STUDY ON POLITICAL COMMUNICATION IN US POLITICS

2010'LARDA DEMOKRATLAR VE CUMHURİYETÇİLER: ABD SİYASETİNDE SİYASAL İLETİŞİM ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Burak BAŞKAN*

ABSTRACT

The presidential elections in the United States of America (USA), which has a long-established tradition of democracy, are an important platform where voters can express both their established/embedded values and their perspectives on current issues. The Republican Party and the Democratic Party, which have different traditions, values and political attitudes, are prominent institutional actors in the country's political history. This study aimed to understand the key determinants of the US elections in the 2010s and the political communication strategies developed by the actors in response to these determinants. Although the study did not systematically adhere to a single research method, it could be categorised as qualitative research using content and discourse analysis techniques.

The study focused on how candidate image and the parties' different approaches to issues related to the economy and conservative values affected political communication strategies and voter preferences in the elections held in the 2010s. According to the results of the study, the image of the presidential candidate was the most important determinant of voter preferences in the US elections. In other words, it was determined that the winners of the US presidential elections were candidates, not political parties. Therefore, political communication campaigns were designed in a leader-oriented way. In addition, economic issues remained important in US politics, especially in the election cycles of the 2010s. The Democrats, who placed economic issues at the centre of their campaign

* Assist Prof. Dr., Erzurum Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, burak.baskan@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2885-5911, Erzurum, Türkiye.

promises, had a relative advantage over the Republicans, especially in times of economic crisis. However, the sociological evolution of the American society, especially since the 1990s, has caused conservative values to lose their decisive influence on the US elections.

Key Words: *US Politics, Democrats, Republicans, Political Communication, Political Campaign*

ÖZ

Köklü bir demokrasi geleneğine sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) gerçekleştirilen başkanlık seçimleri, seçmenlerin hem yerleşik/gömülü değerlerini hem de güncel konulara ilişkin bakış açılarını ifade edebilecekleri önemli bir platform hüviyetindedir. Farklı siyasi geleneklere, değer setlerine ve siyasal tutumlara sahip olan Cumhuriyetçi Parti ile Demokrat Parti ise ülkenin siyasi tarihinin önemli kurumsal aktörleridir. Bu çalışma, ABD'de 2010'lu yıllarda gerçekleştirilen seçimlerin temel belirleyenlerini tespit etmeyi ve siyasi aktörlerin bu belirleyiciler karşısında geliştirdikleri siyasal iletişim stratejilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sistematik olarak tek bir araştırma yönteminin kullanılmadığı çalışmayı, içerik analizi ile söylem analizi yöntemlerinin belirli tekniklerinden yararlanılmış olan nitel bir araştırma olarak kategorize etmek mümkündür.

Çalışma; aday imajının ve partilerin ekonomiyle ve muhafazakâr değerlerle alakalı konulardaki yaklaşım farklılıklarının 2010'lu yıllarda yapılan seçimlerdeki siyasal iletişim stratejilerini ve seçmen tercihlerini ne şekilde etkilediği konusuna odaklanmıştır. Çalışmanın bulgularından hareketle, başkan adayının siyasal iletişim kampanyası sürecinde ortaya koyduğu lider imajının seçmen tercihlerinde en önemli belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer bir ifadeyle, ABD başkanlık seçimlerinin kazananının siyasi partiler değil, adaylar olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu seçimlerdeki siyasal iletişim kampanyaları, lider odaklı olarak tasarlanmıştır. Diğer taraftan ekonomi temelli konulara yaklaşım, ABD siyasetindeki belirleyicilik vasfını 2010'larda da korumuştur. Ekonomiyi merkeze alan seçim vaatleri ve politika önerileriyle Demokratlar, özellikle ekonomik kriz dönemlerinde Cumhuriyetçilere karşı kayda değer bir avantaj elde etmiştir. Bununla birlikte Amerikan toplumunun özellikle 1990'lardan itibaren tecrübe ettiği sosyolojik dönüşüm, muhafazakâr değerlerin ABD seçimleri üzerindeki belirleyiciliğini önemli ölçüde yitirmesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *ABD Siyaseti, Demokratlar, Cumhuriyetçiler, Siyasal İletişim, Siyasal Kampanya*

Introduction

Elections are mechanisms for filling a post or an office through preferences made by a designated community of people, namely voters (Heywood, 2007: 253). Elections, as an important element of democratic regimes, are also a fundamental tool for American citizens to declare their choices about who will use political authority to govern for the next four-year term and to express their thoughts about the policies pursued by the existing administration and to intervene in the direction of those policies (Herrnson, 1998: 1). Voters can support the incumbent party by voting for it, or they can oppose the policies of the incumbent party by voting against it. The electoral process can therefore be seen as an evaluation of current policies. If there is dissatisfaction with current policies, an election can be seen as an attempt to find a better alternative.

American political history has been shaped by two opposing perspectives, the Republicans and the Democrats. However, American electoral history has witnessed the contentious rivalry between the two political parties. Since 1968, when Richard M. Nixon was elected as the thirty-seventh president of the United States, it has been observed that the presidency has consistently passed from one party to another in every presidential election. Meanwhile, Gerald Ford served as US President from 1974 to 1977 without any electoral victory. The only exception was another Republican, George H. W. Bush, who was elected as the US President immediately after Republican Ronald Reagan (WHHA, 2023). The fact that power in the US switches so easily between the two parties demonstrates the need for the parties to offer original prescriptions on current issues that transcend the historical ideological divide. A meticulously and masterfully designed election campaign is therefore of vital importance for political parties and especially for presidential candidates.

This study aims to understand the fundamental determinants of voter preferences in the 2010 US elections and the political communication strategies developed by the two political parties during the campaign processes. The US elections of the 2010s include the presidential elections of 2008, 2012, 2016 and 2020, which shaped the political atmosphere of the 2010s. Within this framework, qualitative analyses were carried out in the study, using certain tactics of content analysis and discourse analysis methods in a non-systematic way. Data sources include speeches by political leaders, texts in their books, election slogans and posters. The results of previous empirical studies also provide important contributions to this research.

Historical and Ideological Democratic-Republican Cleavage

The two deep-rooted political parties in US political history differ in many fields such as policy priorities, fundamental values, and worldview. The Democratic Party is the oldest continuous political party in the US and in the world (Shafer, 1991: 169). The party was founded in 1828 and dominated the US politics until 1860. During its foundation years, the party became identified with the southern parts of the country

(Scruton, 2007: 171-172). Its position was mainly shaped by 1780s anti-federalism and by its opposition to the Federalist Party. It was composed of elements and forces that were against adoption of the US Constitution as a result of its anti-federalist approach (Shafer, 1991: 169). Moreover, the Democratic Party was the most prominent institutional defender of slavery. Even most Democrats outside the South refrained from criticising this so-called ‘peculiar institution’. In 1854, Under the presidency of Democrat Franklin Pierce, the Kansas-Nebraska Act, passed by the Congress controlled by the Democrats, paved the way for an even stronger sectionalism in US politics on the issue of slavery. The Whigs, the main rival of the Democratic Party, were regionally divided on this issue. The irrevocable split between Northern and Southern Whigs allowed the rise of a new Northern party, the Republican Party, which opposed slavery (Prokop, 2016).

The Republican Party, on the other hand, was founded in 1854 with a strong anti-slavery sentiment in its early years (Jones, 1991: 534). The first successful presidential candidate of the Republican Party was Abraham Lincoln, elected in 1860, despite the fact that he had not been on the ballot in many southern states. Although the southern states of the country had a reputation as the “Solid South” because of its staunch opposition to the Republicans after the American Civil War, the party has managed to achieve great success at the national level throughout the twentieth century (Cunningham, 2008: 712).

In a unique way in the world political history, the Democratic Party completely substituted its position with the Republican Party. The party abandoned its agrarian and conservative images and adopted an enlightened *dirigisme*, by which active role of the government for the dependent and the poor were combined with American ideals of self-determination and liberty. After the Great Depression, the party designed a comprehensive economic project comprising government interventions and a social welfare system based on Franklin Roosevelt’s New Deal (Scruton, 2007: 171-172). With the abolition in 1936 of the party rule requiring a two-thirds vote to nominate a presidential candidate, the more conservative members of the party, concentrated in the South, were stripped of their veto power over liberal candidates. Now dominated by a liberal leadership, the party has begun to advocate federal power, a loose interpretation of the US Constitution, and more government spending to solve the country’s social and economic problems (Sheckels, 2008: 175).

The position of the Democrats can be defined as to the left of the Republicans on the US political spectrum (Scruton, 2007: 172). Thusly, the Republican Party can be positioned as a more “right-wing” political party according to a European sense of political left-right spectrum. The positioning of parties on the political spectrum is similar to market segmentation and market targeting in business. Just as marketers direct their product and promotional campaigns only to those who are likely to buy them, political parties also seek to determine which people should be targeted by their efforts to allure. From this point of view, the Democratic Party has historically identified minorities and the poor as its main target group (Newman & Perloff, 2004: 22). On the other hand, the

voter profile of the Republican Party has traditionally been composed of those people with high income, social status, and education. The party has associated itself with big business circles, rather than labour movements (Jones, 1991: 535). In 1980s, the party's appeal groups have been broadened to include white Southerners, urban Catholics, evangelicals, social conservatives, disaffected labour, anti-Communists, and libertarians (Cunningham, 2008: 712). Today, the party advocates a financial approach of '*laissez-faire, laissez-passer*', opposes welfare state, and defends less government intervention for a better governance (Laone & Laone, 2012: 1).

Candidate Image as the Starting Point of Political Campaigning

Political marketing, and political branding as an element of it, has become one of the most important determinants of US elections, especially in the last three decades as communication technologies have developed. In political branding, symbols and signs are combined with a name and designed to communicate personality, vision and the values of a political entity, namely a political leader or an organisation (Moufahim, 2022: 2). Branding a political leader is an integral phase of political branding. It comprises designing "a simple and distinctive vision with values that connect with the target audience, that gains a strong awareness amongst the public and that stimulates positive associations" (Lees-Marshment, 2014: 106). At this point, an important feature of the US elections is that the main emphasis during the electoral process is on candidates, but not on political parties. Therefore, it is not the political parties but the candidates that burden the outcomes of the elections (Herrnson, 1998: 1-6). This situation causes political branding in US politics to be perceived entirely as candidate branding.

The brand of Barack Obama created in 2008 can be regarded as "the most commonly known political brand" in the world (Lees-Marshment, 2014: 107). The 'Obama brand' was designed as a consensus-builder, a unifier, and a virtually post-political leader (Dorning & Parsons, 2007). His campaign team's mastery of candidate image and brand building led to Obama being named '2008 Advertising Age's Marketer of the Year' (Zavattaro, 2010: 123). Biden also positioned his brand on the branding legacy of the two previous Democratic presidents, namely Clinton and Obama. Thus, he successfully built a bridge between the past brand that voters are used to and feel comfortable with and the current brand. Moreover, the centrist positioning of 'Biden brand' provided voters the opportunity to vote against Republican candidate Trump without being exposed to radical change (Cosgrove & Shrader, 2022: 41). Considering American elections in general, therefore, it can be argued that all election processes are a race for 'candidate branding' between parties.

An important instrument for creating a candidate brand is the election campaign executed by incumbent and challenger candidates. In 1993, Republican George W. H. Bush could not be re-elected and was defeated by Democrat candidate Bill Clinton by the help of a studiously designed political communication campaign. It can be argued that the

success of Clinton in US elections was due to his electoral ability and his loyalty to intense and effective electoral campaigns. His campaign was perceived as clear and sympathetic by a significant part of voters. His rhetoric was successfully designed. Moreover, he benefited from television and other campaign means very skilfully (Crotty, 1998: 205). He was presented as a popular popstar figure by appearing on the cover of People Magazine, morning talk shows, MTV, and Arsenio Hall in the six-week period from the California primary to the Democratic National Convention (Ifill, 1992). By the 2010s, election campaigns that presented presidential candidates as ‘saviours’ (or ‘modern heroes’) had penetrated people’s daily lives with the increasing influence of social media.

The success of Barack Obama in the 2008 elections proved the vital role of candidate-focused political campaigns during electoral process. Social media and technology were important elements of Obama’s political campaign strategy, which enabled him to raise funds and motivate his volunteers. 5 million adherents were gathered on internet-based platforms. He roughly got 2.5 million Facebook supporters, more than 4 times of McCain’s supporters; and more than 115.000 Twitter followers, 23 times more than the number of McCain’s followers (Aaker & Chang, 2010). These numbers revealed that one of the main reasons of McCain’s failure in the election stemmed from Obama’s success in political campaigning and usage of social media and technology.

Visual-1: Obama’s “Hope” Slogan on a poster (Fairey, 2008);

Visual-2: Obama’s “Yes We Can” Slogan on a poster (Fairey, from Honda, 2016).

Lam, Cheung and Lo (2021) underlined the effectiveness of photographs and videos of a candidate in attracting voters’ positive responses on social media; namely the favourable reactions of ‘Love’ and ‘Like’. As can be seen on Visual 1 and Visual 2, Obama’s photographs were successfully used during his campaigning process. In the photograph, Obama’s head is facing the audience, but he is looking ahead (towards the goals he desires the country to achieve). The photographs were supported with one-word slogans such as “Hope”, “Progress”, and “Change”. Those slogans can be regarded as a

map that reveals the policy-direction of possible Obama governance. “Yes We Can” might be one of the most memorable slogans in the history of political communication. The slogan emphasised that all national goals could be achieved with a Democratic Party government under Obama’s competence that would succeed the two-term Bush administration. The expression of ‘yes’ emphasised that the voters shared the same thoughts with the candidate and that Obama actually endorsed this belief of the voters.

A controversial trend in American style of political campaigning is the use of ‘attack’ or ‘negative’ spots, namely the advertisements that emphasise so-called weaknesses of the rival rather than the positive qualities of the candidate herself/himself (McNair, 2018: 114). Negative campaigning is a major obstacle to the competition of candidates’ vision and projects in the electoral arena. Sarah Palin, the Republican Party’s and John McCain's vice-presidential candidate in the 2008 US presidential elections, whipped up the crowd by saying that Obama was “palling around with terrorists”, to which the audience responded with chants of “Off with his head!” and “Kill him!” (Lowndes, 2017: 241). Presidency election in 2012 was also characterised by Republicans’ negative campaigning. “Obama isn’t working” was another prominent election slogan of Romney’s 2012 election campaign. The slogan was adapted from victorious 1979 election campaign of Margaret Thatcher in the UK. Thus, Obama was accused of causing social warfare in the country (McGreal, 2012). The difference in attitude towards the opponent between the Democratic and Republican campaigns continued in the 2016 and 2020 presidential elections. In the process of 2020 presidential election, Democrat politicians posted more advocacy messages on social media platforms such as Twitter and Facebook, while Trump posted more contrast and attack messages than advocacy messages (Hemsley, Stromer-Galley, Rossini & Smith, 2021: 3-4).

Visual-3: Obama with the slogan of “forward” in 2012 (4President.org, 2015).

Main theme in the 2012 election campaign of incumbent President Obama was “forward”, which aimed to affirm achievements of previous four years in governance and the direction of his second term in presidency. In the 2012 presidential elections, the Republican handicap led to the defeat of Mitt Romney. Despite the emergence of a strong

opposition to President Barack Obama, the Republicans failed to generate sufficient enthusiasm in favour of their candidate. Turnout was 10 per cent lower than in the 2008 presidential election. Romney, who was believed to have been leading for a long time, failed to arouse excitement among the grassroots (Kirby & Ekins, 2012: 2).

The populist attitudes and discourses of political leaders is an important determinant of their image in the eyes of voters. For many reasons, the USA can be considered the homeland of populism. The People's Party of the US, or the Populist Party as it was popularly known, emerged in the late nineteenth century as a foundational and historical moment in the history of populism by introducing the term into the literature. Moreover, many populist political figures such as Huey Long, Pat Buchanan, George Wallace, Sarah Palin, Ross Perot and Donald Trump have appeared on the political scene and influenced the populist style of politics all over the world (Rovira Kaltwasser, Taggart, Ochoa Espejo & Ostiguy, 2017: 9). The primary text to understand Trump's populist rhetoric is his book, "*Great again: How to fix our crippled America*". In the book, he explained the dispute with the town council of Palm Beach because of his American flag in front of his house as follows:

"After I bought it (a house in Palm Beach, Florida), I wanted people to know how proud and grateful I am to be an American, so I decided to fly an American flag in front of my house, an American flag that nobody could miss, a flag fitting for this beautiful house.

So I raised an extra-large flag, 15 feet by 25 feet on an 80-foot-high flagpole. Watching that flag catch the wind and fly proudly was a beautiful sight. Except the city of Palm Beach decided my flag was too big. They claimed it exceeded zoning regulations. Who knew there was a law about the size of flag you are allowed to fly? When I politely informed them I had no intention of taking down my American flag, they began fining me \$250 a day until I removed it.

... One of the officials who wanted me to lower it admitted, "This flag now has become a symbol, and to the people in this community this flag symbolizes patriotism." So we won that fight! As we all know, the flag is much more than a red, white, and blue cloth rectangle. It is a symbol to me, to you, and to people around the world. It represents equality, hope, and fairness. It represents great courage and sacrifice." (Trump, 2015, s. 101-102)

Symbols are the essence of politics. Appeals based on values and symbols are undoubtedly the most influential of all political communication messages (Newman & Perloff, 2004: 29). In the text, Trump directed the attention of readers to American flag by emphasising what it symbolises for American people. He created an antagonist duality between himself and the town council of Palm Beach by associating himself with the

symbolic meanings (namely; hope, equality, fairness, sacrifice, and great courage) of American flag. The official's admission about the meaning of 'patriotism' that the American flag has acquired thanks to Trump means that Trump has proven his ability to symbolise the country's values. Since he regarded this controversy for the size of the flag as winning a so-called fight, he positioned himself as a pioneer fighting on the front line for the symbols of the country.

Visual-4: Trump with his vice president on the election poster (DJTW, 2016).

The catchy slogan of “Make America Great Again” was used by Trump in both the 2016 and 2020 elections. The “Let’s Make America Great Again” version of the slogan was originally used by Ronald Reagan and George H.W. Bush in their political campaign during 1980 presidency election (Tumulty, 2017). The slogan can be regarded as a reference to the single superpower era of the USA in the world history. The main premise is that the USA is not ‘great’ at the moment due to the incompetence of previous governments and a future Trump governance is the best option to reach the ‘Great America’ vision of the American nation.

Trump’s populism went beyond the rhetorical dimension and became an incitement to physical violence within American society. His presidential campaign in 2016 was marked by violence in his rhetoric and rallies, fuelled by white nationalists. In particular, negative comments about Muslims and Latino immigrants drew crowds to Republican rallies where physical attacks on Latino and black protesters were frequent (Lowndes, 2017: 242). A dramatic example for the outcomes of Trump’s rhetoric encouraging violence was the assault of two brothers from South Boston targeting a middle-aged Mexican immigrant while he was sleeping outside the station in 2015. After the incident occurred, Trump made the following statement:

“It would be a shame. . . . I will say that people who are following me are very passionate. They love this country and they want this country to be great again. They are passionate.” (Walker, 2015)

The attacker’s words “Donald Trump was right; all these illegals need to be

deported.” are important for revealing the social problems that can be caused by political leaders’ populist discourses during political campaigns. Both during his political campaign and during his presidency, Trump has repeatedly used rhetoric that increased social hatred and paved the way for an increase in hate crimes.

Biden has achieved to become the second Democrat leader to take over power from the Republicans in the last two decades. His prominent promises during his 2020 election campaign were restoring the soul of the nation, providing experience in an era of crisis, and governing the nation with empathy (Alter, 2020). ‘Restoring something’ refers to recognise that there has been a departure from the previously achieved level and to take corrective action to achieve that level again. A soul is the main component of a body that provides vitality and character. Therefore, restoring a nation’s soul is based on the promise to achieve the previous level of vitality and regain the deeply-rooted character of the nation. This also means that the spirit of the nation under the Republican rule has been damaged and is far from the vitality that it should normally be.

Visual-5: Biden giving a speech on the dais (Douliery, 2021).

As can be seen on Visual 5, “Build Back Better” was another prominent slogan of Biden’s election campaign in 2020. It is based on the premise that the better option cannot be built in the period of the Republican Party and his governance is ready to provide the better option for the country. The word “back” is a reference to the country's relatively ‘better times’ in the past. From this point of view, Republican administrations are portrayed as periods of stagnation between ‘better times’ of the country.

Although Biden cannot be categorised as a highly charismatic politician, his moderate and calm attitude towards many issues following an extremely populist period of Trump might be regarded as a reasonable explanation for his victory in 2020

presidential election. His political branding was built on a promise of returning to normalcy, personal decency, certain policies appealing to Democrats and some of independent voters, and a competent solution to COVID-based social problems (Cosgrove & Shrader, 2022: 35). In his speech at the Democratic National Convention, he purported that:

“We can choose the path of becoming angrier, less hopeful, and more divided, a path of shadow and suspicion. Or we can choose a different path, and together, take this chance to heal, to be reborn, to unite. A path of hope and light...” (Collinson, 2020)

This message can be interpreted as an opportunity for overall American voters to escape Trump's populist anger. The ‘Biden brand’ promised fewer negative incidents, calmness and peace. The results of the 2020 presidential election confirmed that American voters were tired of populist adventures. Therefore, it is important for a political leader to identify and articulate the discourses that society is deprived of and needs to hear during political campaigns.

Economy as a Determinant of Political Campaigning

It was in 1992, when Democrat Bill Clinton used the slogan of “It’s the economy, stupid!” (Abramowitz, 1995: 185). The economy has also managed to become the most important issue for voters in the 2020 presidential election, with a 79 per cent acceptance rate of “very important” (Pew Research Center, 2020). It may be argued that the economic views of two political traditions about how to overcome income inequality in society, how to create new jobs, how to provide social security opportunities for people, and how to determine tax rates for different income groups are determinative on election results. This is especially true in times of crises, as seen in the examples of the mortgage crisis between 2007 and 2010, and of the global economic crisis caused by the Covid-19 outbreak in 2020.

While the issue of economy is included in the election campaigns of political parties, the main determinant is which party embraces which social segments and which economic policy promises will facilitate people’s lives. At this point, a candidate benefits the most from advertising on topics over which he/she can claim ‘ownership’ (Ansolabehere & Iyengar, 1994). Voters tend to believe that the party that ‘owns’ an issue is more successful on that issue. Thus, the Republican Party ‘owns’ issues such as illegal drugs, taxes, and national defence. The Democratic Party ‘owns’ issues such as labour force, education and health care (Benoit & Hansen, 2002: 140-141). The Democrats are considered to be more successful in domestic policy-related issues, while the Republicans generally show that they claim ownership of (and therefore competence for) foreign policy issues (Kaid, 2004: 163). Those domestic policy-related issues mainly include economy-related topics such as general economic outlook of the country, unemployment, social security system, and taxation system. Wright, Clifford and Simas (2022) argued

that polarisation in politics and partisanship of voters narrow the potential impact of issue ownership. However, it should be considered that people's partisanship takes its roots from antagonisms emerged as a result of former discussions on issues that are currently owned by a party. Therefore, it can be argued that partisanship is an outcome of sensitivities on certain issues.

How voting behaviour is affected by economic conditions felt by voters is a significant point that shapes the design of political campaigns. The Figure 1 shows that if the economy gets worse, the satisfaction rate of voters diminishes and the voters regard the incumbent government as responsible for their economic conditions. According to the politico-economic system model of Schneider in Figure 1, there is an interdependent link between economy and policies, and accordingly the voting preferences of people are based on their economic conditions. As a result of this, the re-election opportunity of a government depends on its capability to enhance the economic conditions of people (Schneider, 1985: 16). At this point, it can be interpreted that bad economic conditions in a country during election periods are more decisive than good economic conditions. Bad economic conditions in a country provide a significant advantage to those political parties that can convince voters that they are more successful in managing the economy. The power shift from the Republicans to the Democrats after each economic crisis in the last two decades revealed that people anxiously tended to escape from the uncertainty of crisis moments.

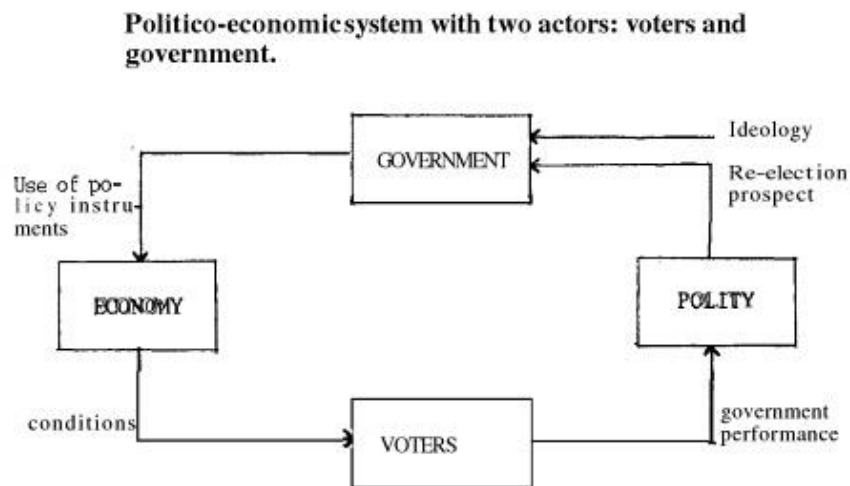

Figure-1: The relationship between economic conditions and voting behaviour (Schneider, 1985: 16)

The fact that economy-related issues are at the centre of Obama's policies in both 2008 and 2012 has led to the emergence of a term called 'Obamanomics'. The term is a combination of the words 'Obama' and 'economics' and refers to the economic policies involving tax policies, economic stimulus programs, and healthcare reforms led

by the administration of Obama in response to the 2008 Great Recession (Fernando, 2021). His economy-policy efforts aimed to eliminate the structural barriers against shared sustainable prosperity for middle-class families, to increase growth in incomes, to overcome high levels of inequality, to lower health care costs, to minimise the reliance on oil as well as other sources that cause carbon pollution, and to create new opportunities for higher education (CEA, 2017: 22). In a similar vein, Biden has sought to restore US government's role in the quest to advance Americans' economic welfare and their standards of healthcare services by taking his roots from a common Democratic tradition that united Presidents Franklin Roosevelt, Lyndon Johnson and Barack Obama (Collinson, 2020).

Based on the total posts of each party's politicians per issue during both 2016 and 2020 presidential elections, it was determined that the economy is the most emphasised subject by both parties. The total number of Democrat's social posts on economic issues was much higher than the total number of Republican's social posts (Hemsley, Stromer-Galley, Rossini & Smith, 2021: 3). Consequently, the overall economic conditions, which determine the limits of human activity in a country, continues to be one of the most important determinants of the US elections. This situation provides an important advantage to the Democrats who have proven their competence in economic management, especially in elections held in times of crisis.

Are Conservative Values Still Determinative in US Politics?

Although the degree of change varies, almost every society goes through some kind of transformation over time. From this point on, Inglehart's (1971) theory of value change emphasised that advanced industrial societies had undergone a process of political-cultural transformation. This transformation changed the basic value priorities of particular generations as a result of changing conditions affecting their basic socialisation. A significant proportion of people in Western societies went beyond the level of unsatisfied basic needs. Having taken basic needs such as water and food for granted, they began to pursue other non-economic goals beyond economic security. This tendency towards post-materialism was primarily due to generational replacement (Inglehart & Abramson, 1994: 339). In the 1990s, Layman & Carmines (1997) also noted that American politics had begun to become more "values-based" and "cultural". These new post-materialist goals included demands such as environmental protection, animal rights, personal autonomy, women's rights and LGBT+ rights.

Considering their policy priorities, it can be argued that the Democrats have adapted the party to the changing values of American society. The Republicans, on the other hand, have campaigned primarily on patriotism and family values in order to broaden the appeal of the party over the years (Cunningham, 2008: 712). At this point, an important question to answer about trends in US politics is whether or not the faith and family cards will still help Republicans win elections in the 2010s. The gradual

sociological evolution of American society after the 1990s is the main issue to focus on when seeking reasonable answers to this question.

The last three decades have seen significant sociological changes in many areas of American society. For example, between 2007 and 2014, the percentage of Christians within the composition of the Republican Party decreased by 5 per cent, while the percentage of non-Christian faiths increased by 1 per cent and the religiously unaffiliated increased by 4 per cent. The number of Christians within the Democratic Party also decreased by 11 per cent, while the number of religiously unaffiliated increased by 9 per cent (Pew Research Center, 2015). According to the GALLUP, the proportion of American adults who claim to be members of a church fell from 70 per cent to 47 per cent between 2000 and 2020 (Jones, 2021). While the number of American people who support the legalisation of abortion was 51 per cent in 2007 and 53 per cent in 2014 (Pew Research Center, 2015), it reached to 61 per cent in 2022 (Hartig, 2022).

Empirical data from the ABC News & Washington Post Poll showed that American voter support for legalising same-sex marriage increased dramatically from 32 per cent to 53 per cent between 2006 and 2011. Moreover, there was an increase in support for same-sex marriage across all voter classifications during this period. The most interesting change was among white Catholics and white Protestants. 63 per cent of white Catholics said they supported freedom for such marriages. White Protestant support increased by more than 10 per cent among both evangelical and non-evangelical religious groups between 2006 and 2011 (Langer, 2011). Moreover, according to the GALLUP, support for same-sex marriage in American society reached 70 per cent in 2021. Among Democrats, this figure has risen to 83 per cent. While support for same-sex marriage among Republicans was only 16 per cent in 1997, it rose to 53 per cent in 2021. In other words, Republicans who oppose same-sex marriage became a minority within the Republican Party for the first time in history. While support for same-sex marriage in 2021 was 60 per cent among Americans over 55, it was 84 per cent among Americans aged 18-34. This difference in rates gives an idea of the direction of sociological evolution that American society is undergoing (McCarthy, 2021).

Those findings might also illustrate that opposition to issues such as same-sex marriages or abortion does not provide an advantage for the Republican Party in the U.S. elections, since the support for those topics has risen dramatically in recent years. Today, the majority of US voters, including a significant proportion of Republicans, demand freedom for LGBTI+ people and women who prefer abortion. Moreover, moderation in commitment to conservative values does not disadvantage the Republican Party in terms of electoral support, since there is no political party that conservatives can support in place of the Republican Party for their conservative goals. At this point, the only option for the Republican Party is to reposition itself according to the changing demands of the voters.

It is also noteworthy that in the 2010s, important challenging voices emerged among Republican Party members and supporters against the traditional conservative position of the Republican Party. For instance, Ken Mehlman, a former Republican National Committee (RNC) chairperson, argued that the right to pursue happiness bestowed by God included the right to decide about marriage and declared that he was a gay person (Ambinder, 2012). Dick Cheney, Vice-President during the Bush era, was also a major supporter of the homosexual movement and had several disagreements with the President Bush over their approach to LGBTI+ people. His daughter Mary Cheney has been married to Heather Poe since 2012 (McGraw, 2021). During the 2021 Pride Month, Ronna McDaniel (2021), the chairperson of RNC, wrote on Twitter that;

“Happy #PrideMonth! @GOP is proud to have doubled our LGBTQ support over the last 4 years, and we will continue to grow our big tent by supporting measures that promote fairness and balance protections for LGBTQ Americans and those with deeply held religious beliefs.”

In July 2022, forty-seven Republicans in the House of Representatives voted with Democrats for the Respect for Marriage Act to enshrine same-sex marriage in federal law, declaring that the majority of Republican voters no longer oppose LGBTI+ unions (Lavietes, 2022). In November 2022, moreover, twelve Republican senators voted with Democratic senators to support the same bill and legalise same-sex marriage in the US (Warburton, 2022).

The Trump era can be seen as an important turning point in the normalisation of LGBTI+ rights discussions within the Republican Party. His administration had given top positions to officials who openly declared that they were homosexual (McGraw, 2021). Moreover, he criticised North Carolina Republicans for passing a bill aimed at prohibiting the use of bathrooms by transgender people, a move away from his party's conservative position on the issue (Cheney, 2016). In 2016, he tweeted as; “Thank you to the LGBT community! I will fight for you while Hillary brings in more people that will threaten your freedoms and beliefs” (Trump, 2016). With these statements, Trump declared migrants as ‘harmful others’ and positioned LGBT+ people on his side. Therefore, the inclusion of LGBT+ people in the group of people the Republicans are supposed to protect is an important turning point in the party's history.

Conclusion

Elections are important instruments for citizens to express their views, satisfaction and objections for a certain period. Considering elections conducted in the US history, there is a general voter tendency that constitutes the party alignments and provides those parties a certain level of guarantee votes. In other words, both the Democrats and the Republicans have loyal voter groups whose support can be predicted before the election. However, neither the Democrats nor the Republicans can maintain their winning position in every election. This circumstance proves the existence of an

electoral transition between the two parties in presidential elections.

An important determinant of voter transition between parties in US politics is the political communication strategy and election campaign of the presidential candidate. It can be argued that the elections in the USA are ‘a race of candidates’ rather than ‘a race of political parties’. Over the past two decades, Democratic candidates have focused more on building an image based on their own policies and visions, while Republican candidates have used negative campaigning aimed at the opponent's image. The populist rhetoric that has become more common in the Trump era has turned the US presidential election into a battleground for Republican candidates. On the other hand, Obama and Biden, the two Democratic candidates of the 2010s, managed to build a calm, moderate, hopeful, and forward-looking candidate brand.

Economic issues, however, retain their place in American politics. Particularly in times of crisis, voters seeking to avoid uncertainty tend to favour Democratic candidates who are perceived as more competent in developing solutions to economic problems. This was the case after both the 2008 and 2020 economic crises, when voters switched to Democratic candidates, namely Obama and Biden.

The sociological evolution of American society has significantly reduced the decisive role of conservative values in elections. As empirical studies show, Republican voters are converging with Democratic voters on many issues, such as abortion or LGBTI+ marriage, which are indicators of adherence to or disaffection from conservative values. Moreover, Republican politicians seem to have abandoned their former rigid positions on these issues. This makes it harder for Republicans to play the faith and family card in elections. As a result, American politics, which has changed significantly in the 2010s compared with the past, may undergo even greater changes in the coming decades.

Bibliography

- 4President.org. (2015). *2012 Presidential Campaign*. <http://www.4president.org/ocmi2012.htm#prettyPhoto>
- Aaker, J. & Chang V. (2010). Obama and the Power of Social Media and Technology. *The European Business Review*. May-June Issue, 16-21.
- Abramowitz, A. I. (1995). It's Abortion, Stupid: Policy Voting in the 1992 Presidential Election. *The Journal of Politics*, 57(1), 176–186. doi:10.2307/2960276
- Alter, C. (2020, November 7). How Joe Biden Won the White House. *Time*. <https://time.com/5907674/joe-biden-wins-2020-election>

- Ambinder, M. (2012, August 26). Bush Campaign Chief and Former RNC Chair Ken Mehlman: I'm Gay. *The Atlantic*.
<https://www.theatlantic.com/politics/archive/2010/08/bush-campaign-chief-and-former-rnc-chair-ken-mehlman-im-gay/62065/>
- Ansolabehere, S., & Iyengar, S. (1994). Riding the Wave and Claiming Ownership Over Issues: The Joint Effects of Advertising and News Coverage in Campaigns. *The Public Opinion Quarterly*, 58(3), 335–357. <http://www.jstor.org/stable/2749726>
- Benoit, W. L. & Hansen, G. J. (2002). Issue adaptation of presidential television spots and debates to primary and general audiences. *Communication Research Reports*, 19(2), 138-145. doi:10.1080/08824090209384841
- Cheney, K. (2016, June 15). In Trump, Pro-gay Rights Republicans See a New Hope. *Politico*. <https://www.politico.com/story/2016/06/donald-trump-gay-rights-224343>
- Collinson, S. (2020, November 2). A Nation in Crisis Faces a Critical Moment in History This Election. *CNN Politics*. <https://www.cnn.com/2020/11/01/politics/election-2020-donald-trump-joe-biden-history>
- Cosgrove, K. & Shrader, N. R. (2022). Political Branding in the USA Election of 2020. In M. Moufahim (Eds.), *Political Branding in Turbulent Times. Palgrave Studies in Political Marketing and Management* (pp. 33-50). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. doi:10.1007/978-3-030-83229-2_3
- Council of Economic Advisers [CEA]. (2017). The Annual Report of the Council of Economic Advisers. *Economic Report of the President*. <https://www.govinfo.gov/app/details/ERP-2017/ERP-2017-chapter1>
- Crotty, W. (1998). Political Parties in the 1996 Election: The Party as Team or the Candidates as Superstars. In L. S. Maisel (Ed.), *The Parties Respond: Changes in American Parties and Campaigns* (Third Edition) (pp. 202-224). Colorado: Westview Press.
- Cunningham, S. P. (2008). Republican Party. In L. Lee Keid & C. Holtz-Bacha (Eds.), *Encyclopedia of Political Communication* (Vol. 1) (pp. 712-712). London: Sage Publications.
- Donald J. Trump Website [DJTW]. (2016). *Campaign Logo for the 2016 US Presidential Election*.
https://www.donaldjtrump.com/assets/images/site/icons/logo_color.png
- Dorning, M. & Parsons, C. (2007, June 12). Carefully Crafting the Barack Obama 'Brand'. *Chicago Tribune*. <https://www.chicagotribune.com/chi->

obama_senate_recordjun12-archive-story.html

Douliery, O. (2021, March 25). Biden Can Afford to Build Back Better Slowly. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2021-03-25/biden-press-conference-he-can-afford-to-go-slowly-on-his-agenda>

Fairey, S. (2008). Barack Obama “Hope” Poster. *The Art Institute of Chicago*. <https://www.artic.edu/artworks/229396/barack-obama-hope-poster>

Fernando, J. (2021). Obamanomics. *Investopedia*. <https://www.investopedia.com/terms/o/obamanomics.asp>

Hartig, H. (2022). About Six-in-ten Americans Say Abortion Should Be Legal in All or Most Cases. *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/06/13/about-six-in-ten-americans-say-abortion-should-be-legal-in-all-or-most-cases-2/>

Herrnson, P. S. (1998). *Congressional Elections: Campaigning at Home and in Washington*. (Second Edition). Washington: Congressional Quarterly Inc.

Hemsley, J., Stromer-Galley, J., Rossini, P., & Smith, A. (2021). Staying in Their Lanes: Issue Ownership in the 2016 and 2020 U.S. Presidential Campaigns on Facebook and Twitter. *AoIR Selected Papers of Internet Research: The 22nd Annual Conference of the Association of Internet Researchers*. doi:10.5210/spir.v2021i0.12182

Heywood, A. (2007). *Politics* (Third Edition). Basingstoke: Palgrave Foundations.

Honda, S. (2016). Why Obama ‘Hope’ Artist Hates Trump... But Won’t Draw Hillary. *CNN*. <https://edition.cnn.com/style/article/shepard-fairey-interview/index.html>

Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 65(4), 991–1017. doi:10.2307/1953494

Inglehart, R. & Abramson, P. R. (1994). Economic Security and Value Change. *The American Political Science Review*, 88(2), 336–354. doi:10.2307/2944708

Ifill, G. (1992). The 1992 Campaign: Strategy; Discipline, Message and Good Luck: How Clinton's Campaign Came Back. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1992/09/05/us/1992-campaign-strategy-discipline-message-good-luck-clinton-s-campaign-came-back.html>

Jones, C. O. (1991). Republican Party. In V. Bogdanor (Ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science* (pp. 534-535). Oxford: Blackwell.

- Jones, J. M. (2021). U.S. Church Membership Falls below Majority for First Time. *GALLUP*. <https://news.gallup.com/poll/341963/church-membership-falls-below-majority-first-time.aspx>
- Kaid, L. L. (2004). Political Advertising. In L. L. Kaid (Ed.), *Handbook of Political Communication Research* (pp. 155-202). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kirby, D. & Ekins, E. (2012). Libertarian Roots of the Tea Party. *Policy Analysis*. 705. 1-52.
- Lam, S. Y. B., Cheung, M. F. M., & Lo, W. H. (2021). What matters most in the responses to political campaign posts on social media: The candidate, message frame, or message format?. *Computers in Human Behavior*, 121, 106800. doi:10.1016/j.chb.2021.106800
- Langer, G. (2011, March 18). *ABC News & Washington Post Poll: Support for Gay Marriage Reaches a Milestone*. <http://abcnews.go.com/images/Politics/1121a6%20Gay%20Marriage.pdf>
- Laone, R. & Laone, J. (2012). *The Republican Party: A Father-And-Son Review of GOP History*. Bloomington, Indiana: iUniverse.
- Lavietes, M. (2022, July 21). GOP support for same-sex marriage bill reflects a shift among Republican voters. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/nbc-out/out-politics-and-policy/gop-support-sex-marriage-bill-reflects-shift-republican-voters-rcna39089>
- Layman, G. C., & Carmines, E. G. (1997). Cultural Conflict in American Politics: Religious Traditionalism, Postmaterialism, and U.S. Political Behavior. *The Journal of Politics*, 59(3), 751–777. <https://doi.org/10.2307/2998636>
- Lees-Marshment, J. (2014). *Political Marketing: Principles and Applications*. London: Routledge.
- Lowndes, J. (2017). Populism in the United States. In C. Rovira Kaltwasser, P. A. Taggart, P. Ochoa Espejo & P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 232-246). Oxford: Oxford University Press.
- McCarthy, J. (2021). Record-High 70% in U.S. Support Same-Sex Marriage. *GALLUP*. <https://news.gallup.com/poll/350486/record-high-support-same-sex-marriage.aspx>
- McDaniel, R. [@GOPChairwoman]. (2021, June 3). *Happy #PrideMonth! @GOP is proud to have doubled our LGBTQ support over the last 4 years, and we will*

continue to grow our big tent by supporting measures that promote fairness and balance protections for LGBTQ Americans and those with deeply held religious beliefs [Tweet]. Twitter: <https://twitter.com/GOPChairwoman/status/1400212885595426824>

McGraw, M. (2021, August 16). The GOP Waves White Flag in the Same-sex Marriage Wars. *Politico*. <https://www.politico.com/news/2021/08/16/republicans-gay-marriage-wars-505041>

McGreal, C. (2012, January 24). Obama to Use State of the Union Address to Divide America, Claims Romney. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2012/jan/24/obama-state-of-the-union-romney>

McNair, B. (2018). *An Introduction to Political Communication* (Sixth Edition). New York: Routledge.

Moufahim, M. (2022). Introduction: Political Branding in Turbulent Times. In M. Moufahim (Eds.), *Political Branding in Turbulent Times. Palgrave Studies in Political Marketing and Management* (pp. 1-7). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. doi:10.1007/978-3-030-83229-2_1

Newman, B. I. & Perloff, R. M. (2004). Political Marketing: Theory, Research, and Applications. In L. Lee Kaid (Ed.), *Handbook of Political Communication Research* (pp. 17-43). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Pew Research Center. (2015). *U.S. Public Becoming Less Religious*. <https://www.pewresearch.org/religion/2015/11/03/u-s-public-becoming-less-religious>

Pew Research Center. (2020). *4. Important Issues in the 2020 Election*. <https://www.pewresearch.org/politics/2020/08/13/important-issues-in-the-2020-election>

Prokop, A. (2016). 23 Maps that Explain How Democrats Went from the Party of Racism to the Party of Obama. *VOX*. <https://www.vox.com/2014/12/8/7328755/maps-democratic-party>

Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P. A., Ochoa Espejo, P. & Ostiguy, P. (2017). Populism: An Overview of the Concept and the State of the Art. In C. Rovira Kaltwasser, P. A. Taggart, P. Ochoa Espejo & P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 1-24). Oxford: Oxford University Press.

Shekels, T. F. (2008). Democratic Party. In L. Lee Keid & C. Holtz-Bacha (Eds.), *Encyclopedia of Political Communication* (Vol. 1) (pp. 174-175). London: Sage

Publications.

- Schneider, F. (1985). Public Attitudes toward Economic Conditions and Their Impact on Government Behaviour. In H. Eulau & M. S. Lewis (e-Eds.), *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe* (pp. 15-31). New York: Agathon Press.
- Scruton, R. (2007). *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought* (Third Edition). New York: Palgrave Macmillan.
- Shafer, B. E. (1991). Democratic Party. In V. Bogdanor (Ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science* (pp. 169-170). Oxford: Blackwell.
- The White House Historical Association [WHHA]. (2023). *The Presidents Timeline*. <https://www.whitehousehistory.org/the-presidents-timeline>
- Trump, D. J. (2015). *Great Again: How to Fix Our Crippled America*. New York: Threshold Editions.
- Trump, D. J. [@realDonaldTrump] (2016, June 14). *Thank you to the LGBT community! I will fight for you while Hillary brings in more people that will threaten your freedoms and beliefs* [Tweet]. Twitter: <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/742771576039460864>
- Tumulty, K. (2017, January 18). How Donald Trump Came up with ‘Make America Great Again’. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/politics/how-donald-trump-came-up-with-make-america-great-again/2017/01/17/fb6acf5e-dbf7-11e6-ad42-f3375f271c9c_story.html
- Walker, A. (2015, August 21). ‘Passionate’ Trump Fans behind Homeless Man’s Beating?. *Boston Globe*. <https://www.bostonglobe.com/metro/2015/08/20/after-two-brothers-allegedly-beat-homeless-man-one-them-admiringly-quote-donald-trump-deporting-illegals/I4NXR3Dr7litLi2NB4f9TN/story.html>
- Warburton, M. (2022, November 30). Factbox: Who are 12 U.S. Senate Republicans Who Voted to Protect Same-sex Marriage?. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/us/who-are-12-us-senate-republicans-who-voted-protect-same-sex-marriage-2022-11-30/>
- Wright, J. M., Clifford, S., & Simas, E. N. (2022). The Limits of Issue Ownership in a Polarized Era. *American Politics Research*, 50(5), 694–706. doi:10.1177/1532673X221106435
- Zavattaro, S. M. (2010). *Brand Obama*. *Administrative Theory & Praxis*, 32(1), 123-128. doi:10.2753/ATP1084-1806320108

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.2>

Volume 7/1

2023 p. 22-38

BİLİNÇ PROBLEMİNE REVONSUO'NUN YAKLAŞIMI

REVONSUO'S APPROACH TO THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS

Atakan ALTINÖRS*

ÖZ

Bu makalemizde Revonsuo'nun "biyolojik realizm" diye nitelendirdiği bilinç görüşünü inceledik. Revonsuo, esasen, beyindeki biyolojik organizasyonun daha yüksek bir seviyesi olarak tarif ettiği bilincin gizemini aydınlığa kavuşturmada, rüya görme olgusunu keşfettirici bir hareket noktası olarak değerlendirmeyi dener. Zira ona göre rüya gören beyin, geniş kapsamlı teorik ve felsefi içerimleri olan bir tür "saf bilinç" yaratır: Konuyu, dışsal uyaranlardan bağımsız olarak irdelemeye imkân sağlayan bir "saf bilinç" hali sunar. Revonsuo rüya görme fenomenolojisi yoluyla, fenomeni birinci şahıs bakış açısından yakalayan bir metafor olarak "bilincin dünya simülasyonu" anlayışına varır. Rüya görmeyi merkeze almayı, bilinç bilimi açısından bir yanıyla eşsiz bir imkân addeden Revonsuo, diğer yandansa bunun önümüze çıkardığı bir engele işaret eder: Niteliksel bir yapıda olan rüyaların objektif olarak ölçülmesi sorunu. Halihazırda, elimizde mevcut bulunan teknolojik aygıtların, onun "rüya yakalayıcısı" düşünce deneyini hayata geçirecek deneysel kanıtlar sağlayamamış olması, Revonsuo'nun teorisinden vazgeçmesini gerektirmemektedir. Gelecekte ortaya çıkacak birtakım teknolojiler, bu işin üstesinden gelebilecek yeni ölçüm cihazlarını bilinç biliminin hizmetine sunabilir. Revonsuo, rüya içeriklerinin, gelecekte yeni bir beyin görüntüleme teknolojisiyle objektif bir şekilde ölçülmesinin, biyolojik bir fenomen olarak bilincin hangi surette belirlediğini açıklamamızı sağlayacağı yönünde umutludur. Revonsuo'nun yaklaşımının özgün yanının, en temelde şu eklektik tavrında yattığı sonucuna varıyoruz: Fenomenal bilincin sübjektif psikolojik gerçekliğini de hesaba katan bir perspektif içinde, onun objektif nörobiyolojik

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, E-mail: aaltinors@gsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6072-288X, İstanbul, Türkiye.

realitesini izah etmeye çalışmak.

Anahtar Kelimeler: *Zihin Felsefesi, Bilinç Problemi, Biyolojik Gerçekçilik, Revonsuo*

ABSTRACT

In this article, we examined Revonsuo's view of consciousness, which he described as "biological realism". Essentially, Revonsuo attempts to consider the phenomenon of dreaming as a heuristic point of departure in elucidating the mystery of consciousness, which he describes as a higher level of biological organization in the brain. Because, according to him, the dreaming brain creates a kind of "pure consciousness" with far-reaching theoretical and philosophical implications: The dreaming brain presents a state of "pure consciousness" that allows to examine the subject independently of external stimuli. Through the phenomenology of dreaming, Revonsuo arrives at an understanding of the "world simulation of consciousness" as a metaphor that captures the phenomenon from a first-person perspective. Revonsuo, who considers centering dreaming as a unique opportunity in terms of the science of consciousness, on the other hand, points to an obstacle that this poses to us: The problem of objective measurement of dreams, which have a qualitative structure. The fact that currently available technological devices have not provided empirical evidence to bring his "dream catcher" thought experiment to life does not necessitate Revonsuo to abandon his theory. Some technologies that will emerge in the future may offer new measurement devices that can overcome this task to the service of consciousness science. Revonsuo is hopeful that in the future, objective measurement of dream contents with a new neuroimaging technology will enable us to explain how consciousness emerges as a biological phenomenon. We conclude that the originality of Revonsuo's approach lies mainly in his eclectic attitude: Trying to explain his objective neurobiological reality in a perspective that also takes into account the subjective psychological reality of phenomenal consciousness.

Key Words: *Philosophy of Mind, Problem of Consciousness, Biological Realism, Revonsuo*

1. Giriş

Antti Revonsuo'nun bilinç problemine yaklaşımını inceleyeceğimiz makalemize, onun araştırmalarının güzergâhını birkaç cümleyle de olsa tanıtarak giriş yapmak yerinde olacaktır. Araştırmalarına 1990'ların başında Finlandiya Turku Üniversitesi'nin nöroloji bölümünde parkinson, alzheimer ve multipl skleroz hastalarının bilişsel eksikliklerini inceleyerek başlayan Revonsuo bunu takiben aynı üniversitenin felsefe bölümüne geçerek bilinç konusunda doktora yapmıştır. Doktorası sonrasında yine bilinç alanında çalışmak üzere kendi ekibini kurmuş ve özellikle de rüya görmenin işlevi

hakkında deneysel araştırmalara ağırlık vermiştir. Revonsuo henüz doktora öğrencisi olduğu dönemde kaleme aldığı bir makalesinde, kendi perspektifini belirlediğine dair güçlü bir ipucu verir: O zamana dek bilinç üzerine yapılmış felsefi çalışmaların dikkate değer bir kısmının, konuyla ilgili ampirik sonuçları pek dikkate almadığının altını çizer (Revonsuo, 1993, s. 124). Tersinden bakıldığında, der, “ampirik araştırmacılar, felsefi sonuçlar hakkında pek kaygılanmadan bilinç hakkında sık sık spekülasyon yaparlar” (1993, s. 124). Revonsuo'nun önerisi ise madalyonun her iki yüzünün de aynı anda dikkate alınmasıdır.

Yeni milenyumun, Revonsuo açısından, bilinç problemine yönelik özgün fikirlerinin doğum tarihi olduğu söylenebilir: 2000 yılında *Behavioral and Brain Sciences* dergisinde yayımladığı makalesinde, rüya görmenin işlevine ilişkin “tehdit simülasyonu teorisi” adını verdiği özgün yaklaşımını bilimsel kamuoyuna sunmuştur. Makalemizin ilerleyen kısımlarında ayrıntılarına gireceğimiz bu teorisini kısaca belirtirsek: Beynimizin içinde evrimleştiği atasal çevre, bireylerin soyunu sürdürmedeki başarısı karşısında aşırı tehdit meydana getiren, sık rastlanan tehlikeli olaylar içerir; uyanırken yaşanan “hayatın provası” denebilecek bir tehdit simülasyonu mekanizması olarak rüya görmek, doğal seçim bakımından eşsiz bir avantaj sağlar. Buna bağlı olarak Revonsuo bilincin, hem rüyada hem de uyanıklıkta “gerçek” dünya kabul ettiğimiz olağanüstü bir dünyanın simülasyonu olarak öznel deneyimlerimizde kendini bize sunduğunu savunur¹. Revonsuo'nun bilinç hakkında “dünya simülasyonu metaforu” diye adlandırdığı fikrini kariyerinin başlangıcından itibaren işleyerek olgunlaştırdığına şahit olunur. Deyim yerindeyse artık rüşdünü ispatladığı eseri *Inner Presence*'ta sunduğu “düş kapanı” düşünce deneyi de bu fikrinin uzantılarından biridir. O, gelecekte ortaya çıkacağını umut ettiği bir yepyeni teknolojiyle, rüya görme sırasında beliren “saf bilinç”in içeriklerinin ölçümlenebileceği bir rüya dedektörü icat edilebileceği ve bu sayede de bilincin gizeminin bilimsel olarak tastamam çözülebileceği kanısındadır.

Makalemizin takip eden alt başlığında ilkin Revonsuo'nun mevcut felsefi bilinç teorilerine yönelik değerlendirmelerini özetleyeceğiz. Kendi görüşünü, materyalizmin “zayıf belirimci” versiyonu diye nitelendirerek, karamsar bulduğu “güçlü belirimcilik”ten ayırdığına tanıklık edeceğiz. Ardından, rüya gören beyni, geniş kapsamlı teorik ve felsefi içerimleri olan bir tür “saf” bilinç yaratması itibarıyla, bilincin anlaşılmasında hareket noktası olarak değerlendirmesine geçeceğiz. Rüya görmenin işlevi hakkındaki “tehdit simülasyonu teorisi”nden [*threat simulation theory of dreaming*] ve “düş kapanı” [*dream catcher*] düşünce deneyinden bahsedeceğiz. Onun, “içsel fenomenal mevcudiyet”i bilincin en temel yönü olarak gördüğünü açıklayacağız. Kendi bilinç görüşünü “biyolojik realizm” diye nitelendirdiğini ve bilinci, beyindeki biyolojik organizasyonun daha yüksek bir seviyesi olarak tarif ettiğini ortaya koyacağız. “Sonuç” kısmımızda, Revonsuo'nun yaklaşımının özgün yanının, en temelde, fenomenal bilincin sübjektif psikolojik

1 Buraya kadar aktardığımız ve Revonsuo'nun kendisi hakkında bizzat sunmuş olduğu bilgiler, şu linkteki tanıtım sayfasında yer almaktadır: <https://www.his.se/en/about-us/staff/anti.revonsuo/>

gerçekliğini de hesaba katan bir perspektif içinde, objektif nörobiyolojik realitesini açıklama gayretinde yattığı tespitinde bulunacağız.

2. Sunuş ve Tartışma

Henüz onun hakkında tam bir açıklayıcı teoriye sahip olmadığımızı her fırsatta vurguladığı “bilinç” konusunda Revonsuo’nun “en az makul” bulduğu felsefi görüşleri ve buna yönelik gerekçelerini gözden geçirmekle başlayalım. İlk olarak en bilinen haline Descartes’ta rastlanan töz düalizmini ve içerdiği psiko-fiziksel etkileşimciliği ana hatlarıyla anımsayalım ve ardından da Revonsuo’nun karşı argümanlarını görelim. Kısaca ifade edildiğinde, Kartezyen töz düalizmi kâinatta biri maddî, diğeryse maddeden tamamen münezzehe iki tür yaratılmış töz olduğunu savunur: Düşünmeyen uzamlı madde ve yer kaplamayan düşünen zihin. Genel olarak bütün töz düalizmleri gibi, Kartezyen düalizmin de, izah etmekle mükellef olduğu hâlde bunu ne kadar başarabildiğini düşündüren bir husus vardır: Bambaşka olduğunu savunduğu iki töz türünün nasıl olup daha etkileşebildiği. Özel olarak da insanda, zihin veya ruh ile bedenin hangi surette etkileştiği. Descartes bir yandan ruhun tabiatı icabı “ne uzamla, ne boyutlarla, ne de bedenin müteşekkil olduğu maddeyle hiç bir bağlantısı olmadığı”nı savunurken (Descartes, 1994, s. 122) çelişkili biçimde bir yandan da ruhun maddî bedenle nasıl etkileştiğini açıklamaya çabalar. Bu esnada, bambaşka iki tözün etkileştiği merkez olarak, beyindeki kozalaksı bezi gündeme getirir (1995, s. 122-123). Ruhun işlevlerini beynin - günümüzde “epifiz bezi” olarak adlandırılan- bu bölümünde ifa ettiğini öne sürer. Descartes “ruhun merkezî karargâhı” diye nitelendirdiği bu beze, yer kaplamadığını ilke aldığı ruhun bedendeki “yer”i olarak işaret etmesi çelişkilidir. Descartes ruhun kozalaksı bezi ne tür bir fiziksel kuvvet yoluyla harekete geçirdiğine dair bir açıklama sunmuş değildir. Gayrimaddî ruhun, fiziksel bir organ olan beyin üzerindeki etkisi bakımından sunabildiği izah en niyetinde, “ruh beyni ve o yolla da bedeni etkiler, çünkü ruh ile, -onun merkez karargâhı- kozalaksı bez sıkı sıkıya bitişmiştir”den ibarettir. Kartezyen düalizm “farz ettiği” etkileşime rağmen, zihnin beyne nasıl kumanda ettiği hususunda tatminkâr bir argüman sunmaz. Revonsuo bilinç ile beyin arasındaki iki yönlü etkileşimi izah etmenin düalizmin karşı karşıya kaldığı en zor sorun olsa da, zayıflığının bundan ibaret olmadığını belirtir (Revonsuo, 2017, s. 40). Düalist bilinç anlayışı, evrim tarihi ve nöropsikoloji başta, bilimin bakış açısı ile bağdaştırılmaya çalışıldığında başka sorunlar da doğurmaktadır. Revonsuo yönelttiği şu gibi sorulara, düalizmin suskun kaldığını imâ eder: “Evrimin hangi noktasında ilk kez, fiziksel olmayan ruh-nesne nedensel olarak biyolojik organizmalarla temasa geçmiştir? İlâhî bir müdahale yoksa, bu nasıl ve niçin gerçekleşmiştir? İlk canlı yaratık ne zaman ruh kazanarak “ışığı görmüş” ve kendi varlığını hisseden bilinçli bir varlığa dönüşmüştür?” (2017, s. 40). Ona göre düalizme, nöropsikolojiden gelen güçlü karşı argümanlar da elde edilir. Beyin dokusunu veya fonksiyonunu hasara uğratan birtakım nörolojik hastalıkların neticesinde, bazı hastaların bütün ömrüne sahip olduğu hatıralarını yitirebildiği ya da mizacının tepeden tırnağa değişebildiği durumlara işaret eden Revonsuo öznel psikolojik gerçekliğin içeriğinin ve yapısının doğrudan ve tamamen beynin yapısıyla işleyişine bağlı olduğunu kaydeder (2017, s. 41). Nöropsikolojinin ortaya koyduğu bütün deneysel kanıtların, hepimizi

bekleyen makus bir kaderi gösterdiğine dikkat çeker: “Kişinin beyin-nesnesini tahrip edin, böylece kişiyi ve bilincini de geri gelmemek üzere tahrip etmiş olursunuz”(2017, s. 41). Bütün bunlar, ona göre düalizmi, makuliyet sınırlarının dışına taşımaktadır.

Materyalizmin “eleyici” [*eliminative*] versiyonu da onun son derece ihtiyatla yaklaştığı bir felsefî pozisyonudur. Revonsuo çağımızda bu pozisyonun temsilcisi olarak Churchland'i örnek verir. Âdeta bir manifesto mahiyetindeki meşhur makalesinin ilk cümlelerinde Churchland kendi görüşünü şöyle açıklar: “Eleyici materyalizm, psikolojik fenomenlere ilişkin akliselim görüşümüzün kökten yanlış bir teori meydana getirdiği tezidir; o kadar temelden kusurlu bir teoridir ki, bu teorinin hem ilkeleri hem de ontolojisi, tamamlanmış nörobilim tarafından sorunsuz bir şekilde indirgenmek yerine, eninde sonunda yerinden edilecektir” (Churchland, 1981, s. 67). “Halk psikolojisi” [*folk psychology*] diye de anacağı bu “akliselim” psikoloji Churchland'e göre içsel tabiatımıza ilişkin eksik bir tasarım olmanın ötesinde, içsel durumlarımızın ve etkinliklerimizin düpedüz yanlış bir tasarımıdır (2012, s. 69). Churchland içsel yaşamlarımıza ilişkin upuygun bir nörobilimsel açıklamanın, halk psikolojisinin kavramsal çerçevesindeki kategorilerle birebir eşleşecek teorik kategoriler sunmasını bekleyemeyeceğimizi öne sürer. Örnekle anlatırsak, halk dilindeki “gürültüden başım ağrıdı” gibi öznel birinci şahıs ifadelerinin içerdiği “ağrı”, “özlem”, “heyecan”, “kaygı”, vb. kavramların nörobilimin objektif üçüncü şahıs açıklama tarzında bir yeri yoktur. Bu itibarla da Churchland eski kavramsal çerçevemizin, kemâle ermiş bir nörobilim tarafından yeni bilimsel kategorilere indirgenmesi yerine, yapılacak tek şeyin onun bütünüyle elenmesi olacağı kanısındadır (2012, s. 69). Eleyici materyalizm nezdinde birinci şahıs bakış açısının norobilimlerdeki hükümsüzlüğü, öznel deneyimin, dolayısıyla da fenomenal bilincin de tasfiyesi sonucunu doğurur. Revonsuo'nun da belirttiği gibi üçüncü şahsın objektif bakış açısından incelendiğinde, bilinç (veri olarak) mevcut değildir; sadece davranış ve beyin etkinliği vardır (Revonsuo, 2017, s. 59). Revonsuo bu görüşün, evrende (ve kişisel hayatımızda), hakkında yanılmamızın mümkün olmadığı yegâne şey olan kendi öznel niteliksel iç varlığımızın (kendi fenomenolojik bilincimizin) mevcudiyetini inkâr ettiğini kaydeder (2017, s. 413). Revonsuo, Bay ve Bayan Churchland'de rastlanan eleyici materyalizmin, “bilinç” kavramı bağlamında doğurduğu sonucun en nihayetinde şu olduğunu vurgular: Günümüzün diğer psikolojik kategorileri gibi “bilinç” de, bilime dahil edilmeden önce gözden geçirilecektir veya daha iyi kavramlarla değiştirilerek hakikî bilimden tamamen elenecektir (Revonsuo, 1993, s. 40). İndirgeyici materyalizme gelince, Revonsuo onun eleyici materyalizme kıyasla daha iyi bir durumda olduğunu düşünmekle birlikte, nihayetinde onun da bilincin nasıl olup da diğer sıradan beyin süreçlerinden biri gibi olabildiği husunda bizleri aydınlatmadığını söyler ve indirgeyici materyalizmin “izah gediği”ni kapatmak şöyle dursun, bilâkis onu yaratmaktan sorumlu olduğunu ekler (2017, s. 413).

Epifenomenalizm ve psikofiziksel paralelizm ise, ona göre, bilincin dünya üzerinde herhangi bir nedensel role sahip olduğunu reddetmeleri, dolayısıyla da öznel olarak bizlerin doğal dünyada herhangi bir fark yaratabileceğimizi inkâr etmeleri

itibariyle makul görüşler değildir (Revonsuo, 2017, s. 413). Revonsuo epifenomenalizmin çağımızdaki bir temsilcisi olarak Jackendoff'u örnek gösterir. Jackendoff'un *Consciousness and the computational mind* başlıklı eserinde savunduğu "bilgi işlemsel" [*computational*] zihin teorisinde, gayrifiziksel tabiatı itibariyle bilinç, esasen zihindeki bilgi işlemsel sürecin bir epifenomeninden ibaret kalır. Revonsuo'nun aktarımıyla (1993, s. 101), Jackendoff her fenomenolojik ayrımın müteakibi bir bilgi işlemsel ayrımı olduğunu, ama sadece bilgi işlemsel durumların nedensel açıdan tesirli olduğunu savunur. Başka bir deyişle, bu modele göre bilinç nedensel olarak âtıldır. Bu aynı zamanda bilincin hiçbir işlevi olmadığı anlamına da gelir: Sonuç itibariyle bilinç epifenomenaldir. Revonsuo Jackendoff'un bu yaklaşımına en temelde, bilinci tamamen yararsız bir entiteye çevirdiği, onu tam da "makinedeki hayalet" kıldığı için karşıdır (1993, s. 101). Onun teorisinde bilincin, bilgi işlemlerden esrarengiz şekilde "yansıtıldığı" mekanizmanın da açıklanmamış bir gizem olarak kaldığını savunan Revonsuo, düşünmeyi bilinçten ayırmaya kalkışmasını da sezgiye aykırı bulur (1993, s. 101).

Paralelizm veya uzun adıyla psiko-fiziksel paralelizm yaklaşımının tipik örneği, Revonsuo'nun da adını andığı Leibniz'de karşımıza çıkar. Kartezyen düalizmin psiko-fiziksel etkileşimci izahının çözdüğünden daha fazla sorun çıkardığını gören Leibniz, Descartes'ın etkileşen iki apayrı töz varsayımına lüzum duymayan bir pozisyonu tercih eder. Fiziksel nedensellik zinciri ile bilinç akışı zincirinin birbiriyle etkileşmediğini, bize etkileşiyormuş gibi görünmesinin sebebinin ise Tanrı tarafından ikisi arasında önceden tesis edilmiş âhenk olduğunu savunur. İki zincir arasındaki paralelligi, "[...] Tanrı bu tözlerden her birini [zihin ve bedeni] en baştan kusursuz bir biçimde oluşturmuş ve her biri [...] sanki aralarında karşılıklı bir etkileşim varmışçasına [...] diğeriyle uyuşacak şekilde, mutlak bir dakiklikle yöneten bir ilâhî tertip tarafından önceden tesis edilmiş âhenk" ile açıklar (Leibniz, 1846, s. 591). Leibniz aslında saf spiritüel ve yegâne töz türü olan monadlardan müteşekkil olduğunu düşündüğü kâinata, farkındalık hiyerarşisinde en alt basamaktaki koma durumunda bulunan monadların kendilerini, bizim "madde" dediğimiz bir surette; buna mukabil farkındalık hiyerarşisinde üst basamaklardaki monadların ise kendilerini "zihin" denen bir surette dışa vurduğunu düşünür. Yani bizim "madde" dediğimiz şey esasen, spiritüel tözün fenomenal plandaki tezahürüdür. Fiziksel olan ile zihinsel olan, ikisi arasında hiçbir nedensel etkileşim olmadığı hâlde, Tanrı tarafından önceden tesis edilmiş âhenk icabı, sanki aralarında etkileşim varmış gibi tezahür ederler: "Bu sistem [önceden tesis edilmiş âhenk], cisimlerin sanki hiç ruhları yokmuş gibi; ruhların, sanki hiç cisimleri yokmuş gibi ve bunların ikisinin de sanki birbirini etkiliyormuşçasına faaliyette bulunduğunu ortaya koyar" (Leibniz, 2018, s. 59). Leibniz'in özetle naklettiğimiz bu görüşlerine Revonsuo şüpheyile yaklaşır ve bu şüphesinden paralelizmin diğer bir versiyonu olan (ve doruk noktasına Malebranche'ta çıkan) vesileciliği de nasibini alır. Sonuç itibariyle ona göre paralelizm, teistik dinsel inanca ve ilâhî müdahaleye dayanır (Revonsuo, 2017, s. 53). Öyle görünmektedir ki onun nezdinde bu tür izah denemesi, sorunu doğal nedensellik içinde kalarak çözmeye çalışmak yerine Tanrı'ya havale ederek aslında halının altına süpürmek anlamına

gelmektedir. Dolayısıyla, der, “modern bilinç biliminde koşutçu kuramlara rastlanmaması şaşırtıcı değildir” (2017, s. 53).

Revonsuo'nun eleştirel yaklaştığı diğer bir perspektif de “dışsalcılık”tır [*externalism*]. Rowlands dışsalcılığı şöyle tanımlar: Zihin felsefesinde, dışsalcılık, bir bireyin zihninde olup bitenlerin, beyni de dâhil olmak üzere vücudunun içinde olup bitenler tarafından (tamamen) belirlenmediği görüşü². Revonsuo da benzeri bir tanım verir: Bilincin yeri beyinde değil, bir şekilde beden bütününde veya bedenle dünya arasındaki etkileşimlerde (Revonsuo, 1993, s. 94). Ona göre bu perspektifin en güçlü savunucularından biri Dennett'tir. Revonsuo, Dennett'in bilincin beynin bir alt sistemin veya bir işleyiş modunun bir özelliği olamayacağı, çevresiyle etkileşim içinde bulunan bütün haldeki organizmanın bir özelliği olabileceği iddiasını “sezgisel açıdan son derece mantıksız” bulur (Revonsuo, 1993, s. 94). Revonsuo, Dennett'in nezdinde bilincin, beyinde erişim yarışını kazanan, anlık bir “ün”e kavuşan ve böylece de davranışı yönlendiren bilgi içeriğinden ibaret olduğunu kaydeder (Revonsuo, 2017, s. 273). Gerçekten de Dennett insan bilincinin bütün olgularının, insan beynine astronomik bağlantılarla uyarlanabilen salt sanal bir makinenin faaliyetleri olarak açıklanabileceğine inanır. Dolayısıyla da, prensipte, uygun bir şekilde programlanmış bir robotun, silikondan yapılmış bir bilgisayarın bilinçli olabileceğine ve bir benlik taşıyabileceğine hükmeder (Dennett, 2017, s. 503). Güçlü yapay zekâ hipotezi taraftarı olarak Dennett insan bilincini, sanal bir makinenin işleyişi üzerinden, bir nevi beyin faaliyetlerini biçimlendiren, evrimleşmiş ve hâlâ evrimleşen bir bilgisayar programına benzetir (2017, s. 503). Revonsuo, Dennett'in bilince dair açıklamasının, fenomenal bilinç bakımından pozitif bir belirleme sunmadığını, sadece işlevsel açıdan bilinci (erişim bilincini) tarif ettiğini ekler (Revonsuo, 2017, s. 274). Revonsuo, Dennett'in önerdiği çözümün bizlere bir bilinç teorisi istikametinde rehberlik etmesi şöyle dursun, ondan uzaklaştıracağını savunur (Revonsuo, 1993, s. 94). “Dennett meseleyi öyle bir yeniden kavramsallaştırır ki” der, artık kendimizi elimizde bir bilinç teorisi kalıp kalmadığını sorar bir halde buluruz. Revonsuo böylece Dennett'in söylediklerinin, fenomenal bilincin elenmesi anlamına geleceğine dikkat çeker (2017, s. 374). Son tahlilde, genel olarak her tür dışsalcı görüşü ise, şu apaçık olgu ile çelişmesi sebebiyle reddeder: Bilincin, beynin içinde olduğu veya en azından beynin dışındaki dünya ile doğrudan irtibata gerek duymayacak surette, canlı insan beyni tarafından üretildiği olgusu (2017, s. 413-414). Bu hükmünde, “en azından beynin dışındaki dünya ile doğrudan irtibata gerek duymayacak surette” demesinin sebebinin, rüya görmenin meydana getirdiği bir “saf bilinç” durumunun kendi teorisinin merkezinde yer alması olduğu makalemizin ilerleyen sayfalarında açıklığa kavuşacaktır.

Revonsuo'nun daha makul bulduğu görüşlere geçmeden önce, “makuliyet kırıntısı” taşıma ihtimalini tartıştığı (2017, s. 419) iki felsefi bilinç teorisine daha değinelim. Revonsuo hem panpsişizmin hem de nötr monizmin ihtiva ettiği, “fenomenalitenin, fiziksel evrenin son derece temel ve yaygın bir özelliği olduğu” fikrini

2 Rowlands, M. (2020). “Externalism About the Mind”. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/entries/content-externalism/>

tartışır. Kısaca hatırlatırsak, çağımızda Foster, (Thomas) Nagel, Sprigge, (Galen) Strawson gibi düşünürlerde rastlanan panpsişizm spiritüalitenin veya zihinselliğin, “cansız” dediğimiz madde de dâhil olmak üzere evrendeki her şeye mahsus olduğunu savunur. Skrbina Batı felsefesi tarihinde panpsişizmin doğuşunu ve gelişimi incelediği kapsamlı kitabında onu, “her şeyin bir zihni veya zihne benzer bir niteliği haiz olduğunu kabul eden” görüş biçiminde tanımlar (2005, s. 2)³. Panpsişizmin bu güçlü versiyonu yanında, yakın dönemde Chalmers’ın tarif ettiği (bizce “zayıf” denebilecek) bir versiyonu da söz konusudur: Panprotopsişizm [*panprotopsychism*]. Chalmers bu terim ile, “temel entitelerin⁴, proto-bilinçli olduğu, yani bilincin öncülleri olan ve bir arada daha büyük sistemlerde bilinci oluşturabilen belirli özel niteliklere sahip olduğu görüşü”nü anar (Chalmers, 2013, s. 2). Revonsuo bu versiyonu şöyle açıklar: “Sıradan fiziksel parçacık ve nesnelereki bilinç bileşenleri o kadar basittir ki, bunların birer bilinç örneği olduğunu dahi düşünemeyiz. Fakat bu bileşenler insan beyninde karmaşık bir bilinçli durumlar sistemi oluşturacak şekilde genişlemiş ve organize olmuştur” (2017, s. 82). Revonsuo bu zayıf versiyonuna mukabil, panpsişizmin Strawson’daki güçlü versiyonuna daha fazla kredi açar görünmektedir (ki onun toleranslı yaklaşımının sadece, yukarıda gözden geçirdiğimiz diğer bilinç teorilerine kıyasla, panpsişizmin ve nötr monizmin “fenomenal bilinç”e varlık hakkı tanımalarından kaynaklandığını ve onun en nihayetinde materyalizmin bir versiyonunu savunacağını da ekleyelim). “Mikropsişizm” adını verdiği yaklaşımında Strawson’ın ana varsayımı şudur: “Deneyimsel fenomenler, tamamen gayrideneyimsel [*non-experiential*] fenomenlerden beliremez” (Strawson, 2006, s. 24). Strawson hakikî fizikalistlerin aslında tutarlı olmak için mikropsişizmi benimsemeleri gerektiğini öne sürer; hakikî fizikalizmin, panpsişizmi veya tüm-deneyimciliği [*panexperientialism*] şart koştuğunu savunur (2006, s. 25). Makro-deneyimselliğin, mikro-deneyimsellikten doğduğu ve evrimleştiği tezini gündeme getirir (2006, s. 26). Ona göre, başlangıçta mevcut tek şey olan organize olmamış madde hem deneyimsel hem de deneyimsel olmayan temel özelliklere sahipken doğal seçim yoluyla evrim de dâhil olmak üzere birçok süreç yoluyla giderek (yine hem deneyimsel hem de deneyimsel olmayan) daha karmaşık biçimlerde organize hale gelmiştir. Böylece de, deneyimsel olmayan formlar (canlıların bedenleri) kadar deneyimsel formların da göz alıcı yayılışının ve ince ayarının gerçekleştiğini iddia eder (2006, s. 27). Revonsuo’nun da dikkat çektiği gibi (2017, s. 82), Strawson açısından mikro-deneyimsel fiziksel fenomenlerin bizzat kendilerinin, doğaları gereği deneyimsel olmaları gerekir. Revonsuo bu yaklaşımın, makro düzeydeki deneyimsel fenomenlerin (duyumlarımızın ve algılarımızın) karmaşık organizasyonlar yoluyla mikro seviyedeki deneyimsel fenomenlerden, yani maddenin ve enerjinin tamamındaki temel deneyimsel özelliklerden belirebileceği hipotezini hayli makul bulur (2017, s. 82). En alt fiziksel seviyelerde bile deneyimin mevcut olduğunu

3 Panpsişizm konusunda atf yaptığım bu eserden, şu makale sayesinde haberdar oldum: Onur, F. (2019). “Bilinç Problemi ve Panpsişizm”. *MetaZihin*. 2(1): ss. 67-91. Makalenin sayın yazarına şükranlarımı sunarım.

4 Dilimize “kendilik” diye çevrilmesi âdet haline gelen *entity* terimi için neden “kendilik” demediğim sorulacak olursa cevabım şöyle: “kendilik”, aslında *ipseity*’nin doğru karşılığıdır ve zihin felsefesindeki bambaşka bir problemi akla getirir.

kabul eden bu yaklaşımı, deneyimi bilinçsiz fiziksel bileşenlerden şapkadan tavşan çıkarır gibi türetmeyi gerektirmemesi itibarıyla takdir eder.

Nötr monizm de Revonsuo'nun nispeten toleranslı yaklaştığı bir diğer görüştür. Öyle yaklaşması, bu görüşün evrenin en alt düzeyde ne zihinsel ne de fiziksel olduğu ve de “töz” denen şeyin de dünyadaki olaylarla ve nesnelere girdiği ilişki içinde zihinsel veya fiziksel bir şekilde büründüğü esas alması itibarıyla (2017, s. 82). Bu görüşü tarif ederek Russell ile örnekledikten sonra, Revonsuo'nun nihaî değerlendirmesine döneceğiz. Nötr monizm ya da diğer bir adlandırma ile “çift veçhe” [*double aspect*] teorisi, temelde, gayricismanî zihinlerin de fiziksel cisimlerin de ayrı “tözler” olarak mevcut bulunduğuna itiraz eden bir yaklaşımdır. Priest'in belirttiği gibi (2018, s. 119), çift veçhe teorisine göre, zihinsel olan ve fiziksel olan, altlarında yatan ve onlardan birine indirgemeyeceğimiz aslî bir realitenin iki veçhesidir. Anlaşılacağı üzere, monizmin bu versiyonunun “nötr” diye nitelendirilmesinin sebebi, deyim yerindeyse iki farklı töz türü adayından herhangi biri lehine oy kullanmamasıdır. Böylece “nötr monizm”, mahiyeti hakkında pozitif bir belirleme yapmaktan kaçındığı tek bir töz türünün, fiziksel ve zihinsel/ruhsal iki veçhe sergilediğini esas alır. Bu teorinin savunucularından biri Bertrand Russell'dır. O hem fiziksel nesnelere hem de zihinsel olan bağlamında, süreklilik arz eden geleneksel “töz” anlayışının bütünüyle terk edilmesi yanlısıdır:

İster modern fiziğe ister modern psikolojiye herhangi bir şekilde uygun bir felsefe elde edeceksek, her halükârda kalıcılığı içeren “töz” kavramı düşüncelerimizden çıkarılmalıdır. Modern fizik, hem görelilik kuramında hem de atom yapısıyla ilgili Heisenberg-Schrödinger kuramlarında, “madde”yi, her biri yalnızca çok kısa süren bir olaylar sistemine indirgemıştır. Ve psikolojide de, aynı şekilde, nihaî bir kavram olarak “ego” ortadan kalktı ve bir kişiliğin birliği, bir dizi olay arasındaki zâti bir nedensel bağlantı haline geldi (Russell, 1951, s. 254).

Russell kendi “olay ontolojisi” açısından bakıldığında, sürekli değişen durumlarla birlikte kalıcı bir entite olarak töz kavramının, artık dünyaya uygulanamayacağı kanısındadır (1951, s. 309). O, töz probleminde kendi yaklaşımını, (terimi ilk öneren kişi olarak H. M. Sheffer'in adını anarak) “nötr monizm” diye nitelendirir. Yaklaşımının, dünyayı tek bir içerikten, yani olaylardan ibaret görmesi nedeniyle “monizm” olduğunu ekler (1951, s. 293). Russell “olaylar”ın, psikolojinin perspektifinden “zihinsel” diye nitelendirilirken fiziğin perspektifinden “fiziksel” diye nitelendirildiğini, oysa onların kendi başlarına ise ne salt zihinsel ne de salt fiziksel olduğunu düşünür. Duyu-verilerimizin [*sense-data*] zihinsel ve fiziksel tasvirler karşısında “nötr” olduğunu savunması bakımından, onun monizmi “nötr” karakterdedir (1951, s. 217).

Revonsuo hem panpsişizmin hem de nötr monizmin, “fiziksel olanın temel içsel doğasının ne olduğunu bilmediğimiz için” belirli bir inandırıcılık taşıdığını belirtir (Revonsuo, 2017, s.83). Bu iki görüşü onun nazarında destekleyen bir başka ortak özelliğin de şu olduğu sezilmektedir: Fenomenalite ile fiziksellik birbirinden ayrı

şeyler olarak değerlendirmemeleri. Hâl böyle olunca da Revonsuo'ya göre her iki görüş, insan bilincinin, evrimin evrende dolaşan niteliksel malzemedan inşa ettiği gelişmiş bir seyrüsefer sistemi olduğunu (2017, s. 419) imâ eder gibidir. Ne var ki Revonsuo bu bakış açısının bütün cazibesine rağmen, ortada henüz onu destekleyecek hiçbir deneysel bulgu olmadığına dikkat çeker ve en azından nesnel bir bilinç dedektörü bulup beyin haricinde herhangi bir bilinç şeklinin var olup olmadığını hakikaten bilmemiz mümkün oluncaya dek denetlenemeyen bir hipotez olarak kalacağını haklı olarak savunur (2017, s. 419).

Ardından, Revonsuo nispeten daha makul sayılacak görüşlerin taşınması gereken ortak bir özelliği teşhis eder (2017, s. 415): “Çok-katmanlılık” (doğal olarak bilince onun yaklaşımı da bu mizaçtır). Biyolojik bilimlerde yaygın biçimde kullanılan bu modelin bilinç felsefesi alanına iyi bir uyarlamasını Searle'de bulur. Revonsuo'nun kendi görüşüne çok yakın bulduğunu belirtmesi (2017, s. 415) bakımından, bu noktada konuyu kısa süreliğine Searle'e kaydırıp onun bilinç anlayışının ana hatlarına değinmek yerinde olacaktır. Searle “bilincin beyin ile ilişkisi tam olarak nasıldır?” sorusu bağlamında kendi görüşünü şöyle açıklar: «Bilince ve diğer türden zihinsel fenomenlere, beyindeki nörobiyolojik süreçler neden olur ve bu fenomenler beynin yapısında gerçekleşir. [...] beyin süreçleri bilinçli zihne neden olur ve bilinçli zihin, bizâtihi beynin, daha üst düzeyde bir niteliğidir» (Searle, s. 2005: 76). Biyolojiyle ve fiziksel dünyanın işleyişi hakkında bildiğimiz her şeyle tutarlı olduğuna inandığı bu iddiasının şu içerimine dikkat çeker: Beyin mekanizmalarının bilinçle ilişkisi, bir tür nedenselliklerdir. Beyindeki işleyişler bilinçli deneyimlerimize neden olur. Böyle söylemek de düalizmi tasdik etmek anlamına gelmez, çünkü bilinç ayrı bir töz olmayıp beynin üst düzey bir niteliğidir (2005, s. 76). Searle kendi görüşünü “biyolojik doğalcılık” [*biological naturalism*] diye adlandırır (2014, s. 15) ve görüşünün, zihni doğanın bir parçası addetmesi bakımından “doğalcı”, zihin fenomeninin varlığını açıklama tarzının da biyolojiye dayalı olması bakımından “biyolojik” olduğunu söyler (2006, s. 65). Onun görüşü, zihinsel olayların ve süreçlerin tıpkı sindirim ya da enzim salgılama gibi, bizim biyolojik tarihimizin bir parçası olduğunu temel alır. Searle bilincin tamamen beynin durumlarını “izleyerek”, onlara bağlı olarak belirlediğini iddia eder; yani bilinçli fenomenlerin hepsi nöral sistemin beliriveren nitelikleridir. Bu itibarla da -bizzat belirttiği gibi-, bilinç problemine yönelik çözüm önerisi “belirimcilik” [*emergentism*] ya da belirimci materyalizm diye adlandırılmaktadır (Searle, 2014, s. 147). Neticede, Searle bilinç konusunda, nörobiyolojinin bulguları ve bilgileriyle tutarlı bir görüş ortaya koymaya özen gösterir. Searle bahsimizi kapatıp tekrar Revonsuo'nun değerlendirmelerine dönelim.

Revonsuo da Searle gibi, çok-katmanlı bir perspektiften bakarak fenomenal bilinci beliriveren biyolojik bir fenomen, yalnızca beyinde ortaya çıkabilen üst düzey bir biyolojik organizasyon olarak görür (Revonsuo, 2017, s. 415). Bu perspektifin çok-katmanlı olmasının sebebi, alt düzeydeki nöral faaliyetin, üst düzeydeki öznel deneyime dönüştüğünü esas almasıdır. Her ne kadar şu anda söz konusu belirimin nasıl gerçekleştiğini tahayyül edemiyor olsak da, bilimin bir gün bilincin beyinden nasıl beliriverdiğini açıklayabileceği yönünde iyimser düşündüğünü kaydeder (2017, s. 416).

Revonsuo belirimci materyalizmin “güçlü” ve “zayıf” olmak üzere iki versiyonunu tarif eder. Kendisinin de taraftar olduğu zayıf versiyonunu daha iyi anlamak üzere, güçlü versiyonu hakkındaki tarifıyla başlayalım. Onun aktardığına göre, bilincin gizeminin çözüleceğine dair umutsuz olan güçlü belirimcilik, bilincin beyinden belirivermesinin izah edilememesinin, bilişsel nörobilimin henüz yolun başında olmasından değil, beyin ile bilinç arasındaki ilişkinin ilkece açıklanamazlığından kaynaklandığı iddiasındadır (2017, s. 72). Bir başka ifadeyle, güçlü belirimci pozisyon açısından bakılırsa, bilim beyindeki bütün nöral olayları kapsamlı bir şekilde tarif edip bunların öznel psikolojik realitedeki bilinç olaylarıyla bağlantısını kursa bile, bu iki alanın neden bağlantılı olduğunu hiçbir zaman anlayamayacağız. Alt düzeydeki nöral faaliyetin, üst düzeydeki öznel deneyime nasıl dönüştüğü hep bir muamma olacaktır. Revonsuo'nun benzetmesiyle, bu bizim için hep, suyun şaraba dönüşmesindeki veya Kral Midas'ın sihirli dokunuşuyla sıradan nesnelerin gizemli bir şekilde altına dönüşmesindeki gibi muammalı kalacak (2017, s. 72-73). “Belirim” süregiden bir gizemin adından ibaret kalacak. Elimizden gelecek tek şey, “evet, bilinç beyinden belirivermektedir” demekle yetinen bir teori inşa etmek olacaktır (2017, s. 73). Revonsuo bu esnada güçlü belirimci materyalizmin iki versiyonunu birbirinden ayırır. İlki, gizemin suçunu bizde bulan versiyonudur. Buna göre gizem dünyanın kendisinden değil, bizim bilişsel yetilerimizin kifayetsizliğinden ileri gelmektedir. Yine onun benzetmesiyle, hamster'ların hiçbir zaman doğal seçim teorisini anlayamayacağı gibi biz de bilincin beyinden belirimini anlayamayız (2017, s. 73). Kabahati bizde bulmayan ikinci versiyonuysa, söz konusu gizemin evrenin yapısından ileri geldiğini temel alır. Revonsuo'nun naklettiği gibi (2017, s. 74), gizemli evren teorisi, evrenin ihtiva ettiğini varsaydığı birtakım gizli zihinsel düzeylerin, sıradan fiziksel düzeyden beliriverdiğini kabul etse de, fizikle izah edilemeyeceğini öne sürer. Buna göre bilinç, her ne kadar fiziksel olandan beliriorsa da, onun doğabilimleri için mistik bir fenomen olarak kalması mukadderdir. Revonsuo ilaveten, her iki versiyonun sentezi olarak değerlendirdiği McGinn'nin gizemciliğini anar; fakat sözü daha fazla uzatmamak için o değerlendirmelerine girmeksizin konuyu kendisinin desteklediği zayıf belirimciliğe getirelim. Güçlü belirimciliğin çizdiği bu karamsar tablo karşısında Revonsuo'nun zayıf belirimciliği, bilişsel nörobilimde kaydedilecek gelişmeler bakımından daha iyimserdir (2017, s. 72). Zayıf belirimci materyalizm, uzun vadede bilimin bilinci açıklama kapasitesine inanır ve nörobilimde bilinç konusundaki araştırmaları teşvik eder; beyin tümüyle anlaşıldığında, öznel deneyimlerin, beyindeki biyolojik süreçlerden nasıl belirdiğini ve de bu belirimin neden canlı insan beyninin haiz olduğu biyolojik şartlar altında gerçekleşmesi gerektiğini açıklayacak bir bilinç teorisine sahip olacağımız yönünde ümit verir. Neticede, Revonsuo'nun nezdinde o zamana kadar yapabileceğimiz tek şey, deneysel araştırmalara devam etmektir (2017, s. 75).

Revonsuo'nun zayıf belirimci pozisyonunu böylece belirginleştirmemizin ardından, artık onun bilinç problemine yönelik özgün çözüm önerisine geçebiliriz. Detaylarına inebileceğimiz bilinç anlayışını kendisi bir cümleyle şöyle özetler: “Fenomenal bilinç, öncelikle fenomenal niteliklerin içsel varoluşunu mümkün kılan ve sonra bu

nitelikleri tutarlı bir dünya simülasyonu halinde ve bu sanal dünyanın merkezinde bir benlik veya beden imgesi bulunacak şekilde organize eden, beyindeki üst bir organizasyon düzeyidir” (2017, s. 423). Bu dünya simülasyonunun, beyindeki içsel bir navigasyon sistemi gibi işlev gördüğünü düşünen Revonsuo bu navigasyon sisteminin fiziksel bedenlerimizin dünyada seyrüseferine devam ederken davranışsal yörüngelerini seçmede tayin edici bir rol oynadığını savunur. Rüya görmenin de, dünya simülasyonu sisteminin bir faaliyeti olduğu ve bu faaliyetin biyolojik olarak programlandığı, içsel olarak üretildiği ve REM uykusu sırasında uyaran-bağımsız şekilde gerçekleştiği tezini geliştirir (2017, s. 423). Kısacası, Revonsuo bilincin gizemini aydınlığa kavuşturmada, rüya görme olgusunu, keşfettirici [*heuristic*] bir hareket noktası olarak değerlendirmeye çalışmaktadır; şu gerekçeyle: Ona göre, rüya gören beyin, geniş kapsamlı teorik ve felsefi içerimleri olan bir tür “saf” bilinç yaratır (2006, s. xx). Revonsuo rüya görme fenomenolojisi yoluyla, fenomeni birinci şahıs bakış açısından yakalayan bir metafor olarak “bilincin dünya simülasyonu” anlayışına varır. Fenomenal realitenin temel özelliğinin kişinin kendisine dair mevcudiyet hissi olduğuna dikkat çeken Revonsuo, bilinç içeriklerinin, şu anda kendim için mevcut olan dünyayı, beyindeki bir tür sanal gerçekliği kurduğunu savunur. Rüyalar da doğal bir sanal gerçeklik düzeneğidir (2017, s. 422). Fenomenal seviyenin en temel bileşeninin, fenomenal içeriklerin geri kalanının doğrudan öznel deneyimde mevcut olması için gömülü olması gereken bir tür birleştirici bir uzaysal koordinat sistemi (“sanal uzay”) olduğunu ileri sürer (2006, s. xxi). Sanal uzayı, bilincin global birliğinin altında yatan görünmez, ama birleştirici iskelet olarak tarif eder. Böylece sanal uzay kavramının, neden herhangi bir zamanda tüm fenomen deneyimlerimin, temelde birbiriyle ilişkili bir biçimde cereyan ettiği tek bir “benim-için-dünya” olduğunu açıklamamızı sağladığını belirtir. Revonsuo rüya gören beynin, aslında bilinç bilimi karşısındaki en büyük güçlüklerden biri olduğunu ifade eder (2017, s. 421). Fakat, aynı zamanda da rüya gören beyinde dışsal bir uyaran veya motor çıktı olmaksızın sadece beynin içsel mekanizmalarıyla fenomenal düzey ortaya çıkarıldığı için potansiyel olarak yararlı bir model olduğunu savunur ve gerekçesini de şöyle açıklar: “[...] rüya gören beyin, bizâtihi bilincin -bütün deneyim katmanının- kendi anlık varoluşunda yalnızca beyinde süregiden içsel etkinliklere ihtiyaç duyduğunu bize gösterir” (2017, s. 421). Rüya gören beynin teşkil ettiği güçlük ise, neticede niteliksel bir yapıda olan rüyaların objektif olarak ölçülmesi gerekliliğinden kaynaklanır. Revonsuo bu noktada şu değerlendirmelerde bulunur:

Öznel bir deneyimin varlığını veya doğasını nesnel olarak doğrulamak için henüz bir yol bulabilmiş değiliz. Bu yetersizlik hiçbir yerde rüya deneyimlerindeki kadar açık değildir; zira rüya deneyimlerinde, karmaşık ve canlı deneyimler kişinin gözü önüne serildiği halde, bunu dışarıdan izleyenlerin, bu deneyimlerin gerçekleşip gerçekleşmediğini veya kesin içeriklerini nesnel ölçümler yoluyla anlamaları mümkün değildir. [...] Bilinci nesnel olarak tespit etme veya ölçme sorununda, rüya deneyimleri en büyük test konusu olarak kullanılmalıdır, çünkü rüyaların öznel içeriği, uyaranlardan veya davranışlardan yola çıkılarak dolaylı bir şekilde çıkarsanamaz. Dolayısıyla, rüya içerikleri eğer nesnel bir beyin görüntüleme yöntemiyle

başarılı bir şekilde elde edilebilecek olsaydı, bu başarı sadece ölçülen beyin verilerine dayanmak zorunda olacaktı (2017, s. 422).

Revonsuo yukarıda tarif ettiği yöntemle gerçekleştirilecek bir test tasarlar ve onu *dream catcher* [düş kapanı] diye adlandırır. Ancak, onun bu düşünce deneyine geçmeden önce, rüya görmenin işlevine bakışını gözden geçirmek yerinde olur. Revonsuo rüya görmenin işleviyle ilgili öne çıkan görüşleri dört ana başlıkta sınıflandırır: “[1] Rüyaların hiçbir işlevi yoktur - bizim için hiçbir işe yaramazlar; [2] rüyalar bizim için sorunları çözer; [3] rüyalar bizim içsel psikoterapistimizdir ve zorluklarla başa çıkmamıza yardımcı olur ve kendimizi daha iyi hissettirir; [4] rüya görme, beynin sanal gerçeklik simülasyonudur” (2018, s. 112). Revonsuo işte bu dördüncü görüş yanlısıdır. Ona göre rüya görmek, duygusal anıları harekete geçirir ve gelecekteki tehditlere yönelik bize antrenman yaptırmak için tehdit edici durumları simüle eder. O, rüya görmenin işlevine dair bu tehdit simülasyonu fikrinin, insanların hayatta kalmasına yönelik tehlikelerle ve tehditlerle dolu bir ortamda yaşayan atalarımız düşünüldüğünde, son derece makul olduğunu savunur; zira evrim ve doğal seçim göz önünde bulundurulduğunda, etkili bir tehdit simülasyon sistemi ile donatılmış bireylerin, çevrelerindeki gerçek tehlikelere karşı hayatta kalma ihtimalinin daha yüksek olacağı Revonsuo'ya göre kuşku götürmez (2018, s. 116). Revonsuo yapmış olduğu rüya içeriği araştırmalarından elde edilen kanıtların, rüyaların şu türde birçok tehdit edici olay içerdiğini açığa çıkardığını kaydeder: Peşine düşmeler, kaçışlar, vahşi hayvanlar, kötü adamların veya feci canavarların saldırıları, fırtına ve sel gibi tehlikeli doğal güçler, riskli veya önemli görevlerde başarısızlıklar, yahut bunları tekrar tekrar icra etme teşebbüsleri, kazalar, tuzağa düşmek veya kaybolmak, değerli eşyalarını kaybetmek, önemli görevlerde başarısızlığa uğrama veya önemli olaylara geç kalma riskiyle karşılaşma (2018, s. 116).

Revonsuo rüya görmenin işlevi hakkındaki “tehdit simülasyonu teorisi”ni [*threat simulation theory of dreaming*] her biri deneysel açıdan test edilebilir altı önermede şöyle özetler:

- 1.Rüya bilinci, algısal dünyanın düzenli ve seçici bir simülasyonudur.
- 2.Rüya bilinci, tehdit edici olayların simülasyonunda özelleşmiştir.
- 3.Gerçek tehdit edici olaylara maruz kalmaktan başka hiçbir şey tehdit simülasyonu sistemini tepeden tırnağa harekete geçiremez.
- 4.Tepeden tırnağa harekete geçirilmiş sistem tarafından üretilen tehdit simülasyonları, tehdit edici olayların algısal ve davranışsal gerçekçi provalarıdır.
- 5.Bu becerilerin gerçekçi provası, antrenman bölümlerinin açıkça hatırlanıp hatırlanmamasından bağımsız şekilde performansın artmasına neden olabilir.
- 6.İnsan beyninin içinde evrimleştiği atalarının çevresi, insanın soyunu sürdürme [*reproductive*] başarısı karşısında aşırı tehdit oluşturan sık rastlanan tehlikeli olayları içeriyordu. Dolayısıyla bu tehlikeli olaylar, atasal insan toplulukları için

ciddi seçim baskıları oluşturdu ve tehdit simülasyonu mekanizmalarını tepeden tırnağa harekete geçirdi (2000, s. 878).

Revonsuo tehdit simülasyonu hipotezini ampirik olarak denetlemenin uzun erimli yolunun, öncelikle rüyalandaki tehdit edici olayları tam olarak ölçmek ve tanımlamak için içerik analizi yöntemleri geliştirmekten ve ikinci olarak da son zamanlarda sıklık ve derece bakımından değişen tehdit edici olaylara maruz kalmış çeşitli popülasyonlardan ve yaş gruplarından sistematik olarak toplanan rüya ve kâbus raporu veritabanları oluşturmaktan geçeceğini belirtir (2000, s. 893-894). Ona göre, ancak uzun erimli bu tür çalışmalarla, tehdit simülasyon mekanizmalarının işleyişini ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamız ve de mekanizmaların tipik biçimde ne zaman, kimde ve ne ölçüde etkinleştirildiği konusunda sonuca varmamız mümkün olacaktır.

Revonsuo bilinç hakkında objektif bir açıklamaya erişmede, “rüya yakalayıcısı” veya “düş kaparı” diye çevrilebilecek bir tür düşünce deneyi tasarlar. Düş kaparı testini geçebilmek için izah gediğini aşmak ve fenomenolojiyi doğrudan doğruya nörofizyolojiden elde etmek gerekeceğini vurgular (2017, s. 422). Bu istikamette, ekibiyle birlikte yaptığı yakın tarihli bir deneysel çalışmada, EEG spektral gücünde rüya görme bilincinin işaretlerini tespit edemediklerini ortaya koyar⁵. Bu da demektir ki mevcut beyin aktivitesi görüntüleme teknolojimiz bize henüz bir düş kaparı sağlamamaktadır. Revonsuo henüz bunu gerçekleştirebilecek bir teknolojik cihaza sahip olmasak da bunun nasıl yapılabileceğine dair teorik bir çerçeve tasarlanabileceğine inanır. Gelecekte ortaya çıkacağını umut ettiği bir yepyeni teknolojiyle, rüya görme sırasında beliren “saf bilinç”in içeriklerinin ölçümlenebileceği bir rüya dedektörü icat edilebileceği ve belki bu sayede bilincin gizeminin örtüsünün bilimsel olarak aralanabileceği kanısındadır. Sonuçta, ona göre, bilinç problemi kısa erimde ve münferit çalışmalarla çözülebilecek kolay bir problem gibi görülmemelidir. Bu noktada, araya girmeden, doğrudan Revonsuo’nun ifadelerini nakledelim:

[...] bilincin açıklanması, ağır ağır ilerleyen bir bilimsel çaba, parça parça çözülmesi gereken deneysel ve teorik bir bilimcedir; deneysel bilim tarafından azar azar ve bölük pörçük açıklanacak biyolojik bir mekanizmadır. Korkarım ki bilinç sorunu, ne kadar zekice olursa olsun, tek bir felsefi argüman inşa ederek ya da ne kadar ustaca olursa olsun tek bir beyin görüntüleme deneyi yaparak asla birdenbire çözülemez. Bu tür münferit girişimler yerine, genel bir felsefi ve ampirik çerçeve, bilinç sorununun ona [büyük resme] sıkıca bağlanabileceği ve sonuç olarak, azar azar analiz edilebileceği ve böylece de adım adım çözülebileceği büyük resmi sağlayan genel bir bilimsel araştırma programına ihtiyaç vardır. Ne de olsa, biyolojik

5 Wong W, Noreika V, Móró L, Revonsuo A, Windt J, Valli K, Tsuchiya N. (2020). “The Dream Catcher Experiment: blinded analyses failed to detect markers of dreaming consciousness in EEG spectral power”. *Neurosci Conscious*,15; doi: 10.1093/nc/niaa006

bilim, bir zamanlar kalıcı ve çözümsüz görünen, doğanın diğer büyük gizemlerini bu şekilde çözmeyi başardı (2006, s. xviii).

Makalemizin başlarında da belirttiğimiz gibi, Revonsuo kendi bilinç görüşünü “biyolojik realizm” diye nitelendirir ve bilinci, beyindeki biyolojik organizasyonun daha yüksek bir seviyesi olarak tarif eder. Bununla birlikte, biyolojik araştırma programının, “mevcudiyet”in [*presence*] felsefi açıdan göz önünde tutulmasına da muhtaç olduğunu savunur (2006, s. xx). Revonsuo esasen biyolojik realizmin, nörobilimcilerin çoğu tarafından örtük olarak varsayılan bir perspektif olduğunun altını çizer (2006, s. xvii). Buna mukabil bilince yönelik mevcut felsefi yaklaşımların çoğunun ise biyolojik realizm ile ciddi bir çelişki içinde göründüklerini ekler. Onun bundan müstesna tuttuğu bir bilinç anlayışının Searle’ün biyolojik doğalcılığı olduğunu daha önce açıklamıştık. Revonsuo felsefede antibiyolojik yaklaşımların baskın olmasının sebebini de pek anlamlandıramaz; bilince biyolojik yaklaşım tarzının, filozoflar tarafından baştan sona irdelenmeden ve varsa eksik yanları ortaya konmadan, biraz alalecele reddedilmesinden veya en azından göz ardı edilmesinden yakındır. Oysa, felsefi açıdan gözden geçirildiğinde, biyolojik realizmin, öznel bilinci bir tür büyük yanılsama veya entelektüel hata olarak tasfiye etmek şöyle dursun, onu gerçek bir fenomen olarak ele aldığını vurgular (2006, s. xvii). Biyolojik realizmin, bilinci, bilimin ötesinde kalan bir tür doğaüstü veya mistik fenomen olarak ele almak yerine, tamamen natüralist bir açıklama gerektiren doğal bir fenomen olarak gördüğünü kaydeder. Bilincin “biyolojik bir fenomen olarak ele alınması” ile, bilincin diğer biyolojik fenomenlere benzer şekilde mekânsal ve zamansal ölçeklerde ve doğadaki karmaşıklık seviyelerinde gerçekleşen bir yapıda olduğunu kasteder. Dolayısıyla da bu bakış açısının, bilincin örneğin atom altı parçacıkların veya kuantum etkilerinin mikroskobik düzeyinde gerçekleşen bir fenomen olduğu fikrini dışarıda bıraktığını söyler. Böylece Revonsuo’ya göre biyolojik realizm, bilinç fenomeninin, biyolojik realitenin sınırlarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve kelimenin tam anlamıyla beynin içinde yer aldığını varsayar. Bilinç, doğanın genel hiyerarşik yapısında belirli bir organizasyon düzeyinde yer alan beyindeki biyolojik bir fenomen olarak görülmelidir. Bilinç hakkındaki bir biyolojik araştırma programı, ona göre, felsefesini, metodolojisini ve ampirik yaklaşımlarını bu tür temel varsayımlar üzerine inşa etmelidir (2006, s. xvii).

3.Sonuç

Buraya kadar söylediklerimizin bir bilançosunu çıkararak artık bitirebiliriz. Makelemiz boyunca, Revonsuo'nun bilincin gizemini aydınlığa kavuşturmada, rüya görme olgusunu, keşfettirici [*heuristic*] bir hareket noktası olarak değerlendirmeyi teklif ettiğini gördük. Zira ona göre rüya gören beyin, geniş kapsamlı teorik ve felsefi içerimleri olan bir tür “saf bilinç” yaratır; konuyu, dışsal uyarlardan bağımsız olarak irdelemeye

imkân sağlayan bir bilinç durumu. Revonsuo rüya görme fenomenolojisi yoluyla, fenomeni birinci şahıs bakış açısından yakalayan bir metafor olarak “bilincin dünya simülasyonu” anlayışına varır. Rüya görmeyi merkeze almayı, bilinç bilimi açısından bir yanıyla eşsiz bir imkân addeden Revonsuo, diğer yanıyla ise bunun (en azından günümüz teknolojisi sınırları içinde) önümüze çıkardığı bir engele işaret eder: Niteliksel bir yapıda olan rüyaların objektif olarak ölçülmesi. Halihazırda, elimizde mevcut bulunan teknolojik aygıtların, onun “rüya yakalayıcısı” düşünce deneyini hayata geçirecek deneysel kanıtlar sağlayamamış olması, Revonsuo’nun teorisinden vazgeçmesini gerektirmemektedir. Gelecekte ortaya çıkacak birtakım teknolojiler, bu işin üstesinden gelebilecek yeni ölçüm cihazlarını bilinç biliminin hizmetine sunabilir. Revonsuo, rüya içeriklerinin, gelecekte yeni bir beyin görüntüleme teknolojisiyle objektif bir şekilde ölçülmesinin, biyolojik bir fenomen olarak bilincin hangi surette belirdiğini açıklamamızı sağlayacağı yönünde umutludur. Revonsuo’nun yaklaşımının özgün yanının, en temelde şu eklektik tavrında yattığı sonucuna varıyoruz: Fenomenal bilincin sübjektif psikolojik gerçekliğini de hesaba katan bir perspektif içinde, onun objektif nörobiyolojik realitesini izah etmeye çalışmak. Sonuçta, ona göre, bilinç problemi kısa erimde ve münferit çalışmalarla çözülebilecek kolay bir problem gibi görülmemelidir. Revonsuo “en temel mesele” [*the most fundamental question*] diye nitelendirdiği bilinç probleminin, eğer bir gün çözülsün, fenomenal öznelliği çok ciddiye alan bir tür sistematik ampirik araştırma programı bağlamında çözüleceğini düşünür ve biyolojik realizmin, kendisine, böyle bir araştırma programı kurma yönünde saygın bir aday gibi göründüğünü belirtir (2006, s. xxv). Revonsuo böylece, zihin felsefesindeki müktesebatı değerlendirmesi yanında, halihazırda mevcut olan çeşitli beyin görüntüleme yöntemlerini ve de nöropsikoloji, evrimsel psikoloji gibi çeşitli kaynaklardan gelen ampirik verileri kullanmak suretiyle, bütünleşik bir biyolojik bilinç teorisine sebatla harç taşımayı sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Chalmers, D. J. (2013). “Panpsychism and Panprotopsychism”. dijital edisyon: <http://consc.net/papers/panpsychism.pdf>, s. 2.
- Churchland, P. M. (1981). “Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes”. *The Journal of Philosophy*. Vol. 78, No. 2 (Feb., 1981), pp. 67-90.
- Churchland, P. M. (2012). *Madde ve Bilinç*. çev: Berkay Ersöz. İstanbul: Alfa yay.
- Dennett, C. D. (2017). *Bilinç Açıklanıyor*. çev: Sibel Kibar. İstanbul: Alfa yay.
- Descartes, R. (1995). *Les Passions de l’âme*. Paris: Bookking International.
- Leibniz, G. W. (1846). *Œuvres de Leibniz*. Dijital edisyon: <https://books.google.lu/books?id=hNkKsnUpZNgC>

- Leibniz, G. W. (2018). *Monadoloji & Metafizik üzerine Konuşma*. çev: Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat yay.
- Onur, F. (2019). "Bilinç Problemi ve Panpsişizm." *MetaZihin*. 2(1): ss. 67-91.
- Priest, S. (2018). *Zihin Üzerine Teoriler*. çev: Ayhan Dereko. İstanbul: Litera yay.
- Revonsuo, A. (1993). "Cognitive models of consciousness". in Matti Kamppinen (Ed). *Consciousness, Cognitive Schemata, and Relativism. Studies in cognitive systems*. (v. 15), pp. 27-130. Kluwer Academic Publishers.
- Revonsuo, A. (2000). "The reinterpretation of dreams: An evolutionary hypothesis of the function of dreaming". *Behavioral and Brain Sciences*. 23(6), pp. 877-901. doi:10.1017/S0140525X00004015
- Revonsuo, A. (2006). *Inner Presence: Consciousness as a Biological Phenomenon*. MIT Press.
- Revonsuo, A. (2017). *Bilinç: Öznelliğin Bilimi*. çev: Selim Değirmenci. İstanbul: Küre yay.
- Revonsuo, A. (2018). *Foundations of consciousness*. New York: Routledge.
- Revonsuo, A. (2020). Skövde Üniversitesi web sayfasındaki "Research" alt başlığı. Erişim adresi: <https://www.his.se/en/about-us/staff/antti.revonsuo/>
- Rowlands, M. (2020). "Externalism About the Mind". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/entries/content-externalism/>
- Russell, B. (1951). *An Outline of Philosophy*. London: George Allen & Unwin LTD.
- Searle, J. R. (2005). *Bilinç ve Dil*. çev: Muhittin Macit-Cüneyt Özpilavcı. İstanbul: Litera yay.
- Searle, J. R. (2006). *Zihin, Dil, Toplum*. çev: Alaattin Tural. İstanbul: Litera yay.
- Searle, J. R. (2014). *Zihnin Yeniden Keşfi*. çev: Muhittin Macit. İstanbul: Litera yay.
- Skrbina, D. (2005). *Panpsychism in the West*. Cambridge: MIT Press. Dijital edisyon: <https://www.panpsychism.com/panpsychism-west.pdf>
- Strawson, G. (2006). "Realistic Monism: Why Physicalism Entails Panpsychism?". *Journal of Consciousness Studies*. 13, No. 10-11, pp. 3-31.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.3>

Volume 7/1

2023 p. 39-61

SOSYAL İLİŞKİLERİN DIŞSALLIKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE DAİR BİR UYGULAMA¹

AN APPLICATION ON THE EFFECT OF SOCIAL RELATIONS ON EXTERNALITIES

Kasım ULUDAĞ*

Adem TÜRKMEN**

Hüseyin DAŞTAN***

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Erzurum 2. Organize Sanayi Bölgesi'nde kurulan tekstil firmalarının oluşturduğu dışsallıklar ve bu dışsallıklar üzerinde sosyal ilişkilerin etkisini incelemektir. Çalışmada eş zamanlı desen desenine göre karma yöntem tercih edilmiştir. Tekstilkent bünyesindeki firma çalışanlarına anket uygulanmış ve anket verileri Probit modeli yardımıyla analiz edilmiştir. Ayrıca bu şirketlerde çalışan yönetici veya uzman pozisyonundaki bireylere uygulanan yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucunda nitel veriler elde edilmiştir. Bu verilerle oluşturulan kelime bulutu ve kelime ağacı üzerinden nitel bulgulara ulaşılmıştır. Probit modelinde hesaplanan marjinal etkilere göre sosyal ilişkiler değişkeninin dışsallıklar üzerinde anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Görüşme formlarından elde edilen verilerin analizinde de benzer bir sonuca ulaşılmış, ayrıca sosyal ilişkilerin bilgi alışverişini kolaylaştırma, üretimde aksamaları önleme, müşterilerle iletişimi ve personel hareketliliğini kolaylaştırma gibi konularda avantaj ve fayda

¹ Bu çalışma TÜBİTAK-BİDEB 2211 Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı (2210-D Yurt İçi Sanayiye Yönelik Yüksek Lisans Burs Programı) tarafından desteklenmiş olan “Organize Sanayi Bölgelerinde Tekstilkent İle Ortaya Çıkan Dışsallıklar Ve Sosyal İlişkilerin Dışsallıklar Üzerinde Etkisi: Erzurum Tekstilkent Örneği” adlı yüksek lisans tezinden çıkarılmıştır.

* Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tezli Y.L., İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Programı Mezunlu, E-mail: kasimuludag7@gmail.com, ORCID: 0000 - 0002 - 7353 - 4199, Erzurum, Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-mail: adem.turkmen@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1534-2332, Erzurum, Türkiye.

*** Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-mail: hdastan@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0714-1060, Erzurum, Türkiye.

sağladığı tespit edilmiştir. Bu bulgular doğrultusunda benzer sektörlerdeki şirketlerin kümelenmesi ile sosyal ilişkilerden daha fazla yararlanılabileceği tespit edilmiştir. Dolayısıyla benzer sektörlerin karar vericiler tarafından bir araya getirilmesinin sosyal ilişkilerde ortaya çıkan olumlu dışsallıkları artıracakları öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dışsallıklar, Sosyal ilişkiler, Organize sanayi bölgeleri, Tekstilkent*

Jel Kodu: *D62, O17, Z13*

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the externalities created by the textile companies established in Erzurum 2nd Organized Industrial Zone and the effect of social relations on these externalities. In the study, mixed method was preferred according to the simultaneous design pattern. Surveys were conducted for the company employees within Tekstilkent and the survey data were analyzed with the help of the Probit model. In addition, qualitative data were obtained as a result of semi-structured interviews applied to individuals in managerial or expert positions working in these companies. Qualitative findings were reached through the word cloud and word tree created with these data. According to the marginal effects calculated in the probit model, it was determined that the social relations variable had a significant positive impact on externalities. A similar result was reached by the analysis of the data obtained from the interview forms, and additionally, it was found that social relations provide advantages and benefits in facilitating information exchange, preventing disruptions in production, facilitating communication with customers, and personnel mobility. In line with these findings, it has been determined that social relations can be benefited more by clustering companies in similar sectors. Therefore, it is predicted that bringing together similar sectors by decision-makers will increase the positive externalities that arise in social relations.

Key Words: *Externalities, Social relations, Organized industrial zones, Tekstilkent.*

Jel Code: *D62, O17, Z13*

GİRİŞ

Endüstriyel bölgelerin temel yapı taşı, bölgedeki işletmeler arasındaki ilişkiler ile bölgesel olarak değişen ekonomik durum oluşturmaktadır. Marshall'ın endüstriyel bölgeler ve dışsal ekonomiler hakkında ifade ettiklerine ek olarak iş birliği ve güvene

TOBİDER

daha çok vurgu yapan araştırmacılar, küçük firmaların bir araya gelerek ortaya koydukları kümeden daha büyük çapta topluluğun iş birliği ve etkileşiminin, ekonomik boyuta değil de sosyo-bölgesel boyuta vurgu yaptığını belirtmişlerdir (Türko & Ersungur, 2016). Bir bölgenin ayırt edici özelliklerinden biri, bölgedeki işgücü piyasasının ve üretim sisteminin yerel toplumla bütünleşmiş olmasıdır. Üretim biçiminin çeşitliliğinin sebebi, bir bölgenin ekonomik ve sosyal ilişkilerinin birbirine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır (Dei Ottati, 2002). Dolayısıyla coğrafi yakınlık endüstriyel bölgeler açısından bir şart olmakla birlikte tek başına bir yeterlilik sağlamamaktadır.

1990'ların başından itibaren mekân ve yakınlık konularıyla ilgilenen Fransız Yakınlık Dinamiği Okulu, coğrafi yakınlıktan öte bir yakınlığın endüstriyel bölgeler için gerekli olduğunu belirtmektedir. Üçüncü İtalya, Rhone Vadisi, Baden-Württemberg ve SV gibi endüstriyel bölgeler, bu tür yakınlıklara örnek olarak gösterilebilir (Shaw & Gilly, 2000). Bu bağlamda coğrafi yakınlıktan öte örgütsel ve kurumsal yakınlık gibi yakınlıkların da dikkate alınması gerekmektedir (Kirat & Lung, 1999; Shaw & Gilly, 2000; Boschma, 2005).

Kümelenenin gerçekleştiği endüstriyel bölgelerde yeni girişimcilerin riskini azaltan ve yerel piyasaya erişimlerini kolaylaştıran bir faktör olarak yerleşik ilişki ağları önem arz etmektedir (Cangel, 2011). Türko ve Ersungur (2016), iş birliğinin, endüstriyel bölgelerin başarısı açısından gerekli olduğunu belirtmektedirler. Endüstriyel bölgelerin değişikliklere uyum sağlaması, yeniliklere açık olması ve esnek üretim yapısına sahip olmaları avantajlar sağlamakta ve bu sayede büyümektedirler. Endüstriyel bölgelerin başarılı olabilmesi için şart olan iş birliğinin, sosyal ilişkiler olmaksızın var olmaları mümkün değildir. Bu açıdan endüstriyel bölgelerin başarısında sosyal ilişkiler temel rol oynamaktadır.

Alfred Marshall, endüstrileri teknolojik olarak tanımlamaktan ziyade belli bir alan ya da bölge kavramı üzerinden ele almakta; Ar-Ge ya da içsel ölçek ekonomilerinden kaynaklanmayan altyapı varlığı ve nüfus yoğunluğunun ortaya çıkardığı “endüstriyel atmosfer”e dayalı faydalardan bahsetmektedir. Ruhr’u, Lancashire’i ve Lombardiya’ı öne çıkaran husus, Üçüncü İtalya’nın da uyguladığı ekstra üretkenlik unsuru olan “endüstriyel atmosfer”dir (Becattini, 2004, s.16).

Üçüncü İtalya, ülkede endüstriyel bölgelerin yoğunlaştığı kısma verilen addır. Bu bölgedeki üretim süreçleri, geleneksel sektörlerdeki yenilikçi küçük firmalardan oluşmaktadır. Bu bölgeyi İtalya’daki diğer endüstriyel bölgelerden ayıran temel özellik, bölgede faaliyet gösteren işletmelerin yerel toplumla ve birbirleriyle ilerlemiş ilişkileridir. Bu ekonomik iş birliğine ek olarak politik ve kurumsal düzeyde de iş birliği mevcuttur. Genele yayılan iş birliği kültürü, sosyal sermaye ortaya çıkararak bölgeyi diğer bölgelerden ayırmaktadır. Ekonomik faktörlerin yanında kurumsal ve sosyal faktörlerin de var olması, endüstriyel bölgenin başarılı olmasını sağlamaktadır. Bu endüstriyel bölge; bilgi alışverişinin ilerlediği, ortak iş birliği sonucu yeniliğin ortaya çıktığı ve yayıldığı, öğrenmenin hızlı gerçekleştiği gelişmiş ve ilerlemiş bir endüstriyel küme şeklindedir (Çetin,

2006). Bölgede hizmet merkezlerinin oluşturulması, küçük firmaların büyük firmalarla rekabet edebilmelerini sağlamıştır. Yarı kamusal kuruluşlar olan bu hizmet merkezlerinin ana görevinden biri, firmalar arasındaki ilişkileri güçlendirmektir. Hizmet merkezlerinin kurdukları iş ve fikir birliği, bölgenin ekonomik ve politik sektörlerinde öne çıkmasını sağlayan temel unsurlardır (Ferri & White, 1999). İş birliğini sağlamak adına oluşturulan hizmet merkezlerinin, endüstri bölgelerinde önemli görevler üstlenmektedir. Nitekim endüstriyel bölgelerde gerçekleştirilen faaliyetler, çevreyle sürekli olarak alışverişi zorunlu kılmaktadır. Bölgeye akın eden yeni nüfus, her ne kadar sosyal bütünleşme sorununa neden olsa da endüstri bölgesini başarıya götürmektedir. Firmaların birbirleriyle ilişkisi, dışsal ekonomiler için de önem taşımaktadır. Sanayi çıktıları, dışsal ekonomilerin küçük firmalara ulaşılabilirliğinin artmasıyla gerçekleşir. Endüstri içindeki dışsallıklar, küçük firmalar üretim ölçeğini artırmaktadır (Hart, 1996). McCormick (1999), Güney Afrika’da yer alan tekstil kümelenmelerinin karşılaştırmasını yaptığı çalışmasında, dışsallıkların kümeye girişleri kolaylaştırdığını ancak iş birliğinin yeterli düzeyde olmamasının kolaylıkları sınırlandırdığını belirtmektedir. Gelişmiş iş birliğinin ve güçlü dışsallıkların olduğu kümelenmeler başarı sağlarken iş birliğinin gelişmemiş olduğu kümelenmeler ise ortak hareketlilik ve avantajlar sağlanamamaktadır.

Yukarıda sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerinde önemli etkisinin olduğunu ve endüstriyel bölgelerin gelişip başarıya ulaşmasında dışsallıklar kadar sosyal ilişkilerin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. Organize sanayi bölgeleri (OSB) gibi endüstriyel bölgeler de üretimin kümelenmesinin getirdiği avantajlardan dolayı firmaların daha çok ilgisini çekmektedir. Bu kümelenme süreci, negatif dışsallıkların ortaya çıktığı ana kadar sürmektedir. Kümelenme süreci her ne kadar dışsallıklar sayesinde gerçekleşse de tek başına bir endüstriyel bölgeyi istenilen düzeye ulaştırmayabilir. Ancak başarılı olmuş endüstriyel bölgelere bakıldığında, kümelenmenin getirdiği dışsallıklar ve bölgede zamanla artan sosyal ilişkiler sayesinde başarı sağlayabilmektedir.

Endüstriyel bölgelerde “endüstriyel atmosfer”in ana kaynağının gelişen sosyal ilişkiler olduğu düşüncesinden hareketle bir endüstriyel bölge şekli olan OSB’lerde Tekstilkent kurulması ile ortaya çıkan dışsallıklar ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisinin incelenmesi önem arz etmektedir. Tekstilkent, Erzurum 2. OSB’de kurulmuş ve 2019’da faaliyete başlamıştır. Dolayısıyla henüz yığılma ekonomileri doğrultusunda bir dışsallık ortaya çıkaracak kadar gelişmemiştir. Fakat aynı anda birden fazla tekstil firmasının bölgeye kurulmasının bir endüstriyel atmosfer ortaya çıkarması ve bu atmosferin sosyal ilişkiler vasıtasıyla gelişebilmesi söz konusudur. Tekstilkent Projesinin daha çok yeni oluşu nedeniyle kurulduğu bölgelere avantajlarının olup olmadığının belirlenebilmesi ileride yapılması planlanan benzer yatırımlara bir ön fizibilite mahiyeti taşımaktadır. Buna ilaveten sosyal ilişkilerden kaynaklanan faydaların firmalar tarafından nasıl maksimize edilebileceği yönünde bulgulara ulaşabilmek de büyük öneme sahiptir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, literatürde teorik olarak vurgulanan sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisinin, Erzurum Tekstilkent örneğinde uygulamalı olarak tespit edilebilmesidir.

Çalışmanın sonraki bölümünde dışsallıklar, sosyal ilişkiler ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisini içerecek şekilde literatürdeki uygulamalı çalışmaların bulgularına yer verilmektedir. Yöntem bölümünde çalışmanın amacı doğrultusunda seçilen nicel ve nitel araştırma tekniklerine dair bilgiler yer almaktadır. Bulgular bölümünde firma çalışanları ile yapılan anketlerin sonuçlarını içeren nicel bulgular ile firma yetkilileri ile yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen nitel bulgular ayrı başlıklarda verilmektedir. Son bölümde elde edilen bulgular yorumlanarak politik önerilere yer verilmektedir.

Literatür

Yığılma ve yer seçimine dair yapılan dışsallık çalışmaları yığılmaya neden olan faktörlere odaklanmaktadır. Firmaların yer seçiminde ve yığılmasında birçok etken söz konusudur. Alfred Marshall'ın da bahsettiği bilgi yayılmaları, işgücü havuzunun ve endüstriyel girdi kolaylığı gibi dışsallıkların yanı sıra ulaşım altyapısı ve nakliye maliyetleri, sektörlerin ileri ve geri bağlantıları ve devlet teşvikleri gibi etkenler son derece önem arz etmektedir (Fujita & Thisse, 1996). He vd. (2008), içsel ölçek ekonomilerinin ve küreselleşmenin coğrafi yoğunlaşmaya neden olduğunu ortaya koymaktadırlar. Maurel ve Sedillot (1999) ve Kent (2015), çalışmalarında endüstri yapısının yığılmayı etkilediğini belirtmektedirler. Demirdöğen (1993), yer seçiminde önemli sayılan ham maddeye yakınlık, işgücü ve eğlence olanakları gibi faktörlerin aslında etkili olmadığını belirtmektedir. Takeda vd. (2008), konum açısından merkez firmalarının oluşturduğu ağların etkili olduğunu belirtmektedirler. Lafourcade ve Mion (2007), tesis büyüklüğünün yer seçimi kararlarını etkilediğinden; Dertli (2020), benzer nitelikte faaliyet gösteren firmaların teknolojik altyapı ve bilgi dışsallıklarından faydalanmak için bir araya geldiğini ifade etmektedir.

Yığılma türleri ve bilgi dışsallıklarına dair yapılan çalışmalar incelendiğinde, MAR ya da Jacobs dışsallıklarından birisinin geçerli olduğu, tam olarak ortaya konulamamıştır. Bazı durumlarda MAR dışsallıkları geçerli iken bazı durumlarda ise Jacobs dışsallıkları geçerlidir. Yöntem, mekân ve bazen de sektör farklılığı gibi nedenler bu duruma yol açabilmektedir. Sektörel farklılıklar, dışsallık türüne etki etse de bazı çalışmalarda farklı sektör için aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Combes (2000), hizmet sektörlerinde her zaman olumsuz uzmanlaşma yani MAR dışsallıkları etkilerinin görüldüğü; Blien ve Suedekum (2005) ise MAR dışsallıklarının sadece hizmetler sektörü için geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Bilgi yayılmalarına dair yapılan dışsallık çalışmalarından Paci ve Usai (1999), hem uzmanlaşmaya bağlı Marshall dışsallıklarının hem de çeşitliliğe bağlı Jacobs dışsallıklarının yerel bir endüstrideki yenilikçi faaliyetlerini olumlu etkilediğini; Carlioni vd. (2001), yenilik ve büyüme yaratan fikir akışının ortaya çıkarılmasında ülkenin en yoğun yerlerinin çok büyük bir rol oynadığını; Forni ve Paba (2001), sektörler arası dinamik bağlantıların kümelenmeye neden olduğunu; King III vd. (2003), medya ve reklam kampanyalarında kullanılan girdi kaynaklarından müşterilerden gelen bilgi

yayımlarının önemli olduğunu; Van Stel ve Nieuwenhuijsen (2004) ise büyüme ve yenilik açısından en etkili bilgi yayılma türünün sanayi sektörlerinde yerel rekabetin buna karşın hizmet sektörlerinde ise çeşitlilik olduğunu ifade etmiştir. Boschma ve Ter Wal (2007), firmaların yenilikçi olmalarında yerel bilgi ilişkilerinin yanı sıra yerel olmayan aktörlerle de bilgi ilişkilerine sahip olmaları gerektiğini; Audretsch ve Feldman (1996) ise bilgi yayılımının, kümelenmenin kilit bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadırlar. Kümelenmenin ortaya çıkardığı dışsallıklara dair yapılan çalışmalardan yola çıkarak genellikle kümelenme sonucunda pozitif dışsallıkların ortaya çıktığı ve ortaya çıkan bu dışsallıkların aynı zamanda firmaların yer seçimi ve yığılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkilerini araştıran literatürde eksikliklerin olduğu görülmektedir. Ancak literatürdeki bu eksikliğe rağmen iki çalışma dikkat çekmektedir. Bu çalışmalardan ilki Galunic vd. (2012)'ne aittir. Çalışmada sosyal sermayenin ortaya çıkardığı dışsallıklar, yatırım bankacılarının günlük işlerinde birbirlerine nasıl değer kattığı üzerinden incelenmiştir. Yaklaşık 2.200 bankacının katma değerli derecelendirme verileri kullanılmış, regresyon analizi ile hipotezler test edilmiştir. Sonuç olarak sosyal sermayenin olumlu dışsallıklar içerdiği tespit edilmiştir. Diğer çalışma ise Nugroho vd. (2019)'ne aittir. Çalışmada ekonomik ve sosyal dışsallıkların belirlenmesi, Endonezya'da sigara endüstrisinin varlığı üzerinden incelenmiştir. Hem birincil hem de ikincil verilerin kullanıldığı çalışmada birincil veriler, 40 çalışan ve 30 sivil katılımcıdan görüşme tekniği ile elde edilmiştir. İkincil veriler ise Endonezya Merkezi İstatistik Kurumu'ndan alınan 2010-2017 yılları arası zaman serisi verileridir. Sonuç olarak toplumsal refahın artmasında sigara endüstrisinin etkili olduğu tespit edilmiştir.

Yöntem

Araştırma Deseni

Çalışmada değişkenler, dışsallıklar ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisine dair teorik literatürden yola çıkılarak belirlenmiştir. Buna ilaveten araştırma sorusu teorik literatürde karşılık bulan fakat uygulamalı araştırmalarca yeterince incelenmemiş bir mahiyettedir. Çalışma hem firma düzeyinde hem de çalışanlar açısından dışsallıkları ölçmek ve sosyal ilişkiler ile bağlantısını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada karma yöntemin uygulanmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nicel araştırma ile elde edilecek bulgular nitel araştırma ile detaylandırılabilen, genişletilebilmekte veya desteklenebilmektedir. Tamamlayıcı karma yöntemde hem benzer hem de farklılaşan açılardan iki değişken arasındaki ilişkiye dair bulguları zenginleştirmekte ve analizler birbirini tamamlayıcı mahiyet kazanmaktadır (Baki & Gökçek, 2012). Dışsallıkların ölçümünde sadece çalışan anketlerinden elde edilen bulguların yetersiz oluşu diğer taraftan sosyal ilişkilerin ölçümü noktasında sadece uzman personele yapılan görüşmelerin yeterli olmayacağından hareketle birbirini tamamlayan karma bir yöntemin kullanılması araştırma da temel metot olarak belirlenmiştir.

Araştırmada hem nitel hem de nicel veriler açısından bir öncül ardıl ilişkisi olmayıp veriler aynı anda toplanmakta ve ayrı ayrı analiz edilmektedir. Elde edilen bulgulara göre sonuçlar son bölümde tartışılmaktadır. Bu doğrultuda araştırma eşzamanlı tasarım desenine uygun olarak yürütülmüştür.

Evren ve Örneklem/ Çalışma Gurubu

Araştırmanın evrenini Erzurum 2. OSB’de faaliyette bulunan firmalar oluşturmakla birlikte araştırmanın odaklandığı soruların asıl muhatabı evren Erzurum 2. OSB’de faaliyette bulunan Tekstilkent firmaları ve çalışanlarıdır. Araştırmanın örnekleme ulaşmak için ‘basit tesadüfi örneklem yöntemi’ kullanılmıştır. Araştırma başlangıcında 2. OSB’de Tekstilkent firmalarıyla birlikte toplamda 9 firma faaliyette bulunmaktaydı. Ancak çeşitli sebeplerden ötürü faaliyetlerine ara veren firmalar olduğundan çalışma toplamda 7 firma yer almaktadır. Bu 7 firmadan ikisini Tekstilkent firması diğer 5 firmayı ise tekstil imalatı yapan Tekstilkent bölgesi dışındaki firmalar oluşturmaktadır. Sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisini inceleyen nicel bölümde Tekstilkent’te faaliyet gösteren 2 firmanın çalışanları üzerinden anket yoluyla veri toplanmıştır. Çalışma kapsamında veri toplanan birinci tekstilken firmasının 400 olan çalışanının 231 kişisine, çalışan sayısı 60 olan ikinci firmanın ise 53 çalışanına anket uygulanmıştır. Çalışma kapsamında anakütleyi oluşturan 460 kişiden 284’üne anket uygulanmıştır. Örneklem, toplam Tekstilkent çalışan işçi sayısı içinde, %95 83 güven seviyesinde ve 0,05 güven aralığında www.surveysystem.com websitesi üzerinden hesaplanmıştır. Hesaplanan ve uygulanan örneklem büyüklüğü olan 210 sayısından daha fazladır. Krejcie ve Morgan’ın önerdiği “örneklem büyüklüğünü belirleme tablosu”nda belirtilen büyüklüklerin üzerindedir. Yani her bir örneklem kendi ana kütesini temsil yeterliliğine sahiptir.

Çalışmanın amacına ulaşması için anket uygulamasının yanında bahsedilen Tekstilkent firmaları yöneticileri ve uzman personellerine ayrıca yarı yapılandırılmış mülakat uygulanmıştır. Çalışmada ayrıca Erzurum 2. OSB’de bulunan ancak Tekstilkent dışında faaliyet gösteren 5 firmadan yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi ile veri toplanmıştır. Bu mülakatların yapılmasının nedeni araştırma sorusu olan Tekstilkent kurulmasıyla ortaya çıkan dışsallıklar ve dışsallıkların sosyal ilişkiler üzerindeki etkisini, Erzurum 2. OSB’de bulunan ancak Tekstilkent dışında faaliyet gösteren firmaların gözünden değerlendirmektir.

Araştırma Süreci

Anketler üç aylık bir süre içerisinde ilgili kurumca sağlanan sanayi danışmanı vasıtasıyla firmanın işleyişine engel olmayacak biçimde katılımcılara uygulanmıştır. Mülakatlar ise bizzat yüz yüze görüşmelerle ve yine aynı üç aylık süreçte gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar izin verildiği takdirde ses kaydı alınarak daha sonra yazılı hale getirilmiş, ses kaydına izin vermeyenlerin görüşmeleri ise görüşme esnasında yazılı olarak kayda geçirilmiştir. Tekstilkent firmaları ile yapılan her bir mülakat görüşmesi

ortalama 30-45 dakika sürmüştür. 2. OSB içinde bulunan ancak Tekstilkent dışı olan firmaların ise ortalama görüşme süresi 20-30 dakikadır.

Veri Toplama Araçları

Literatürde kullanılan birçok sosyal ilişki ölçeği bulunmasına rağmen çalışmanın amacına uygun olarak kullanılabilir tek bir ölçek tespit edilememiştir. Bu nedenle sosyal ilişkiler ölçeklerinden derlenen ve buna ek olarak araştırmacılar tarafından eklenen sorularla yeni bir ölçek tasarlanmıştır. Bu doğrultuda yararlanılan sosyal ilişkiler ölçekleri; Phelan (2015), Sharma (2014), Erdentuğ (1980), Uzbilek (2006), Özpençe (2013) ve Uçar (2016) tarafından geliştirilmiş ölçeklerdir. Anket formunun dışsallıkları ölçen kısmında yer alan sorular ise bireysel dışsallıkları ölçmeyi hedeflediğinden daha önce kullanılan firma dışsallıkları ölçeklerinden yararlanılsa da yine bireysel dışsallık algısı için yeni anket sorularının eklenmesi gerekli görülmüştür. Anket formunun dışsallıkları ölçen kısmında Özpençe (2013) ve Uçar (2016) çalışmalarındaki dışsallık sorularından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan ve tekstil firmalarında çalışan işçilere uygulanan anket formu, iki ana bölüm ve toplam 35 sorudan oluşmaktadır. Bu iki ana bölümden birincisi anket formunun ilk 17 sorusundan oluşmakta ve bireyin çalıştığı iş dolayısıyla elde ettiği bireysel dışsallıkları ölçmektedir. Bu ana bölümden ikincisi ise çalışmanın bir diğer değişkeni olan sosyal ilişkiler düzeyini ölçmek için kullanılacak sorulardan oluşmaktadır. Ayrıca anket formunun ilk altı sorusu demografik özellikleri tespit etmek için yer almaktadır. Demografik sorular, hangi demografik değişkenlerin ölçülmesinin çalışma açısından önem taşıyacağı tartışmasından yola çıkılarak belirlenmiştir. Anketin güvenilirliği Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı ile belirlenmiştir. Cronbach's Alpha değeri 0.951 olarak hesaplanmıştır. Cronbach's Alpha değeri 0,70 üzerinde çıkan anket formları güvenilir kabul edilmektedir. Alpha katsayısının değerlendirilmesinde uyulan kriterlere göre söz konusu Alpha değeri anketin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Çalışmada nitel veri analizi için iki ayrı görüşme formu yer almaktadır. Bu görüşme formları yarı yapılandırılmış şekilde tasarlanmıştır. Bu soru formlarından biri Tekstilkent firmalarının, diğeri ise OSB'de yer alıp da Tekstilkent projesine dahil olmayan diğeri firmaların yönetici ve uzman personellerine uygulanmıştır. Uygulanan mülakatın amacı, Tekstilkent'in firma düzeyindeki dışsallıkları belirlemektir. Tekstilkent ile yapılan görüşme formunda yer alan sorular; Özpençe (2013), Cangel (2011), Sharma (2014), Robellotti (2017), Kaygalak (2011) ve Ayaş (2003) çalışmalarından faydalanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Verilerin Analizi

Anket formlarıyla toplanan nicel veriler SPSS programı ile analiz edilmektedir. Analizlerde Probit Regresyon Modeli kullanılmaktadır. Mülakat tekniği ile toplanan nitel veriler ise NVivo programı ile analiz edilmektedir. Mülakat sorularına verilen cevaplar

doğrultusunda kelime bulutu ve kelime ağacı oluşturulmakta çalışma amacı bu cevaplara göre araştırılmaktadır.

Probit Modeller

Bağımlı değişkeni sayısal yahut eş aralıklı ölçekte ölçülmeyen modeller, nitel tepkili bağlanım modelleridir. En basit nitel tepkili bağlanım modeli, iki şıklı doğrusal olasılık modeli (DOM)'dir. Ancak DOM, gerçekleşme olasılığının açıklayıcı değişkenin düzeyiyle birlikte doğrusal arttığı varsayımı nedeniyle zayıf bir modeldir. Logit ve probit modellerinde bu çok sınırlayıcı varsayım bulunmamaktadır (Gujarati & Porter, 2012). Bu yüzden Probit modeli, DOM'a alternatif olarak C. R. Bliss tarafından olasılık birimi (probability unit) olarak adlandırılan ve Finney (1971) tarafından geliştirilen bir modeldir. Probit model, kısaltılmış hali normit olan normal olasılık birimi (normal probability unit) olarak da adlandırılmaktadır. Ancak daha geniş kullanımından dolayı normit olarak değil genellikle probit olarak bilinmektedir (Akkuş & Özkoç, 2018).

Probit modeli, logit modeli kadar yaygın kullanılmamaktadır ve logit modeline göre anlaşılma ve yorumlanma zordur; bu bakımından daha karmaşık bir modeldir (Tarı, 2010). Buna rağmen logit ve probit modeli çoğu uygulamada hayli benzerlik göstermektedir. Temel farklılık ise P_i koşullu olasılığı 0'a ya da 1'e probite göre logitte biraz daha yavaş yaklaşmasıdır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta, bazen normit modeli adını alan probit modelinde marjinal etkilerin dikkate alınmasıdır ki bu durum logit modeli için de geçerlidir (Gujarati & Porter, 2012). Probit modelde olasılık 0-1 aralığında kalmakta ve katsayılar doğrusal olmamaktadır (Özer, 2004). Logit ve probit modelde açıklayıcı değişkendeki bir birim değişikliğin marjinal etkisi sadece o değişkenin katsayısına değil, ayrıca değişikliğin ölçüldüğü olasılık düzeyine bağlıdır. Logit modelde hata terimi lojistik dağılıma sahipken probit modelde hata terimi normal dağılıma sahiptir. Uygulamada logit ya da probit modellerinden birini tercih etmek için zorlayıcı bir neden bulunmamaktadır. (Gujarati, 2011).

EKK yöntemi probit modelini tahmin etmede uygun bir yöntem değildir. Probit modelinin parametrelerinin tutarlı tahminlerini elde etmek en çok benzerlik yöntemi ile mümkündür (Tarı, 2010). Probit modeli, normal kümülatif dağılımın bir varyantını kullanarak lineer olasılık modelinden kaynaklanan sınırsızlık probleminin üstesinden gelmek için kukla bağımlı değişkenlere sahip denklemlere uygulanan bir tahmin tekniğidir ve tipik olarak aşağıdaki denklem formundaki modele maksimum olabilirlik teknikleri uygulanarak tahmin edilir (Studenmund, 2005):

$$P_i = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{Z_i} e^{-s^2/2} ds \quad (1)$$

Denklemdaki;

P_i = kukla değişkenin bire eşit olma olasılığı ($D_i = 1$)

$Z_i = \beta_0 + \beta_1 X_i$

s = standartlaştırılmış normal değişkeni ifade etmektedir.

Altı açıklayıcı değişkeni X1, X2, X3, X4, X5 ve X6 olan kitle probit regresyon modeli ise aşağıdaki gibidir:

$$\Pr(Y = 1 | X1, X2, X3, X4, X5, X6) = \Phi(\beta_0 + \beta_1X1 + \beta_2X2 + \beta_3X3 + \beta_4X4 + \beta_5X5 + \beta_6X6) \quad (2)$$

Burada, Φ : birikimli standart normal dağılım fonksiyonunu,

Y: Bağımlı değişkeni

X1, X2, X3, X4, X5, X6: açıklayıcı değişkenleri,

$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6$: katsayıları, ifade etmektedir.

X'deki bir değişimin Y üzerindeki etkisi, X'deki bir değişmeden kaynaklanan Y'deki beklenen değişimdir. Y ikili olduğu zaman, Y'nin koşullu beklenen değeri, koşullu olasılık olacağından, bire eşit olup X'deki bir değişimin Y üzerinde tahmin edilen etkisi, Y = 1 olasılığındaki değişmeyi vermektedir.

Nitel Analizler

Sosyal bilimler alanındaki araştırmalarda çok farklı türden veri biçimlerinin kullanıma açılması son zamanlarda nitel yöntemlere olan ilginin artmasına yol açmıştır. Nitel verilerin toplamasında ve özellikle de çözümlenmesinde uzmanlaşmış teknikler kullanılmaktadır (Punch, 2011). Nitel veri analizleri genelde verilerin azaltılması, düzenlenmesi ve sonuçlandırılması aşamalarından oluşmaktadır. Bu çalışmada firma düzeyinde ortaya çıkan dışsallıkları ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla nitel veri toplama yöntemi olan mülakat tekniği ile toplanan veriler, NVivo programı ve mülakat katılımcıları tarafından verilen bazı cevapların doğrudan aktarılmasıyla analiz edilmiştir. Tekstil firmaları ile yapılan birinci katılımcılara A1'den başlayarak A10'a kadar kodlama yapılırken OSB'de bulunup da Tekstilkent dışında değerlendirilen firmalarda yer alan katılımcılara ise B1'den başlayıp B6'ya kadar kodlama yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmada iki ayrı görüşme formu kullanılarak toplam 16 katılımcıdan veri toplanmıştır.

Görüşme formları tek bir dosyada toplanıp NVivo programına aktarılarak, görüşmede en çok kullanılan kavramların ve kelimelerin ortaya çıkarmak amacıyla kelime bulutu oluşturulmaktadır. Kelime bulutuna göre elde edilen sık kullanılan kelimelerin frekanslarına bakılmakta ve en yüksek frekansa sahip olan ve araştırma amacıyla ilişkili olan kelimelere ait cevaplar tek dosya haline getirilmekte ve kelime ağacı oluşturulmaktadır.

Araştırma Etiği

Araştırma yapılmadan önce anket soruları ve mülakat soruları için Erzurum Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulunun 16.07.2021 tarih ve 13 nolu toplantısında alınan 3 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Ayrıca araştırmada gerek anketler gerekse mülakatlar yapılırken etik ilkelere riayet edilmiştir.

Bulgular

Nicel Araştırma Bulguları

Bağımlı değişken olan dışsallığın olması olasılığı dikkate alınarak ikili lojistik ve ikili probit regresyon modelleri tahmin edilmiştir. Model seçim kriterleri dikkate alındığında ikili probit modelinin daha tercih edilebilir olduğu görülmüştür. İkili probit modelinin tahmin sonuçlarına ilişkin bulgular, Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. *Probit regresyon modeli tahmin sonuçları*

Bağımlı Değişken: Dışsallıklar

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Dirençli Standart Hata	z-İstatistiği	Olasılık
Sosyal ilişkiler	0,738	0.212	3,47	0,001
Yaş	0,009	0.021	0,44	0,657
Doğum yeri	0,165	0.329	0,50	0,615
Medeni hal	0,059	0.270	0,22	0,826
Öğrenim Durumu (Referans Kategori: İlkokul)				
Ortaokul	0,375	0.583	0,64	0,519
Lise	-0,001	0.505	-0,01	0,998
Üniversite	-0,111	0.502	-0,22	0,824
Cinsiyet	-0,904	0.337	-2,68	0,007
Sabit	1,273	1.133	1,12	0,261

McFadden's $R^2 = 0,073$

Hosmer-Lemeshow $X^2=5,97$; $p=0,65$

Pearson Ki-Kare (96) = 136.55; $p= 0,07$

Tahmin Başarısı = 86.83%

Hosmer-Lemeshow ve Pearson ki-kare test istatistiklerine göre modelde tanımlama hatası olmadığını öne süren sıfır hipotezi %5 önem düzeyinde reddedilemeyerek (Hosmer-Lemeshow $X^2 = 5,97$; $p=0,65$; Pearson Ki-Kare (96) = 136.55; $p= 0,07$), modelde tanımlama hatasının bulunmadığına karar verilmiştir. Probit modelinin doğru tahmin etme başarısı %86,83'dür.

İkili probit modelinden elde edilen sonuçlara göre, cinsiyet ($z=-2,68$; $p=0,007$) ve sosyal ilişkiler ($z=3,47$; $p=0,001$) değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Cinsiyetin etkisinin negatif, sosyal ilişkilerin ise dışsallık üzerinde pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Modele dahil edilen yaş, doğum yeri, medeni hal ve öğrenim durumu değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. İkili probit modelindeki marjinal etkilere ait sonuçlar, Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. *Probit regresyon modeli marjinal etkiler*

Bağımsız Değişkenler	dy/dy*	Standart Hata	z-İstatistiği	Olasılık
Sosyal ilişkiler	0.143	0.040	3.53	0.000
Yaş	0.001	0.004	0.45	0.656
Doğum yeri	0.032	0.063	0.50	0.615
Medeni hal	0.011	0.052	0.22	0.826
Öğrenim Durumu (Referans Kategori: İlkokul)				
Ortaokul	0.057	0.097	0.58	0.559
Lise	-0.000	0.097	-0.00	0.998
Üniversite	-0.023	0.098	-0.23	0.816
Cinsiyet	-0.175	0.066	-2.62	0.009

*Marjinal etkileri göstermektedir.

Tablodaki parametre anlamlılıklarına bakıldığında anlamsız parametrelerin olduğu görülmektedir. Bundan dolayı en anlamsız olandan başlayarak değişkenler tek tek çıkarılarak model tahmini yapıldığında, parametre anlamlılıklarında herhangi bir değişiklik tespit edilmemiştir. Bu yüzden yorumlamalarda anlamlı olan sosyal ilişkiler ve cinsiyet değişkenleri üzerinden yapılmıştır. Diğer değişkenler sabit tutulduğunda, sosyal ilişkiler puanı arttığında, bireyin dışsallık algısı düzeyinin yüksek olma olasılığı %14,32 artacaktır. Ayrıca erkeklerin referans sınıf olan kadınlara göre dışsallık algısı düzeyinin yüksek olma olasılığının %17,53 daha az olduğu tespit edilmiştir.

Nitel Araştırma Bulguları

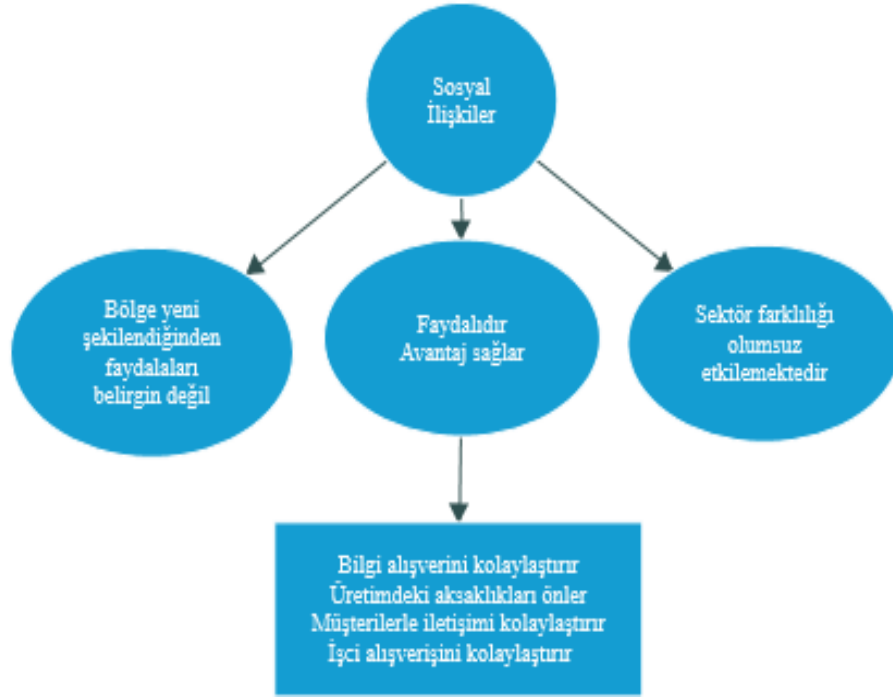
Görüşme formundaki cevaplardaki sıklıklara göre elde edilen kelime bulutunda büyük yazı boyutları ile yazılan kelime ve kavramların daha çok vurgulandığı anlaşılmaktadır. Şekil 1’de, öne çıkan kavram ve ifadelerin neler olduğuna dair kelime bulutu yer almaktadır.

Şekil 1. Kelime bulutu

Elde edilen kelime bulutuna göre sosyal, ilişki, avantaj, rekabet, organize, sektör, bilgi, firma ve fayda kelimelerinin en sık kullanılan kelimeler olduğu görülmektedir. Frekansı en yüksek olan kelimenin sosyal ilişki kelimesi olduğuna dair bilgi, kelime bulutundan elde edildikten sonra sosyal ilişki kelimesinin cevaplarının tek dosya haline getirildiği görüşme formlarında geçtiği yerler ve diğer kavramlarla dizilişi gibi bilgilere dair ilişkileri incelemek için kelime ağacı oluşturulmuştur. Kelime ağacı frekansı en yüksek olan sosyal ilişki kavramının etrafında oluşan kelime gruplarını görselleştirmiştir. Kelime ağacı Ek 1’de yer verilmiştir.

Kelime ağacına bakıldığında sosyal ilişkilerin avantajlar sağlayabileceği ancak sektör farklılığından dolayı diğer firmalarla ilişkinin söz konusu olmadığı görülmüştür. Sosyal ilişkilerin, arkadaşlık ilişkilerinin ve işbirliğinin geliştirilmesi ile bilgi alışverişi, üretim, müşterilerle iletişim konularında faydalanılabileceği ve arkadaşlık ilişkilerinin olumlu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu faydaların etkilerinin şu an görülmemesinin temel sebebinin ise bölgenin daha çok yeni şekillenmeye başlamasından kaynaklanmaktadır. Sosyal bir ağın varlığının bilgi alışverişini kolaylaştırması gibi faydalarının olacağı, sosyal alanların oluşturulmasının bölgeye canlılık katacağı, sosyal ilişkilerin gelişmesinin personel hareketliliğini kolaylaştırdığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, model olarak NVivo programı ile görselleştirilerek Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2. NVivo Model Şeması

Kelime ağacından çıkarılan sonuçlardan yola çıkarak mülakat sorularına kaynak kişiler tarafından verilen bazı cevaplar şu şekildedir;

Çalışanlar arasındaki sosyal ilişkilerin gelişmesinde Tekstilkent'in faydaları oluyor mu? sorusuna dair bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Organize Sanayi Bölgesinde sektörler farklı olduğundan herhangi bir konuda fayda sağlanamamaktadır. Sektör farklılığından dolayı sosyal ilişkilerde bulunulamamaktadır” (B1).

“Tekstilkent ile herhangi bir bağlantımız yoktur. Bizim Tekstilkent ile bağlantımız olmadığından, sosyal ilişkilerimizde bulunmamaktadır. ...Personeller arasında da firma yöneticileri arasında da bir ilişki yoktur. Ancak kendi firmamız içinde sosyal ilişkilerden yararlanıyoruz. OSB dışındaki bağlantılı olduğumuz firma yöneticileriyle sosyal ilişki kuruyoruz ve bu kaçınılmazdır” (B2).

“Henüz OSB’de sosyal ilişkilerin geliştiği ve bundan faydalandığı söylenemez. Bunun en büyük nedenlerinden birisi farklı sektörlerin bir arada bulunuşu ve birbirini tamamlayıcı sektörlerin bulunmamasından kaynaklı olmakla birlikte, bölgede bulunan fabrikaların (bizim fabrikamızda dahil olmak üzere) çok yeni oluşundan kaynaklanmaktadır. Ancak ileride Tekstilkent’in bölgeye canlılık katıp sosyal ilişkilerden daha çok yararlanacağımızı da düşünmekteyim. Tekstilkent beraberinde sosyal ilişkileri geliştirebilir. Tekstilkent ile sosyal ilişkiler gelişebilir ve bilgi alışverişinden de yararlanılabilir” (B6).

Görüldüğü üzere katılımcılar, sosyal ilişkilerin gelişmemesinin önündeki en büyük engel olarak sektör farklılığının olduğunu ifade etmektedirler. Ancak kendi firmaları için sosyal ilişkilerin faydalarından yararlandıkları anlaşılmaktadır.

OSB'deki diğer tekstil firmaları ile rekabet içinde misiniz? Rekabet içindeyseniz bu size avantaj mı dezavantaj mı sağlamaktadır? sorusuna katılımcılar genel olarak rekabetin avantaj olduğunu ve bu durumun genelde üretim miktarını artırma ve işgücü temini konularında fayda sağladığını ifade etmişlerdir. Bu konuda A1, A3, A8 ve A4 şunları ifade etmişlerdir:

“Kaliteli ürün, işçi şartları, personel şartları konularında Tekstilkent'teki diğer firmalarla rekabet içindeyiz. Tekstilkent'teki personellerle ilgili olarak diğer firmalardan ayrılan personelleri daha çabuk değerlendirmeye alıyoruz. Yani tecrübeli personellere ulaşabiliyoruz. Bu rekabetin bizim firmaya avantajları var. Rekabet sayesinde kaliteli ürün daha çok ortaya çıkıyor” (A1).

“...işgücü rekabetinin sağladığı faydalar mevcut, örneğin diğer tekstil firmalarının oluşu sebebiyle çalışanları kendi firmamıza yöneltmek açısından gelişmeler yapıyoruz...” (A3).

“Rekabet içindeyiz ama bizim firmamız daha büyük diğerlerine göre buda bize avantaj sağlıyor. Daha çok müşteri kapabilir” (A4).

“...firmalar arası rekabet olduğundan dolayı firma daha çok öne çıkmak isteyebilir bu yüzden rekabet üretim miktarını artırabilir. Organize Sanayi Bölgesinde olmak daha avantajlı çünkü bir birlik var yan yana kurulmuş fabrikalar var. Rekabet ve tutunma çabası var o yüzden” (A8).

OSB'de olmanın rekabet açısından daha çok avantaj sağladığını belirten A8 ve firma ölçeğinin büyük olmasının rekabet avantajı sağladığını belirten A4'ün yanı sıra katılımcıların genel olarak rekabetin avantaj sağladığına yönelik görüş bildirmesi, rekabetin olumlu etkilerinin olacağı yönündeki Porter dışsallıkları teorisiyle uyusmaktadır.

Tekstil dışındaki firmalarla ilişkileriniz var mı? sorusuna cevap olarak A1, A7 ve A10 katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“...sektör farklılığından dolayı bir ilişki geliştiremiyoruz. ...Genel olarak ilişki var ama yani ihtiyaçtan dolayı yani işçi alımıdır verimidir konularında sektör farklılığından dolayı bir ilişki yok” (A1).

“Hiçbir ilişkimiz yok çünkü, tekstil sektörü ile iletişimdeyiz. Sektör farklılığından dolayı iletişime geçme konusu ve gereksinimi olmuyor” (A7).

“Farklı sektörler olduğundan dolayı ilişki kuramıyoruz. Ama sosyal düzeyde ilişkimiz var. Tanışma durumumuz var ama firmalarla ortak bir yanımız olmadığından dolayı ilişkimiz yok” (A10).

Katılımcıların genel olarak sektör farklılığının olumsuzluğuna vurgu yapması, sektör çeşitliliğinin bilgi alışverişi konusunda fayda sağladığını belirten Jacobs teorisiyle çakışmaktadır. Bilgi alışverişi sosyal ilişkilerin gelişmesiyle arttığından dolayı böyle bir sonuca varılabilir.

Katılımcılara sorulan iş birliğinin hangi faaliyet alanlarından oluştuğunu ve ilişki türünüzün nasıl olduğunu açıklayınız. sorusuna verilen bazı cevaplar aşağıda yer almaktadır:

“...iş birliğimiz daha çok eleman konusunda oluyor. Çevre düzenleme konusunda da iş birliğimiz oluyor ama daha çok kalifiyeli personel alımı konusunda bağlantı kuruyoruz. Bu kurumlarla ilişki türümüz bilgi alışverişine, karşılıklı güvene, kişisel çabalara uzmanlaşmaya dayanmaktadır. Coğrafi yakınlığa dayalı olarak ta Tekstilkent firmaları ile ilişkilerimiz bulunmaktadır” (A1).

“Karşılıklı güven kesinlikle olmalı. Ayrıca ticarete kişisel çabalar olmak zorundadır. Ayrıca ticari olarak bilgi alışverişine dayalı iş birliği de olur...” (A2).

“Üniversite ile stajyer alıp verme konusunda iş birliğimiz var. ...İşe alım konusunda iş birliği oluyor” (A8).

“İlişki türümüz öncelikle uzmanlaşmaya dayalıdır. Karşılıklı güvene dayalı ilişki türlerimizde vardır. Ama genel olarak uzmanlaşmaya dayalı bir ilişki türümüz mevcuttur. Bunun nedeni yeni bir fabrika olmamızdan kaynaklanıyor. Bilgi alışverişine dayalı ve kişisel çabalara dayalı ilişki türlerinin bulunduğu durumlarda vardır...” (A9).

“Resmi olmayan özel sektörlerle karşılıklı güvene dayalı mal ve hizmet alıyoruz. Genellikle bilgi alışverişine dayalı ilişkilerimiz oluyor...” (A10).

Katılımcılar genel olarak iş birliğinin bilgi alışverişi ve işgücü konularında olduğunu ve ilişki türlerinin ise karşılıklı güvene, kişisel çabalara ve uzmanlaşmaya dayandığını ifade etmişlerdir.

Tekstilkent’in eğitim programları uygulamanız açısından faydası oluyor mu? sorusuna verilen cevaplar ise şu şekildedir:

“...diğer tekstil fabrikalarından çıkıp ta buraya tecrübeli bir şekilde işçi geliyorsa o zaman işimiz daha kolay oluyor. Öğrenme süreci hızlı oluyor. Ama her aldığımız personeli yine eğitime alıyoruz yine üretim bandından geçiriyoruz ama öğrenme süreçleri daha hızlı oluyor” (A4).

“Eğitim programları konusunda Tekstilkent’in faydası oluyor mu açıkçası personeller değiştiği zaman acemilik dönemini geçmiş olarak işe başlama avantajı sağlıyorlar...” (A6).

“Mesela diğer firmada eğitimini sağlayıp bizim firmamıza donanımlı bir şekilde işçi gelirse faydası olabilir. Ama bu konuda işçinin diğer firmadan ayrılıp bizim firmamıza gelmesine bağlı” (A8).

İş birliğinin genellikle işgücü ve bilgi alışverişi konularında gerçekleşmesi, ilişki türünün uzmanlaşmaya dayanması durumu ve işçilerin diğer tekstil firmalarından uzmanlaşmış bir şekilde gelmesinin fayda sağladığına yönelik ifadeler, MAR dışsallıklarına işaret etmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Endüstriyel bölgelerde yığılmanın birçok avantaj getirdiği ve bu avantajların endüstriyel bölgeleri başarıya ulaştırdığı literatürde kabul görmüştür. Ancak endüstrilerin başarıya ulaşmasında dışsallıkların yanı sıra ilerlemiş sosyal ilişkilerin de önemli bir faktör olduğu alan yazında yer almaktadır.

Sosyal ilişkilerin endüstriyel bölgeler için önemini göz önünde bulunduran bu çalışmanın amacı, az gelişmiş bölgelere yapılan Tekstilkent yatırımlarının OSB’lerde ortaya çıkaracakları dışsallıklar ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Yeni sayılabilecek Erzurum 2. OSB’de kurulan Tekstilkent firmalarının bağlantılı sektörler, yan sanayi, pazara yakınlık gibi birçok belirleyici değişkenin hesaba katılmaması, Erzurum Tekstilkent’in yaratabileceği dışsallıkları sınırlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada yapılan ikili probit modeli sonuçlarına göre sosyal ilişkiler, yaş, doğum yeri, medeni hal, öğrenim durumu ve cinsiyet değişkenlerinden sadece sosyal ilişkiler ve cinsiyet değişkenlerinin bağımlı değişken olan dışsallıklar üzerinde anlamlı oldukları tespit edilmiştir. Genel olarak sosyal ilişkiler değişkeninin dışsallıklar üzerinde pozitif anlamlılığı tespit edilmiştir. Sosyal ilişkiler puanı arttığında bireyin dışsallık algısı düzeyinin de yüksek olmasını beklenmektedir. Ayrıca erkeklerin referans sınıf olan kadınlara göre dışsallık algı düzeylerinin yüksek olma olasılığı daha düşüktür.

Nitel veri analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre de sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerinde olumlu etki yarattığı ve ayrıca Tekstilkent’in OSB’de altyapı, uzman işgücü, bilgi alışverişi gibi dışsallıklar ortaya çıkardığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, rekabetin olumlu etkilerinin olacağı yönündeki Porter dışsallıkları teorisiyle uyuşan bulgulara rastlanmıştır. OSB’lerde kurulan tekstil firmalarının birbirleriyle rekabet halinde olması, firmalara avantajlar sağlamaktadır. Tekstil firmaları arasında gerçekleşen uzman işgücü rekabetinin firmalara sağladığı avantajlar, bu duruma örnek teşkil etmektedir. İş birliğinin genellikle işgücü ve bilgi alışverişi konularında gerçekleşmesi ve ilişki türünün uzmanlaşmaya dayanması durumu ve tekstil sektörüne yönelik uzmanlaşmış işgücünün oluşmasının fayda sağladığına yönelik elde edilen bulgular ise MAR dışsallıklarına işaret etmektedir. Ancak genel olarak sektör farklılığının

olumsuzluğuna yönelik elde edilen bulguların ise sektör çeşitliliğinin bilgi alışverişi konusunda fayda sağladığı yönündeki Jacobs teorisiyle ters düşmektedir. Ayrıca incelenen literatürde araştırma konusu ile benzer çalışmaların eksikliği söz konusu olsa da çalışma bulguları zımnen Galunic vd. (2012) ve Nugroho vd. (2019) çalışmalarının bulguları ile örtüşmektedir.

Devletin bölgesel kalkınmayı sağlaması adına OSB gibi endüstriyel bölgelerde altyapı, uzman işgücü, bilgi alışverişi, ara girdi malı temini kolaylığının getirdiği üretim artışı gibi dışsallıklar sağlayan teşvikleri arttırması ve bu teşvikleri sosyal ilişkilerin faydalarından kaynaklanan avantajlardan yararlanmaya yönelik yatırımlarla desteklemesi, büyük önem taşımaktadır. Sosyal ilişkilerden benzer sektörlerde olan firmaların kümelenmesi ile daha çok yararlanılabileceği tespit edilmiştir. Bu yüzden devletin benzer sektörleri bir araya getirmesi, sosyal ilişkiler bağlamında ortaya çıkacak olumlu dışsallıkları arttıracakı öngörülmektedir.

Hali hazırda sosyal ilişkilerin oluşturduğu dışsallıklar bireysel alanda daha baskın haldedir. Bu dışsallıkların sektörel bazda etkilerini gösterebilmesi ve sektörün bu dışsallıklardan daha fazla yararlanabilmesi için firmaların farkındalığı ve sosyal ilişkileri geliştirici faaliyetler planlaması gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle firmalar, ikincil ilişkileri birincil ilişkilere dönüştürmeye yönelik faaliyetler geliştirmeye gayret göstermelidirler.

Bağlantılı sektörlerin de bölgelerde uygulanan teşvik kapsamına alınması oluşacak dışsallıkların çarpan etkilerini arttırabilecektir. Bölgede yer alan firma sayısının artırılması için sektörün ulusal ve uluslararası pazara entegrasyonu noktasında güçlü bağlantıların yapılması ve bir ağın kurulması sektör için faydalı olabilecektir. Sektörün bölgede gelişebilmesi için eğitim faaliyetlerin düzenli ve sistemli bir şekilde yapılmasına, sektörün verimliliğini ve yeni girişimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Yeni Tekstil Kent yatırımı yapılacak bölgelerde sektör ve yatırımlar için farkındalığın oluşturulması önemli bir sinerji yaratabilecektir. İlaveeten Tekstil Kent bölgelerinde oluşan dışsallıkların zaman içerisinde periyodik olarak takip edilmesi ve ileri-geri bağlantılı sektörlerin analizlere dahil edilmesi, sektör ve bu alanda çalışacak araştırmacılar açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Akkuş, Ö., & Özkoç, H. (2018). *Stata uygulamaları ile nitel veri analizi: Tercih modelleri-Logit Modeller-Probit Modeller* (2. baskı). Seçkin.

Audretsch, D. B., & Feldman, M. P. (1996). R&D spillovers and the geography of innovation and production. *The American Economic Review*, 86(3), 630-640. <https://www.jstor.org/stable/2118216>

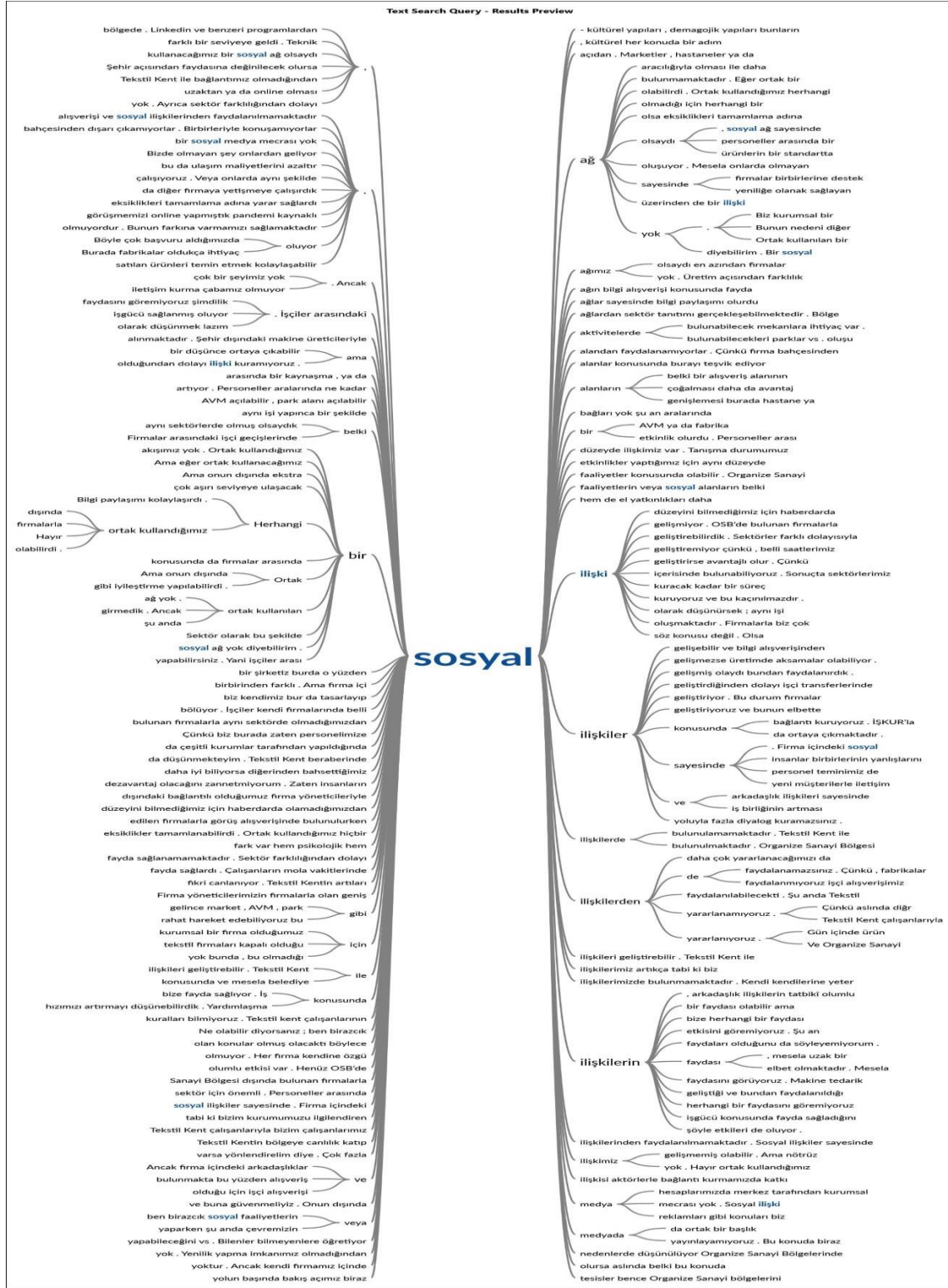
- Baki, A., & Gökçek, T. (2012). Karma yöntem araştırmalarına genel bir bakış. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(42), 1-21. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/issue/6156/82721>
- Becattini, G. (2004). *Industrial districts: A new approach to industrial change*. Edward Elgar Publishing.
- Becattini, G. (2017). The Marshallian industrial district as a socio-economic notion. *Revue D'économie Industrielle*, 1(157), 13-32. <https://doi.org/10.4000/rei.6507>
- Blien, U., & Suedekum, J. (2005). Local economic structure and industry development in Germany, 1993-2001. *SSOAR. Working Paper* No: WP/1/2005. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=602403
- Boschma, R. A. (2005). Social capital and regional development: An empirical analysis of the third Italy. Boschma, R.A. and Kloosterman, R.C. (Ed.), *Learning from clusters: A critical assessment from an economic-geographical perspective* (80. baskı) (pp 139–168). Springer. https://doi.org/10.1007/1-4020-3679-5_7
- Boschma, R. A., & Ter Wal, A. L. (2007). Knowledge networks and innovative performance in an industrial district: The case of a footwear district in the south of Italy. *Industry and Innovation*, 14(2), 177-199. <https://doi.org/10.1080/13662710701253441>
- Cangel, A. (2011). *Türkiye beyaz eşya yan sanayi firmalarının yer seçim kararlarında kümelenme dışsallıklarının etkisinin incelenmesi* (Tez No. 349632) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Carlino, G. A., Chatterjee, S., & Hunt, R. M. (2001). Knowledge spillovers and the new economy of cities. *Federal Reserve Bank of Philadelphia. Working Paper* No: WP/01/14. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=20e4dacc715cf58e2553debcc56523001d0503c2>
- Combes, P. P. (2000). Economic structure and local growth: France, 1984–1993. *Journal of Urban Economics*, 47(3), 329-355. <https://doi.org/10.1006/juec.1999.2143>
- Çetin, M. (2006). Endüstriyel bölgelerde sosyal sermaye ve güven: Üçüncü İtalya örneği. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 6(1), 74-86. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/556923>
- Dei Ottati, G. (2002). Social concentration and local development: The case of industrial districts. *European Planning Studies*, 10(4), 449-466. <https://doi.org/10.1080/09654310220130176>

- Demirdöğen, O. (1993). *Kuruluş yeri alternatifi olarak organize sanayi bölgelerinin değerlendirilmesi* (Tez No. 26648) [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Dertli, G. (2020). *Kümelene ve organize sanayi bölgeleri: tr 63 bölgesi üzerine bir uygulama*. Nobel Bilimsel Eserler.
- Erdentuğ, S. A. (1980). *Bursa pamuk sanayiindeki bir fabrikada çalışan bir grup kadın işçinin fabrika içi ve aileyle olan sosyal ilişkileri* (Tez No. 160769) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ferri, M., & White, T. J. (1999). Regionalism, cooperation, and economic prosperity: effective autonomy in Emilia-Romagna. *Mediterranean Quarterly*, 10(3), 89-106. <https://www.muse.jhu.edu/article/20765>.
- Forni, M., & Paba, S. (2001). Knowledge spillovers and the growth of local industries. Centre for Economic Policy Research. Working Paper No: 2934. <https://ssrn.com/abstract=282575>
- Fujita, M., & Thisse, J. F. (1996). Economics of agglomeration. *Journal of the Japanese and International Economies*, 10(4), 339-378. <https://doi.org/10.1006/jjie.1996.0021>
- Galunic, C., Ertug, G., & Gargiulo, M. (2012). The positive externalities of social capital: Benefiting from senior brokers. *Academy of Management Journal*, 55(5), 1213-1231. <https://doi.org/10.5465/amj.2010.0827>
- Gujarati, D. (2011). *Econometrics by example*. Palgrave Macmillan.
- Gujarati, D., & Porter, D. C. (2012). *Temel ekonometri* (5. baskı). (Ümit Şenesen & Gülay Günlük Şenesen Çev.), Literatür. (Original work published 2011)
- Hart, N. (1996). Marshall's theory of value: The role of external economies. *Cambridge Journal Of Economics*, 20 (3), 353-369. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.cje.a013620>
- He, C., Wei, Y. D., & Xie, X. (2008). Globalization, institutional change, and industrial location: Economic transition and industrial concentration in China. *Regional Studies*, 42(7), 923-945. <https://doi.org/10.1080/00343400701543272>
- Kaygalak, İ. (2011). *Türkiye'de sanayi kümelene mesi: Uşak örneği* (Tez No. 302859) [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kent, O. (2015). *Agglomeration economies and geographic distribution of manufacturing industries in Turkey* (Tez No. 413679) [Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- King Iii, C., Silk, A. J., & Ketelhöhn, N. (2003). Knowledge spillovers and growth in the disagglomeration of the US advertising-agency industry. *Journal of Economics & Management Strategy*, 12(3), 327-362. <https://doi.org/10.1111/j.1430-9134.2003.00327.x>
- Kirat, T., & Lung, Y. (1999). Innovation and proximity: Territories as loci of collective learning processes. *European Urban And Regional Studies*, 6(1), 27-38. <https://doi.org/10.1177/096977649900600103>
- Lafourcade, M., & Mion, G. (2007). Concentration, agglomeration and the size of plants. *Regional Science and Urban Economics*, 37(1), 46-68. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2006.04.004>
- Maurel, F., & Sédillot, B. (1999). A measure of the geographic concentration in French manufacturing industries. *Regional Science and Urban Economics*, 29(5), 575-604. [https://doi.org/10.1016/S0166-0462\(99\)00020-4](https://doi.org/10.1016/S0166-0462(99)00020-4)
- Mccormick, D. (1999). African enterprise clusters and industrialization: Theory and reality. *World Development*, 27(9), 1531-1551. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00074-1](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00074-1)
- Nugroho, J. P., Puspitasari, D., & Ridwan, R. (2019, July). The economic and social externalities of the existence of the cigarette industry. In *International Conference on Banking, Accounting, Management, and Economics (ICOBAME 2018)* (pp. 237-241). Atlantis. <https://doi.org/10.2991/icobame-18.2019.52>
- Özer, H. (2004). *Nitel değişkenli ekonometrik modeller: Teori ve bir uygulama*. Nobel.
- Özpençe, A. İ. (2013). *Kümelenmenin pozitif dışsallıklara etkisi: Denizli örneği* (Tez No. 332604) [Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Paci, R., & Usai, S. (1999). Externalities, knowledge spillovers and the spatial distribution of innovation. *Geojournal*, 49(4), 381-390. <https://doi.org/10.1023/A:1007192313098>
- Phelan, A. (2015). *Evaluation of social externalities of rapid economic development associated with major resource projects in regional communities* [Unpublished doctoral dissertation]. Queensland University of Technology.
- Punch, K. F. (2011). *Sosyal araştırmalara giriş: Nicel ve nitel yaklaşımlar* (2. baskı). Siyasal Kitabevi.
- Rabellotti, R. (1997). *External economies and cooperation in industrial districts*. Macmillan.

- Sharma, P. (2014). *Enterprise social networks: Engaging employees and sustaining participation* [Unpublished doctoral dissertation]. Massachusetts Institute of Technology.
- Shaw, A. T., & Gilly, J. P. (2000). On the analytical dimension of proximity dynamics. *Regional Studies*, 34(2), 169-180. <https://doi.org/10.1080/00343400050006087>
- Studenmund, A. H. (2005). *Using econometrics: A practical guide* (5. baskı). Addison Wesley.
- Takeda, Y., Kajikawa, Y., Sakata, I., & Matsushima, K. (2008). An analysis of geographical agglomeration and modularized industrial networks in a regional cluster: A case study at Yamagata prefecture in Japan.. *Technovation*, 28(8), 531-539. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2007.12.006>
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri* (6. baskı). Umuttepe.
- Türko, E. S., & Ersungur, Ş. M. (2016). Yeni endüstriyel bölgelerde işbirliği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 615-630. <https://www.acarindex.com/pdf/acarindex-50-4626.pdf>
- Uçar, E. (2016). Sosyal sermaye ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 01-23. <https://hdl.handle.net/20.500.12451/5157>
- Uludağ, K. (2022). *Organize sanayi bölgelerinde Tekstil Kent ile ortaya çıkan dışsallıklar ve sosyal ilişkilerin dışsallıklar üzerinde etkisi: Erzurum Tekstil Kent örneği* (Tez No. 739240) [Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Uzbilek, A. (2006). *Örgütlerde oluşan sosyal ilişkilerin örgütsel güvenin alt boyutlarına etkileri: Başkent Üniversitesi örneği* (Tez No. 186398) [Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Van Stel, A. J., & Nieuwenhuijsen, H. R. (2004). Knowledge spillovers and economic growth: An analysis using data of Dutch regions in the period 1987–1995. *Regional Studies*, 38(4), 393-407. <https://doi.org/10.1080/03434002000213914>

Ek 1. Kelime ağacı

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.4>

Volume 7/1

2023 p. 62-80

YENİDEN ÇEVİRİ EYLEMİNİN DOĞASI VE BU EYLEME ZEMİN HAZIRLAYAN ETKENLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT OF THE NATURE OF THE RETRANSLATION ACTION AND THE FACTORS PREPARING THE GROUND FOR THIS ACTION

Serhat ARSLAN*

ÖZ

Yeniden çeviri eylemini konu edinen ve üç temel bölümünden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde, yeniden çeviri eyleminin doğası üzerinde odaklanılmıştır. İkinci bölümde, bu eylemi belirleyen etkenler ve bu süreçte çevirmenlerin konumu üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise erek kültürümüzde gerçekleştirilen yeniden çeviri eylemlerine yönelik - kendi alanlarında- yeniden çeviri faaliyeti neticesinde gündem oluşturan somut örnekler seçilerek ortaya konmuştur. Çalışmamız çerçevesinde gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde şu temel bulgulara ulaşılmıştır: Yeniden çeviri eylemi, farklı gerekçelere bağlı gerçekleştirilen bir eylem olarak karmaşık bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla tüm yeniden çeviri faaliyetleri birbirinden bağımsız bir biçimde gerçekleştirilmektedir. Bu yönüyle çeviribilim literatüründe ortaya konulmuş yeniden çeviri eylemine yönelik mevcut tanımlamalar, yeniden değerlendirilip ele alınmalıdır. Ayrıca çeviribilim alanında yer verilen revizyon eyleminden farklılık gösteren yeniden çeviri eylemi, alanda revizyon eyleminden daha fazla konu edinmekte, bu doğrultuda yeniden çeviri faaliyetleri çeşitli etkenlerce belirlenmektedir. Bununla birlikte genellikle yayınevleri de yeniden çeviri faaliyetlerine müdahil olmakta ve daha ziyade ticari kaygılarla bu tür faaliyetlere öncülük etmektedir. Yeniden çeviri eylemi, bir kaynak metni erek kültüre kazandıran aynı çevirmen tarafından yapılabileceği gibi, farklı çevirmen(ler) eliyle de gerçekleştirilebilir. Bu doğrultuda yeniden çeviri eylemi çok yönlü bir yapıya sahip olabilmektedir. Çalışmamız neticesinde, genel olarak, çok yönlü bir yapıda olan yeniden çeviri eyleminin gerek tanımı gerekse de bu eylemi belirleyen

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, E-mail: serhatarslan@bingol.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7914-0721, Bingöl, Türkiye.

etkenler bakımından genel geçerlik niteliği taşıyamayacağı, yeniden çeviri faaliyetlerinin bir arz talep dengesi dâhilinde gerçekleştirildiği, bu faaliyetlerin devingen bir yapı çerçevesinde sürekli gerçekleştirilebilecek bir eylem türü olduğu ve birçok çeviribilim araştırmalarına konu olduğu/olması gerektiği yönünde sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yeniden Çeviri, Çeviribilim, Çevirmen, Erek Metin*

ABSTRACT

The first part of our study, which is about retranslation and consists of three main parts, focuses on the nature of retranslation. The second part emphasises the factors determining this action and the translators' position in this process. In the last part, concrete examples of retranslation activities carried out in our target culture -in their fields- as a result of the retranslation activity are selected and presented. As a result of the research carried out within the framework of our study, the following primary findings have been reached: The act of retranslation has a complex structure as an action performed for different reasons. Therefore, all retranslation activities are carried out independently of each other. In this respect, the current definitions of retranslation in the translation studies literature should be re-evaluated and addressed. In addition, retranslation, which differs from the revision act in translation studies, is more subject than the act of a revision in the field. Various factors determine retranslation activities in this direction. However, publishing houses are generally involved in retranslation activities and instead lead such activities with commercial concerns. The act of retranslating can be done by the same translator who brought a source text to the target culture, or it can be done by a different translator(s). In this direction, the act of retranslation can have a multifaceted structure. As a result of our study, it has been concluded that the retranslation action, which has a multifaceted structure, cannot have general validity in terms of both its definition and the factors determining this action, that retranslation activities are carried out within a supply-demand balance, that these activities are a type of action that can be carried out continuously within the framework of a dynamic structure, and they are/should be the subject of many translation studies research.

Key Words: *Retranslation, Translation Studies, Translator, Target Text*

GİRİŞ

Kaynak kültürden erek kültüre gerçekleştirilen çeviriler, erek kültüre yerleşip bir karşılık bularak bu kültüre değiştirici ve geliştirici nitelikte bir zenginlik katarlar. Zira erek kültürde uygulanan bir çeviri eylemi, en temelinde erek kültüre dil ve düşünce

bakımından katkı sağlama amacıyla yerine getirilir. Erek kültüre yöneltilenler/aktarılanlar erek kültürün dinamikleri çerçevesinde etkileşime girmektedirler. Etkileşimin durumu, yöneltilen/aktarılan hususların erek kültürde ne kadar benimsendiğiyle ve neyi değiştirdiğiyle doğrudan orantılıdır. Bu bakımdan tıpkı gerçekleştirilen “ilk” çeviri faaliyeti gibi, her bir yeniden çeviri faaliyeti de erek kültür için bir yeni bir etkileşim meydana getirmektedir. Zira erek kültürün durumu ve konumu önceki çeviri faaliyetindekinden farklılaşmıştır, burada artık farklı koşul ve hususlar öncekinden bağımsız bir biçimde geçerlilik kazanmıştır.

Van Poucke ve Gallego'nun çalışmalarında belirtildiği üzere, yeniden çeviri eylemleri, Orta Çağ'dan beri gerçekleştirilmektedir (2019: 10). Buna rağmen yeniden çeviri konusu, çeviribilim araştırmalarında son zamanlarda giderek ilgi duyulan bir konu haline gelmiştir. Yeniden çeviri faaliyeti, karmaşık yapısı sebebiyle, bütün yönleriyle ele alınması gereken bir eylem türüdür. Bu çerçevede ilk olarak çeviri eylemi kısaca değinmek gerekli olacaktır. Çeviri eylemini günümüz çeviri anlayışı çerçevesinde ele aldığımızda, bu eylem genel hatlarıyla “kaynak metinden erek metne doğru amaçlanan işlevin sağlanabilmesi için gerçekleştirilen bir aktarım süreçleri bütünü” olarak betimlenebilir. Ancak, erek kültürde üretilmiş ve erek dizgede bir karşılık bulmuş erek metin, mevcut bulunduğu erek kültürde amaçlanan ve belirlenen işlevi -başlangıcında ve/veya sonrasında- her zaman sağlamayabilir. Hatta erek metin, erek kültüre aktarıldığı ilk zamanlarda sahip olması gereken işlevi sağlasa bile, erek kültürde var olduktan kısa ya da uzun bir süre sonra farklı gerekçeler ve gelişmeler neticesinde önceden sahip olduğu işlevi yitirebilir. Söz konusu durumlarda işlevin “yeniden” sağlanabilmesi için, belirlenmiş amaçlar doğrultusunda yeniden çeviri faaliyetleri gündeme gelir.

Çeviribilim alanında yeniden çeviri konusunda yapılan çalışmalarda araştırmacılar, “yeniden çeviri” eylemini genellikle “kaynak metne -asıl olana- dönüş amacı içeren bir girişim” biçiminde betimlemektedirler (Örneğin bkz. Taş, 2015: 397; Koskinen ve Paloposki 2003: 34). Ancak, böyle bir düşünce, yeniden çeviri eyleminin bütünsel bir manada anlaşılmasına engel olacaktır. Zira söz konusu eylem, yalnızca “hakiki olana dönüş” amacı gütmeyen; kendi içerisinde farklı amaçlar ve beklentiler de barındırabilir. Bu bağlamda yeniden çeviri faaliyetlerinin gerekçeleri, durum ve şartlara göre değişiklik göstermektedir/gösterecektir ve bu eylemi genelleştirme suretiyle belirlenecek gerekçelerle betimlemek mümkün değildir (Bkz. Susam-Sarajeva 2003: 30; Koskinen ve Paloposki 2003: 23). Başka bir deyişle, önceden erek kültürde varlığını sürdüren bir erek metnin erek kültür içerisinde yeniden çevrilmesi, formüleştirebilecek bir şekilde gerekçelendirilecek bir (ya da birden fazla) husus temelinde açıklanamaz. Bu bağlamda her bir çeviri eylemini, üretilmiş ve erek kültürde -artık- yer edin(eme)miş bir erek metnin kendi işlevini ve konumunu, sahip olduğu dinamikler çerçevesinde bağımsız bir biçimde ele almak gerekmektedir. Zira her bir yeniden çeviri eylemi yetersizlik, çevirmenin şahsi kararı, erek metnin güncelliğini kaybetmesi, iktisadi amaçlar gibi birçok farklı gerekçeler doğrultusunda gerçekleştirilmektedir veya gerçekleştirilebilecektir.

Bu doğrultuda çalışmamızda, çeviribilim alanında ortaya konulan “yeniden çeviri eylemi” konusuna yönelik ön plana çıkan çalışmalar çerçevesinde yeniden çeviri eylemi irdelenmiş; yeniden çeviri faaliyetine zemin hazırlayan etkenler tespit edilerek belirlenmeye çalışılmış ve çeşitli somut örneklerle yeniden çeviri eyleminin yeniden tanımlanması amaçlanmıştır.

Yeniden Çeviri Eyleminin Doğası

Yeniden çeviri faaliyetine yönelik çalışmalar, çeviribilim literatüründe “revizyon” konusundan daha fazla yer edinmektedir (Yi-yi Shih, 2006: 295; Künzli, 2007: 42; Chakhachiro, 2005: 225). Ayrıca erek kültürde gerçekleştirilmiş yeniden çeviri faaliyetlerinin niceliklerine yönelik araştırmalar da artık ortaya konmaktadır ve bu konuda bir proje örneği de mevcuttur (Berk Albachten ve Tahir Gürçağlar, 2019). Bu çeşitlilik aynı zamanda yeniden çeviri eylemine ilişkin farklı görüşlerin ileri sürülmesine de zemin hazırlamıştır. Nitekim çalışmamız çerçevesinde yer verilecek çeviribilim araştırmacılarının konuyla ilgili görüşleri ile beraber söz konusu çeşitliliğin varlığı ortaya konacaktır.

Toury, çeviri faaliyetlerini değişken/devingen normlar çerçevesinde yönlendirilen etkinlikler karşılık geldiğini ve bu etkinliklerin değişimlerin şart ve zeminine bağlı olduğunu belirtmektedir (2012: 61). Aynı doğrultuda Taş, Berman’ın kaynak metinlerin eskimediklerini, hep genç kaldıklarını; ancak erek kültürde mevcut olan çevirilerin eskidiklerini savunduğunu çalışmasında aktarmaktadır (2015: 389). Franz ise, yeniden çeviri faaliyetinde, erek kültürdeki mevcut metne yönelik her zaman eskiye göre bir “iyileştirmenin” söz konusu olduğunu savunmaktadır (2016: 520). Ayrıca kimi çeviribilim araştırmacılarına göre ilk çeviriler yerlileştirici, yeniden çevrilen erek metinler ise yabancılaştırıcı bir tutum sergilemektedir (Bkz. Taş, 2015: 389; Vanderschelden, 2000: 10). Aynı durumu erek metin değil de çevirmen ekseninde değerlendiren Pöckl, erek kültürde gerçekleştirilen ilk çeviri eyleminin kendi kitlesine karşı zor bir konumda/durumda olabileceğini vurgulamaktadır (2004: 202). Böyle bir bakış açısını, erek kültür içerisinde cereyan edecek gelişmeler neticesinde değerlendirmek gerekmektedir. Burada Pöckl, kanımızca erek kültürü yakından ilgilendiren ve hedef kitlenin yüksek beklentisi sonucunda ortaya konulmuş erek metinleri kastetmektedir. Bu sebeple her metin türünü bu doğrultuda ele almak bizi her zaman doğru sonuca götürmeyecektir. Başka bir deyişle bütün metin türleri için Pöckl’in belirttiği böyle bir durumun yaşanması gerçekçi değildir. Zira yalnızca bir bilgi aktarımı amacını içeren bir kaynak metnin erek kültüre ilk aktarılması durumunda, görevi üstlenen çevirmenin erek okura karşı zor durumda kalma ihtimali hayli düşüktür; herhangi bir çeviri edincinin yetersizliği durumunda böyle bir durum yaşanabilir. Zaten gerekli bir çeviri edinçlerine sahip olmayan bir çevirmenin çeviri eylemine girişmemesi gerekmektedir. Ancak tam tersi bir durumda, yani belli bir alanda spesifik bir kaynak metnin erek kültüre aktarılması durumunda, Pöckl’in belirttiği husus elbette mümkün olabilir. Artık burada bilinçli okur gibi özel faktörler devreye girmektedir.

Deane-Cox, yeniden çeviri faaliyeti sürecinde, edebi metin türünü diğer metin türlerinden ayırmaktadır. Ona göre, edebi metinlerin çevirisi, rekabet temelli gerçekleşmektedir. Bu sebeple böyle bir çeviri sürecinde çeviri eylemini gerçekleştiren çevirmenin belli bir statüye sahip olması beklenir; aksi takdirde böyle bir görev, önsöz yazarlarına ve/veya eleştirmenlere aktarılır (2014: 31). Nitekim Cengiz-Parlak'ın da belirttiği üzere, yeniden çeviri eylemi çerçevesinde bir önsözün varlığı önemli hale gelir. Zira yeniden çevrilmiş erek metin, çevirmenin gerçekleştirdiği eylemi gerekçelendirdiği, çeviri eylemine yönelik kararlarını açıkladığı bir önsözle erek kültürde yerini alabilecektir (2020: 27).

Yukarıda yer alan görüşlerden hareketle, yeniden çeviri faaliyetlerinin erek kültürdeki normlar çerçevesinde gerçekleştirildiği, söz konusu normların da dinamik bir yapıya sahip oldukları ve bu doğrultuda erek metin ürünlerinin -kendi türlerine göre-güncellen(ebil)diği anlaşılmaktadır. Ayrıca erek kültürde gerçekleştirilecek her bir yeniden çeviri faaliyeti, söz konusu metnin türüne göre bağımsız bir çerçevede gerçekleştirilir. Bu sebeple her bir yeniden çeviri eylemini, kendi bütünlüğü içerisinde ele almak gerekmektedir.

Diğer taraftan kaynak metinlerin içinde bulunduğu kaynak kültürdeki işlevi, kaynak kültürün kendi iç dinamikleri çerçevesinde varlığını sürdürür ya da yitirir. Bu sebeple yeniden çeviri eylemini ele aldığımızda kaynak metnin kaynak kültürdeki konumu ve işlevi gibi hususları düşünmek yerine, erek kültürdeki “mevcut” erek metnin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu doğrultuda kaynak kültürde ortaya konmuş bir metin, kaynak kültürün kendi dinamikleri çerçevesinde güncellenebilecekken, erek kültüre aktarılmış bir erek metin ürünü de yine erek kültürün kendi dinamikleri çerçevesinde yeniden çeviri sürecinden geçecektir. Bu nedenle kaynak metin ile erek metne, içinde buldukları normlar dolayısıyla oluşabilecek çeşitli gerekçelerden hareketle uygulanacak işlemler, elbette farklı olacaktır. Zira kaynak kültürde oluşturulan metin ile erek kültürde oluşturulan çeviri metin, özü ve uygulanma biçimleri itibarıyla birbirinden farklıdır; bu bakımdan yeniden çeviri eylemi, orijinal eserin yeniden yazılmasıdır.

Paloposki ve Koskinen, her şeyden önce yeniden çevirilerin ilk çevirilerden farklı olduklarını ve bu doğrultuda birbirlerinden ayırdıklarını ifade etmektedir. Onlara göre, erek kültürde meydana getirilen yeniden çeviriler, yeniden basım gibi eylemlere nazaran daha fazla heyecan uyandırmaktadır ve yeniden çeviri faaliyetleri, bir pazarlama tekniğinden fayda sağlamaktadır (2010: 26, 35). Buna göre yeniden çeviri eylemi mevcut bir çevirinin yeniden basımı veya gözden geçirilmiş yeni basımından açıkça farklı olmak durumundadır. Bu farklılığın hem eylemlerin özleri hem de nitelikleri ve etkilerinden -heyecan uyandırma gibi- kaynaklandığı söylenebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi bir pazarlama stratejisi olarak yeniden çeviri faaliyeti, bir gözden geçirme neticesinde ortaya çıkmış yeniden basıma nazaran başvurulmuş bir yöntem gibi görünür.

Yeniden çeviri eyleminin doğası üzerinde düşünürken bu eylem türü ile revizyon eylemi arasında karşılaştırmada bulunmak kaçınılmazdır. Revizyon eylemi ile yeniden çeviri eylemi yapısı ve uygulanması bakımından farklıdır. Zira revizyon eylemi sonucunda ortaya konulmuş bir yenilik, en baştan ve bütünüyle gerçekleştirilmiş bir yeniden çeviri eylemiyle kıyaslanamayacak bir şekilde farklı bir sürecin ürünüdür. Bu sebeple yeniden çeviri eyleminin erek kültürde uyandıracığı heyecan ile bırakacağı etki elbette özel ve farklı olacaktır.

Revizyon eylemi, tıpkı çalışmamızın konusunu oluşturan yeniden çeviri eylemi gibi karmaşık bir yapıya sahiptir (Bkz. Arslan, 2022: 1813-1815). Diğer taraftan Beese'nin de belirttiği gibi, revizyon eylemi ile yeniden çeviri eylemini birbirinden ayırt etmek genellikle sorunludur (2015: 50). Bu bağlamda Vanderschelden, yeniden çeviri faaliyetinin kendisinden önceki erek metinleri geliştirip geliştirmediği ve kalite noktasında bir artışı sağlayıp sağlamadığı hususlarını irdelediği çalışmasında, yeniden çeviri faaliyeti konusunun genellikle revizyon faaliyetiyle ilişkilendirildiğini belirtmektedir. Ayrıca ona göre, erek kültürdeki mevcut erek metin oldukça kusurlu ve/veya eski ise ya da erek kültüre yeni bir kaynak metin aktarıldığında ve/veya mevcut erek metnin ardından yeniden çeviri eylemi neticesinde ortaya konmuş yeni bir erek metnin, yine erek kültürde yeni bir işlevi yerine getirmesi amaçlandığında, yeniden çeviri faaliyeti kaçınılmaz olur (2000: 1-7).

Yeniden çeviri faaliyetinin doğasını belirginleştirebilmek için, bu faaliyetin ardında yatan gerekçelere de odaklanmak, çalışmamızın argümanlarını daha anlaşılır bir biçimde sunmak bakımından destekleyici olacaktır. Nitekim birbirinden bağımsız farklı gerekçeler ve neticelerden hareketle, yeniden çeviri faaliyetleri gerçekleştiril(ebil)mektedir (Bkz. Beese, 2015: 52; Zhang ve Ma, 2018: 576-577; Cadera ve Walsh, 2022: 4; Birkan Baydan, 2015: 175). Li, yeniden çeviri faaliyetlerini dört ana gerekçe temelinde sınıflandırılmaktadır. Çalışmasında ilk olarak “düzeltici çeviri (*corrective translation*)” şeklinde başlıklandırılan durumlarda, erek kültürde mevcut bulunan erek metinlerin yetersiz olmasından kaynaklı yeniden çeviri faaliyetlerinin gerçekleştiği savunulmaktadır. Söz konusu durumlarda amaç, mevcut erek metni geliştirerek yetersizliği ortadan kaldırmaktır. İkinci olarak Li, “kritik çeviri (*critical translation*)” şeklinde adlandırdığı yeniden çeviri faaliyet türünün, kaynak metnin yeniden yorumlanabilmesi amacıyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Diğer taraftan “misyoner çeviri (*proselytizing translation*)” olarak betimlediği yeniden çeviri faaliyeti çeşidinin gerekçesini, önceden hedeflenerek belirlenen grup ya da topluluğa, fikir veya yorum empoze etmek şeklinde ifade etmektedir. Li, son olarak “yeni kavramsal çeviri (*neoconceptual translation*)” olarak başlıklandırdığı durumlarda da erek kültürde mevcut olan erek metinler bağlamında ortaya çıkan dil kirliliğini önlemek amacıyla yeniden çeviri faaliyetlerine girişildiğini savunmaktadır. Ancak ona göre belirtilen başlıklar çerçevesinde, yeniden çeviri faaliyetlerine yönelik çeviri stratejileri konusunda kesin bir çizgi belirlemek güçtür (2013: 1911).

Li'nin sınıflandırması ve bu sınıflandırmada ortaya koyduğu gerekeler çerçevesinde yeniden çeviri faaliyeti; (1) mevcut çevirinin düzeltilmesi, (2) kaynak metnin yeniden yorumlanması amacıyla mevcut erek metne alternatif olarak yeni bir erek metnin kaleme alınması, (3) hedef kitleye fikir veya yorumların empoze edilmesi gayesiyle erek metnin tamamıyla güncellenmesi ve (4) dilsel güçlükleri ortadan kaldırma hedefini güden yeni bir erek metnin oluşturulması şeklinde farklı görünüm arz etmektedir.

Li'den farklı bir doğrultuda ise Pöckl, yeniden çeviri eylemine zemin hazırlayabilecek durumları ele aldığı çalışmada, söz konusu faaliyeti hazırlayabilecek durumları, çevrilmiş metinlerin artık geçerli olarak kabul edilmemesi ve bu doğrultuda önemli eserlerin yeniden çevrilmesi için şartların oluşması şeklinde betimlemektedir. Bunun yanı sıra, yeniden çeviri niyetinin oldukça geniş ve kapsamlı olduğuna, hatta bazen tesadüfi bir durum çerçevesinde cereyan ettiğine; ancak yeniden çeviri eylem, sürecinde görev üstlenecek çevirmenin tanınırlığının önemli bir kıstas olduğuna işaret etmektedir (2004: 201-207). Deane-Cox ise yeniden çeviri eylemini, metnin kendisine, erek metnin eskimesine ya da erek metindeki eksiklikler gibi gerekçelere bağlayarak erek kültürdeki sosyokültürel faktörlerin önemine vurgu yapmaktadır (2014: 7). Hatta Zi-ying ve Min-Hsiu'ya göre, yine yeniden çeviri faaliyetleri birçok farklı gerekçeler neticesinde gerçekleştirilen bir eylem türüdür ve yeniden çeviri faaliyetini gerçekleştiren çevirmen, erek kültürde mevcut olan erek metnin varlığından habersiz bir biçimde de gerçekleştirebilir (2018: 187).

Zi-ying ve Min-Hsiu'nun işaret ettiği yeniden çeviri eylemini gerçekleştiren katılımcıların birbirlerinden habersiz olma durumunun yanı sıra, söz konusu faaliyetlerinin eşzamanlı bir biçimde gerçekleştirilme ihtimali elbette söz konusu olabilir. Zira yeniden çeviri faaliyetleri sayısız çeşitli gerekçeler ve şartlar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Böyle bir duruma yönelik somut bir örnek çalışmamızın ilerleyen kısmında, John Stuart Mill'in *Faydacılık* isimli eseri çerçevesinde verilecektir.

Çeviribilim alanında yeniden çeviri konusunda çalışmalarını irdelediğimiz araştırmacıların yeniden çeviri faaliyetlerinin çıkış noktalarını geniş bir açıdan ele aldıkları açık bir şekilde görülmektedir. Söz konusu gerekçeler hem geniş çaplı bir niteliğe sahiptir hem de her bir faaliyetin kendine özgü bir gerekçesi bulunmaktadır. Bu doğrultuda yeniden çeviri eylemine yönelik tek ve belirlenmiş bir tanım ortaya koymak mümkün görünmemektedir.

Yeniden Çeviri Eylemini Belirleyen Etkenler ve Bu Süreçte Çevirmenlerin Konumu

Bir önceki kısımda yeniden çeviri faaliyetlerine ilişkin olarak ortaya konan “düzeltme”, “yeniden yorumlama”, “güncelleme”, “dilsel açıdan geliştirme” ve “ekleme” gibi farklı gerekçeler, yeniden çeviri eyleminin doğasına yönelik hususları açıkladığı gibi, bu eylemin gerçekleştirilmesine yol açan etkenleri de göstermektedir. Bu çerçevede

örneğin bir çevirmen, erek kültürde mevcut bulunan bir erek metnin içinde bulunduğu konum ve şartlar neticesinde “güncelliğini kaybetmiş” olma gerekçesiyle, güncelleme amacıyla kendiliğinden yeniden çeviri eylemine yönelme kararı almış olabilir. Aynı doğrultuda bir yayınevi, söz konusu gerekçeler temelinde -kâr amacı dâhilinde- böyle bir eylem girişiminde bulunmaya yönelebilir. Bu tarz örnekleri sayısız bir biçimde çoğaltmak pekâlâ mümkündür.

Yeniden çeviri etkinliği, aynı kültür dizgesinde, başka bir deyişle erek kültürde gerçekleşen bir eylem türüdür. Bu bakımdan yeniden çeviri faaliyetinde yalnızca kaynak metinden hareket edilmez, bilakis belli amaçlar doğrultusunda erek kültürde önceden ortaya konmuş erek metinden hareketle yola çıkılır ve yeniden çeviri eylemi önceden erek kültüre aktarılmış metinlerle doğrudan ilintilidir.

Büyükkarcı Yılmaz, 13. yüzyıl İran şairlerinden Sadî'nin 1257'de kaleme aldığı *Bostân* isimli eserin, erek kültürümüzdeki yeniden çeviri faaliyetlerinin süreçlerini incelediği çalışmasının neticesinde, söz konusu gerçekleştirilen yeniden çeviri eylemlerinin kültürel ve toplumsal süreçleri dikkate alınarak gerçekleştirildiklerini gözlemlemiştir (2017: 197). Pym, erek kültürde mevcut bulunan erek metinlerin zaman içerisinde eskimesi gibi nedenlerle yeniden çeviri faaliyetlerinin gerçekleştirildiği genellemesini mantıklı bulmaz ve her iki erek metnin kendi arasında rekabet derecesine yönelik bir sınıflandırma önerir ve bu doğrultuda Pym, yeniden çevirileri “aktif” ve “pasif” olarak ikiye ayırır. Diğer taraftan yeniden çeviri eyleminde çok yönlü ve çok katmanlı bir gerekçeler bütünü söz konusudur. Örneğin erek kültürdeki yayıncı ve çevirmenler, söz konusu faaliyete doğrudan müdahildir (Ayrıca bkz. Gulyás, 2022: 216). Bu sebeple yeniden çeviri faaliyetinde bütün katılımcıların ele alınması önem arz etmektedir (1998: 82-83). Aynı doğrultuda Pym gibi Kujamäki, yeniden çeviri eylemindeki asıl motivasyonun kati surette sadık bir çeviri eğilimi yapma gayreti neticesinde ortaya çıkmadığını, aksine erek kültürdeki mevcut sosyal durum ve çevrenin yeniden çeviri eylemi için gerekli olan zemini hazırladığını belirtmektedir (2001: 65). Venuti ise, işverenin durumunu motivasyon gibi geniş kapsamlı sosyal etkiler yaratabilecek hususlar çerçevesinde açıklamaktadır. Bu bağlamda yeniden çeviri faaliyetleri, yalnızca kaynak kültürde var olan kaynak metinlerin konumu ile değil, aynı zamanda erek kültürde yeniden çevrilmiş metnin alandaki diğer metinlerle ilişkisini de içermektedir (2013: 98-99).

Yeniden çeviri eylemi konusunda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, yeniden çeviri faaliyetini gerçekleştiren çevirmenler ile erek kültüre ilk defa kaynak metni aktaran çevirmenlerin konumudur. Pöckl'a göre, kaynak metni erek metne aktaran ilk çevirmen, yeniden çevirenlere göre nankör nitelikteki bir role sahip olurlar (2004: 202). Diğer taraftan Vanderschelden, yeniden çeviri eylemini gerçekleştiren çevirmenlerin genellikle ilk çevirenlerden daha çok avantaja sahip olduklarını belirtmektedir. Çünkü aradaki zaman farkı nedeniyle bu çevirmenler daha genel bir bakış açısına sahiptirler. Vanderschelden, çalışmasında bu ayrımı gösterebilmek için “soğuk” ve “sıcak” çeviri

şeklinde bir ayırım yapar. Ona göre yeniden çeviriler sıcak çeviriyi betimlerken, ilk çeviri soğuk çeviri betimlemesine karşılık gelmektedir (2000: 8-13).

Çalışmamızın bu kısmında görüşlerine yer verilen çeviribilim araştırmacılarının daha ziyade konuyu keskin hatlarda ele aldıkları, yani alternatif durumları göz önüne almadan kesin belirlemelerde buldukları görülmektedir. Kanımızca her bir yeniden çeviri eylemini formüle edilmiş kıstaslar doğrultusunda değerlendirmek, yeniden çeviri konusunun anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Zira çeviri dünyasında sayısız metin türünün birbirinden bağımsız bir biçimde erek kültüre aktarılması söz konusudur. Bu sebeple her bir metni kendi türünün niteliği ve sahip oldukları özellikleri çerçevesinde ele almak gerekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, yeniden çeviri faaliyetini yalnızca tek bir alana ve tek bir yönteme indirgemek mümkün değildir. Örneğin dini metinlere yönelik de yeniden çeviri faaliyetleri söz konusudur (Bkz. Rösel, 2017; Ezika, 2021). Bu doğrultuda Brownlie, her türlü metne yönelik yeniden çeviri faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini, ancak kutsal ve edebi metinlerin çoğunlukta olduğunu belirtmektedir (2006: 146). Edebi metinlerin sıklıkla yeniden çevrilmeleri söz konusu edilmekle birlikte, Sharifpour ve Sharififar, bu tür metinler arasında yer alan şiir çevirilerinin, çalışmamızın konusunu oluşturan yeniden çeviri faaliyetleri bağlamında, diğer metin türlerine göre daha çok göz ardı edildiğini belirtmektedir (2021: 29). Edebi ve kutsal metinlerin diğer metin türlerine göre daha sık yeniden çeviri eylemlerine maruz kalması, elbette din ve edebiyat alanlarının diğer alanlara nazaran çok daha fazla ilgi görmelerinden kaynaklanmaktadır. Şiir türüne ilişkin yeniden çeviri eylemlerinin daha az olup olmaması tartışmalı bir husustur. Zira edebiyat alanı oldukça geniş bir alandır; üstelik her kültürde edebiyat alanına giren metin türlerinin popülerliği farklılık gösterilebilmektedir. Nitekim önceden de belirtildiği gibi, yeniden çeviri faaliyeti, karmaşık bir yapıya sahip bir faaliyettir. Bu doğrultuda yeniden çeviri faaliyetinde formülleştirme usullü bir betimleme işlevsel olmayacaktır ve çalışmamızın konusunun gerektiği gibi anlaşılmasına engel olacaktır.

Bir diğer önemli husus, çalışmamızda yer yer değinildiği üzere, yeniden çeviri faaliyetlerinde yayınevleri, en önemli ve önde işverenler olarak kabul edilebilir ve bu çerçevede yeniden çeviri sürecinde büyük bir aktör konumundadırlar. Zira yeniden çeviri faaliyetleri genellikle işveren konumundaki yayınevleri vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir (Bkz. Gulyás, 2022: 229). Venuti, yeniden çeviri faaliyeti konusunda işverenlerin rollerinin açık olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda bir yayınevi, örneğin klasik eserlerin yeniden çevrilmesiyle ilgilenebilir. Ona göre, burada yayınevinin yüksek satış oranlarını yakalama ihtimali söz konusudur ve üstelik telif hakkının olmaması durumu nedeniyle yayınevinin ilgili faaliyete yönelik maliyeti de düşecektir (2013: 100-101). Venuti gibi Deane-Cox da yeniden çeviri faaliyetlerini, yayıncılık serüveninde görev üstlenen bütün katılımcıların ekonomik kaygılar neticesinde gerçekleştirebileceklerini belirtmektedir (2014: 31). Zira yeniden çeviri faaliyetinin esere duyulan ilgiyi artırıcı bir etkisi bulunmaktadır (Okyavuz, 2016: 203).

Diğer taraftan Koskinen ve Paloposki, çevirmenlerin çalışma dünyasındaki dijitalleşmenin etkisiyle doğru orantılı bir biçimde farklı bir ortamda çalışmak durumunda kaldıklarını, böyle bir ortamda dijitalleşme ile beraber yayınevlerinin de çalışma prensipleri noktasında değişime uğradıklarını belirtmektedir. Koskinen ve Paloposki, çalışmalarında zıt yapılı, ancak eş zamanlı cereyan eden trendlerden bahsetmektedir. Bunlardan ilki, dijitalleşme neticesinde çeşitlilik ile ortaya çıkan ücretlerin giderek kısıtlanmasıdır. Başka bir deyişle küçük çaptaki yayınevleri, farklı alanlara yönelebilmektedirler. Diğer taraftan çalışma kapsamalarını giderek büyüyen yayınevleri, yayın pazarının büyük bir çoğunluğunu kontrol etmektedirler. Böyle bir durumu Paloposki ve Koskinen “*centralization process*” olarak betimlemektedirler. Bu bakımdan büyük işletmeler daha az esnek durumundadırlar ve bir nevi “çok satanlara” bağımlıdırlar. Diğer taraftan aynı çalışmada yeniden çevirilerin daha çok göz önünde olduğu ve yeniden baskılara nazaran daha çok dikkat çektiği belirtilmektedir. Zira onlara göre hedef kitle yeniden çeviri faaliyetini daha çok kaynak metne bağlı olmasıyla olumlu karşılamaktadır. (2003: 27-34; 2010: 27-28). Venuti’ye göre benzer şekilde yeniden çeviri vasıtasıyla ortaya konulan metinler, kaynak metnin etkisini daha fazla göstermelidir (2004: 25).

Çeviri eyleminin sonucunda ortaya çıkan erek metnin gerçekleştirilmesinin temel gerekçelerinden biri, maddi kaygılar olabilir. Yayınevleri, -kâr amaçlı faaliyetler gerçekleştirdiklerinden- kazançlarını arttırabilmek adına yeniden çeviri eğilimine elbette yönelebilirler. Örnek olarak bu doğrultuda Işıklar Koçak, yeniden çeviri faaliyetinde, yayınevlerinin yetkin çevirmenlere yönelmek durumunda kaldıklarını; daha çok gelir elde edebilmek için de okurların beklenti ve taleplerini göz ardı etmediklerinin ve böylelikle bu doğrultuda baskılanmış olduklarının altını çizmektedir (2017: 428). Elbette burada erek metnin satış oranları ve telif hakkının olup olmaması durumu gibi etkenler, belirleyici temel etkenlerdendir. Bu doğrultuda telif hakkı ortadan kalkmış bir eserin, yeniden çevrilme amacıyla gündeme gelmesi, erek metnin satış potansiyeli gibi hususların uygun olması durumunda daha muhtemel olacaktır. Zira telif hakkı ortadan kalkan bir eserin yeniden çevrilmesi için özgür bir ortam meydana gelir ve bu eylemin gerçekleştirilmesinin maliyeti düşer. Ticari amaçlar doğrultusunda varlıklarını sürdüren yayınevleri, kendi ticari pazarını oluşturabilmek adına daha önceden erek kültüre aktarılan erek metni yeniden çeviri eylemi vasıtasıyla kendi himayesi altına alırlar. Başka bir deyişle yayınevleri telif hakkı olan bir eserin çevirisi aşamasında, hem çevirmen hem de kaynak metin yazarı veya telif hakkı sahibiyle bir sözleşme yapmak durumundadır. Telif hakkı ortadan kalkmış bir eserin çeviri faaliyeti çerçevesinde yayınevi sadece çevirmene ödeme yapar. Hatta böyle bir durumda, maliyeti daha yüksek de olsa, çeviri piyasasında yer edinmiş bir çevirmen arayışına da gidilebilir. Zira burada mevcut erek metinden daha fazla ilgi görmesi amaçlanan bir yeniden çeviri eylemiyle daha fazla kâr elde etme arzusu söz konusudur. Burada önemli olan, arz talep dengesidir ve bu denge hali çevrinin gerçekleşmesi için belirleyici etken rollerden birine karşılık gelmektedir.

Çalışmamızda yeniden çeviri faaliyetlerinin doğası, mahiyeti ve çıkış noktası üzerine ele alıp değerlendirdiğimiz hususları daha net bir biçimde alımlayabilmek adına,

günümüz çeviri piyasasında gerçekleştirilen yeniden çeviri faaliyetlerine yönelik somut örnekleri değerlendirmek işlevsel olacaktır. Böyle bir somutlaştırma neticesinde yeniden çeviri faaliyetinin net bir biçimde formülize edilemeyeceğinin daha açık bir biçimde anlaşılacağı aşikârdır. Bu sebeple çalışmamızın son kısmında yeniden çeviri faaliyetlerine yönelik amaçladığımız hususları açık bir biçimde gösteren örnekler ortaya konacaktır.

Yeniden Çeviri Faaliyetlerine Yönelik Çeşitli Örnekler

Erek kültürde gerçekleştirilen yeniden çeviri eylemleri, yukarıda da belirtildiği gibi erek kültürde cereyan eden gelişmeler ve değişimler neticesinde meydana gelmektedir. Günümüz bilgi ve teknoloji çağının olağan sonuçlarından biri olan bilgiye ulaşımın kolaylığı gibi hususların neticesinde, üretilen içeriklerin çoğalmas ve hedef kitlenin beklentisinin bu doğrultuda değişmesi gibi durumlarda yeniden çeviri faaliyetlerinin giderek sayıca artması olağan ve beklenen bir sonuçtur. Çalışmamızda daha önce de vurgulandığı üzere, yeniden çeviri faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi konusunda net bir biçimde ayırım yapmak elbette mümkün değildir; zira söz konusu faaliyet, sosyo-kültürel çerçevede karmaşık etkenler ve yapılar neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Yeniden çeviri faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi biçimi, özü itibarıyla çeşitlilik barındırmaktadır. “*Yeniden çeviri eylemi için yeni bir çevirmen gereklidir!*” şeklinde bir genel kanı, bizi yeniden çeviri faaliyetinin sınırlarını tam anlamıyla görmemizi engeller. Başka bir deyişle, bu genel kanı bir yandan doğrudur, ancak yeterli değildir. Her ne kadar söz konusu eylem, bir “yenilik” gerektirse de her zaman yeniden çeviri faaliyetinde yeni bir çevirmen sahneye çıkmaz. Kimi -ancak görece daha az- erek metnin önceki çevirmenin kendisi, yeniden çeviri faaliyetini gerçekleştirir. Bu çerçevede, çalışmamız kapsamında hem yeniden çeviri faaliyetinin mahiyetini hem de revizyon eyleminden farkını net bir biçimde somut örnekler vasıtasıyla ortaya koyabilmek amacıyla, iki çeşit yeniden çeviri örneği ortaya konacaktır. Bunlardan biri önceden kendi erek kültürümüze aktarılmış bir eserin, yine kendi çevirmeni tarafından yeniden çevrilmesi iken (Bu tarzda farklı bir örnek için bkz. Gökduman, 2019), diğeri önceden kendi erek kültürümüze çeviri yoluyla kazandırılmış bir eserin, çok daha sonra farklı çevirmenler tarafından farklı yayın evlerinin çatısı altında erek kültürümüze kazandırılması şeklinde bir örnektir.

Martin Heidegger’in “*Varlık ve Zaman (Sein und Zeit)*” adlı eseri, 2004 yılında İdea Yayınevi tarafından yayımlanan “Aziz Yardımlı” çevirisinden sonra, “Kaan Ökten” tarafından yeniden çevrilip (Eylül) 2008 yılında “Agora Kitaplığı” tarafından yayımlanarak erek kültürümüze yeniden kazandırılmıştır. Ökten, 2008 çevirisinin “Çevirenin Önsözü” kısmında maksadını şu şekilde açıklamaktadır:

“(…) Sein und Zeit’i çevirirken hedefim, mümkün olduğunca anlaşılır ve eksistensiye bir Türkçe kullanmaktır. Maksadım Heidegger’in Almanca’da yaptığı şeyi Türkçe’de yapabilmektir. Bunda ne kadar başarılı olduğumu zaman gösterecektir. Çevrimin tekniğiyle ilgili bütün ayrıntılar, bu kitaba eşlik eden Varlık ve Zaman Kılavuzu adlı kitabımda bulunabilir (...)”

Yukarıdaki ifadelerle çevirmen gerçekleştirdiği çeviri eyleminin niteliğine ve özgünlüğüne vurgu yapmaktadır. Felsefe alanı içerisinde özel bir konumda bulunan söz konusu eser, kendine özgü yapısı doğrultusunda belli oranda işlevini yerine getirirse de - elbette on yıllık süreçte birçok etkenle doğrudan orantılı bir biçimde- erek kültürümüze yeniden aktarılacak erek kültürümüzdeki felsefe literatüründe bir kez daha konumlandırılmıştır.

2018 (Ekim) yılında, Martin Heidegger'in aynı eseri yine Kaan Ökten tarafından çevrilmiş, ancak bu sefer farklı bir yayınevi (Alfa Kitap) tarafından yayımlanmıştır. Eserin kapağında “*Tümüyle Yenilenmiş ve Düzeltilmiş Çeviri*” şeklinde de ayrıca vurgu yapılmıştır. Çeviri eserin hemen başında Ökten, bu kez “*Tümüyle Yenilenmiş ve Düzeltilmiş Çeviriye Önsöz*” başlığıyla şu satırları kaleme almıştır:

“Bu kitabın ilk çevirisi 2008 yılında yayımlandı. Aradan geçen 10 yıl içinde çevirinin tümüyle yenilenip düzeltilmesi ve güncellenmesi şart oldu. Çevirinin yeni basımında bunu yapmaya çalıştım. Dolayısıyla bundan önceki çevirim geçerliliğini yitirmiş oldu. Varlık ve Zaman'ı çevirirken hedefim 'eksistensiyal' bir Türkçe kullanmak, Heidegger'in Almandada yaptığını Türkçede yapabilmektir. ... Heidegger'in Bu kitabın çevirmenlerine vasiyet ettiği üzere, Almanca dışındaki alıntı ve ifadeleri çevirmedim, kitabın sonuna dizin eklemedim. ... Tümüyle yenilenmiş ve düzeltilmiş bu çeviri için görüş, eleştiri ve katkıları esirgemeyen değerli meslektaş ve öğrencilerime teşekkür ederim. Bu çeviriyi ἀλήθεια'ya ithaf ediyorum” (2018: 11-12).

Ökten'in aynı esere ilişkin olarak gerçekleştirdiği her iki çeviri eyleminde de vurguladığı hususlar, bir yeniden çeviri faaliyetinin serüvenine yönelik somut bir kanıt olarak kendini göstermektedir. Çevirmenin aynı eserin ilk çevirisinde vurgulanan, erek metnin erek kültürde kaynak kültürdeki gibi bir etkinin oluşturulmasına yönelik bir gayretin betimlenmesi ve bu etkinin de zaman içerisinde anlaşılacağı belirtilmesi, her bir alanda özel bir konumda bulunan tüm eserler için geçerli bir husustur. Zira erek kültüre kazandırılan böylesi eserler, çalışmamızda daha önce de vurgulandığı üzere, her zaman erek kültürün yapısına ve durumuna göre güncellenmeye muhtaç metinlerdir. Bu doğrultuda da Ökten, eserin yeniden çevirisinde, önceki çevirisinin geçerliliğini yitirdiğini vurgulamaktadır ve yeniden çevrilen erek metin erek kültürde geçerlilik kazanmıştır.

Diğer taraftan yukarıda belirtilen yeniden çeviri faaliyetine dair verdiğimiz ilk somut örneğin, kendine özgü bir durumu söz konusudur. *Varlık ve Zaman* eserinin çevirmeni olan Kaan Ökten, yalnızca bir çevirmen değildir; aynı zamanda bir felsefe profesörüdür. Türkiye'de ortaya koyduğu eserler ve çalışmalarla Heidegger konusunda uzman isimlerin başında gelmektedir. Bu sebeple Ökten'in, eserin çevirisini gerçekleştirdikten on sene sonra, eski çevirisinin geçerliliğini yitirdiğini açık bir şekilde ifade etmesi, bir yandan sahip olduğu sorumluluk bilincinden, diğer taraftan da erek metnin erek kültürde on yıllık süreç içerisinde söz konusu gerekçelerle yeniden çevrilmesi gerektiğinin önemini bilen bir uzman çevirmen olmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir durumu Venuti, çalışmasında vurgulamaktadır. Ona göre yeniden çeviri eylemini gerçekleştirenler ya da gerçekleştirme niyetinde bulunanlar

yüksek bir özgüvene sahiptirler ve aynı zamanda bir birey olarak çevirmenler de bu doğrultuda kişisel ilgilerinden kaynaklı yeniden çeviri eylemi gerçekleştirebilirler (2013: 100). Ökten'in on yıllık bir sürecin sonucunda kendi çevirdiği bir eseri tekrardan -kendi tabiriyle- “tümüyle yenileyerek ve düzelterek” çevirmesi, Venuti'nin belirttiği doğrultuda özgüven gerektiren bir girişimdir. Üstelik Ökten'in, yeniden çevirisinde “ilk çevirisinin geçerliliğini yitirdiğini” belirtmesi, bu hususta özgüvenini gösteren iyi bir kanıttır. Bu çerçevede erek kültürde varlığını sürdüreceği yeniden çeviriler, Kaan Ökten gibi gerekli çeviri edincine ve arka plana sahip uzman çevirmenler tarafından çevrildiği sürece, bilinçli erek okur tarafından doğal olarak metnin güncel olanına yönelimler söz konusu olacaktır.

Önceden kendi erek kültürümüzde ortaya konmuş bir eserin, yine kendi çevirmeni tarafından yeniden çevrilmesi örneğinin dışında, önceden kendi erek kültürümüze çeviri yoluyla kazandırılmış eserlerin farklı çevirmenlerce yeniden çevrilmelerine dair örnekler de mevcuttur. Mesela, şu an 109. baskıya ulaşmış Stephen Hawking'in “*Zamanın Kısa Tarihi*” adlı eseri, Alfa Yayınları'nda Ekim 2013'te “Barış Gönülşen” çevirisiyle ilk baskısıyla yayımlanmıştır. Bu sefer beş yılın ardından, Eylül 2018'de, 58. basımdan itibaren Hawking'in bu eseri, “Mehmet Ata Arslan” tarafından yeniden çevrilmiş ve yine aynı yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Söz konusu esere ilişkin böyle bir faaliyet, eser kapağında büyük puntolarla “yeni çeviri” ibaresiyle vurgulanmıştır.

Birden fazla yayınevi tarafından, farklı çevirmenlerin görev üstlendiği yeniden çeviri faaliyetleri örneğini, John Stuart Mill'in “*Utilitarianism*” adlı eseri üzerinden ortaya koymak yerinde olacaktır. Zira söz konusu eserin erek kültürümüzde sıra dışı bir yeniden çeviri öyküsü bulunmaktadır. Mill'in “*Utilitarianism*” isimli eseri, Türkçeye ilk kez 1946 yılında “Şahap Nazmi Coşkunlar” tarafından “*Faydacılık*” başlığıyla çevrilmiş ve “Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları” bünyesinde “Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi” serisinde yayımlanmıştır. Aynı eser, aynı şekilde 1986 yılına kadar üç kere yeniden basılmıştır. Ancak, ahlak felsefesi alanının temel kuramlarından birini teşkil eden söz konusu eserin Coşkunlar tarafından gerçekleştirilen çevirisi, yakın geçmişte kadar kullanılmış ve Mill'in kaynak metni erek kültürümüzde ortaya çıkan çeşitli gerekçeler ve gereksinimler neticesinde beş farklı çevirmen tarafından, kimi zaman eş zamanlı olarak toplam beş yıllık bir süre zarfı içerisinde yeniden erek kültürümüze kazandırılmıştır.

Coşkunlar'ın 1946 yılında aktardığı erek metnin yeniden çevirisi, yetmiş bir yılın ardından Nisan 2017'de “Selin Aktuyun” tarafından gerçekleştirilerek yine “*Faydacılık*” başlığıyla Alfa Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Yine 2017'de, Ekim ayında “Gökhan Murteza” çevirisiyle Pinhan Yayıncılık bünyesinde “*Faydacılık*” başlığıyla yayımlanmıştır. Aynı yıl yayımlanan iki yeniden çevirinin akabinde, dört yıl sonra, 2021 yılında, tekrar aynı başlıkları taşıyan iki yeniden çeviriyle erek kültürümüze aktarılmıştır. 2021 yılının Ocak ayında, “Erkut Soyer”'in çevirisiyle Kapra Yayıncılık

tarafından (Soyer'in tıpkı çevirisiyle, Kasım 2021'de farklı bir yayınevi olan Karbon Kitaplar tarafından "cep boy – tam metin" olarak yeniden yayımlanmıştır); 2021 yılının Aralık ayında da "İpek Çorumlu" çevirisiyle Platanus Publishing tarafından yayımlanmıştır. Mill'in "*Utilitarianism*" eseri, son olarak yine "*Faydacılık*" başlığıyla 2022 yılında "Barış Özkul" tarafından çevrilerek İletişim Yayınları tarafından basılmıştır.

Görüldüğü üzere, Mill'in söz konusu eseri uzun soluklu bir süreçte, yetmiş bir yılın ardından olmak üzere toplamda altı kez -kimi zaman eş zamanlı olarak- farklı çevirmenlerce erek kültürümüze aktarılmıştır. Zira her bir erek kültürün sahip olduğu erek metinlerin yeniden çevrilip çevrilmemesi, o erek kültürün sahip olduğu kendi dinamikleri ve yaşadığı değişimleri/gelişimleri neticesiyle doğrudan orantılıdır. Söz konusu böyle bir durum yukarıda verdiğimiz somut ve çeşitli yeniden çeviri faaliyetleri örnekleriyle daha da net bir biçimde görülmektedir.

SONUÇ

Çalışmamız çerçevesinde, yeniden çeviri eylemi konusuna yönelik ortaya konulan çeviribilim alanındaki ön plana çıkan araştırmalar irdelenmiş, yeniden çeviri faaliyetine zemin hazırlayan etkenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda erek kültürümüzde gerçekleştirilen yeniden çeviri eylemlerine yönelik kendi alanında yeniden çeviri faaliyeti neticesinde gündem oluşturan somut örnekler seçilerek ortaya konmuştur.

Çalışmamızın temel amaçlarından biri, yeniden çeviri eyleminin tanımını bütünsel manada ortaya koymaktır. Zira yeniden çeviri eylemi, farklı gerekçelerle ortaya çıkan gelişmeler neticesinde gerçekleşebilecek bir eylem türüdür. Söz konusu eylem, böyle bir çerçevede ele alınması gereken çeviribilim disiplinin önemli bir konusudur. Çeviri etkinliklerinde gerçekleştirilen revizyon eyleminden tamamen farklı bir çerçeveye sahip olan yeniden çeviri eylemi, yine çeviribilim literatüründe daha fazla yer bulmaktadır.

Yeniden çeviri faaliyeti her ne kadar özü itibarıyla bir çeviri eyleminden hareketle gerçekleştirilse de bu tür bir faaliyetin konumu, bildiğimiz klasik manadaki çeviri eylemi çerçevesinde gerçekleştirilen konumdan esas itibarıyla farklıdır. Başka bir deyişle, yeniden çeviride salt bir biçimde kaynak kültürden erek kültüre doğru gerçekleştirilen bir eylem söz konusu değildir; burada erek kültürdeki mevcut erek metinden ve erek kültürdeki normlardan hareketle gerçekleştirilen bir eylem söz konusudur. Başka bir deyişle, yeniden çeviri eyleminin gerekliliğini, erek kültürdeki mevcut erek metinlerin durumu belirler. Bu yüzden kaynak kültürdeki kaynak metnin konumu ve işlevi gibi hususlar, ilk etapta göz önünde bulundurulmaz. Zira yeniden çeviri eylemi, orijinal eserin yeniden yazılması şeklinde anlaşılmaz.

Diğer taraftan, yeniden çeviri faaliyetleri, özü itibarıyla ilk çevirilere nazaran daha iddialı çalışmalardır. Zira karmaşık bir yapıya sahip etkenler çerçevesinde ortaya çıkan yeniden çeviriler, erek kültürde mevcut olan erek metinlerin yeniden

konumlandırılması gerektiği düşüncesiyle erek kültüre aktarılmaktadır. Bu doğrultuda bilinçli okurlar, ilk çevirinin sonrasında gerçekleştirilen yeniden çeviri eyleminin çok yönlü yapısının farkında olarak, yeniden çevrilmiş metne yönelik daha eleştirel ve ilgili bir bakış açısı sergileyeceklerdir. Böyle bir durum ise, yeniden çeviri eylemini gerçekleştirecek çevirmene, doğal olarak daha fazla bir sorumluluk yükler. Bu bağlamda erek kültürde yeniden çeviri eyleminde görev üstlenecek çevirmenin konumu, genel itibarıyla erek kültüre ilk aktaran çevirmenden farklıdır.

Çalışmamızda yeniden çeviri konusunda görüşlerini/değerlendirmelerini irdedeğimiz çeviribilim araştırmacıları, konu hakkındaki çıkış noktalarını çeşitli şekillerde ele almışlardır. Bu çeşitliliğe karşılık olarak, erek kültürde gerçekleştirilen her bir yeniden çeviri faaliyetinin bağımsız bir biçimde ele alınması gerektiğinden, -yeniden çeviri eylemine yönelik- tek ve aynı zamanda net bir tanımın ortaya konması mümkün değildir. Örneğin yeniden çeviri eylemlerinin gerçekleştiği zaman aralığındaki zamana dair durum ve şartlar elbette temel faktörlerden biridir. Ancak erek metnin zaman içerisindeki konumu, her bir yeniden çeviri faaliyeti çerçevesinde aynı şekilde geçerli değildir.

Çalışmamız çerçevesinde vardığımız sonuçlardan bir diğeri, yeniden çeviri faaliyetlerinin bir arz talep dengesi çerçevesinde yapıldığı gerçeğidir. Yeniden çeviri faaliyetlerinin başlatıcısı konumundaki bir işveren olarak yayınevleri, genel itibarıyla ekonomik kaygılar güden kurumlardır. Bu doğrultuda yayınevleri için yeniden çeviri faaliyetleri, birer gelir kaynağı teşkil etmektedir. Ancak yayınevleri vasıtasıyla gerçekleştirilen yeniden çeviri faaliyetlerini sadece maddi gerekçelere bağlamak elbette yine yetersiz olacaktır. Bu sebeple bu konu hakkında bir genelleme yapmak ve bu doğrultuda genel bir hüküm vermek yerinde değildir.

Yeniden çeviri faaliyetlerine ilişkin olarak çalışmamız dâhilinde ele aldığımız hususların daha açık bir biçimde anlaşılmasını sağlayacak somut örnekler değerlendirildiğinde, konuyla ilgili şöyle bir kaniya varılması mümkündür: Yeniden çeviri eylemi için yeni bir çevirmenin gerektiği yönünde bir anlayış her zaman geçerli değildir. Bu bağlamda, çalışmamız çerçevesinde, önceden kendi erek kültürümüzde ortaya konmuş bir eserin, yine kendi çevirmeni tarafından yeniden çevrilmesi örneği ile önceden kendi erek kültürümüze çeviri yoluyla kazandırılmış bir eserin, farklı çevirmenler tarafından erek kültürümüze aktarılmasına ilişkin çeşitli örnekler ortaya konmuştur.

Buraya kadar aktarılan hususlar neticesinde, yeniden çeviri faaliyetlerini gerçekleştiren çevirmenlerin gerekli çeviri edincine ve arka plana sahip olmaları ile yine bilinçli erek okur tarafından yapılan çalışmaların bir karşılık bulması durumu sebebiyle, yeniden çeviri faaliyetlerinin devingen bir yapı çerçevesinde sürekli gerçekleştirilebilecek bir eylem türü olduğu görülmektedir. Bu sebeple çeviribilim disiplininde revizyon eyleminden daha fazla bir biçimde konu edinilen yeniden çeviri

faaliyetine yönelik çalışmaların, gelecekte çeviribilim araştırmacılarınca çok daha fazla bir biçimde ele alınacağı/ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Zira günümüz bilgi ve teknoloji çağının olağan sonuçlarından biri olan bilgiye ulaşımın kolaylığı gibi hususlar neticesinde, üretilen içeriklerin çoğalması ve hedef kitlenin beklentileri gibi çeşitli etkenlerden hareketle, yeniden çeviri faaliyetlerinin giderek arttığını, daha fazla ilgi odağı haline geldiğini ve bu doğrultuda böyle bir yaklaşımın giderek artacağını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Arslan, S. (2022). Erek Metnin Revizyonu Faaliyetine Yönelik Çeviri Eylemi Kuramı Temelinde Bir Değerlendirme . *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 1808-1820. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1222077>
- Beese, S. (2015). *Das (zweite) andere Geschlecht – der Diskurs „Frau“ im Wandel: Simone de Beauvoirs „Le deuxième sexe“ in deutscher Erst- und Neuübersetzung*. Berlin: Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Berk Albahten, Ö. ve Tahir Gürçağlar, Ş. (2019). The Making and Reading of a Bibliography of Retranslations. In Özlem Berk Albachten & Şehnaz Tahir Gürçağlar (Ed.), *Perspectives on Retranslation: Ideology, Paratexts, Methods* (ss. 212-230). New York and London: Routledge. https://www.academia.edu/39876433/The_Making_and_Reading_of_a_Bibliography_of_Retranslations
- Birkan Baydan, E. (2015). Tanzimat Dönemi Çeviri Romanlarında ‘Yeniden Çeviri’ Örnekleri. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, 39, 173-187. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3097>
- Brownlie, S. (2006). Narrative Theory and Retranslation Theory. *Across Languages and Cultures*, 7 (2), 145-170. <https://doi.org/10.1556/Acr.7.2006.2.1>
- Büyükkarcı Yılmaz, F. (2017). Sadî'nin Bostân'ının Türk Edebiyatındaki Yeniden Çevirileri ve Çeviri Stratejileri. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12 (22), 183-198. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12023>
- Cadera, S. M. ve Walsh, A. S. (2022). Retranslation and Reception – a Theoretical Overview. In Susanne M. Cadera & Andrew Samuel Walsh (Ed.), *Retranslation and Reception: Studies in a European Context* (ss. 1-22). Leiden, Boston: Brill. <https://brill.com/display/title/61936?language=en>
- Cengiz-Parlak, B. (2020). Yeniden Çeviri Hipotezi Bağlamında Çeviri İntihali. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, 12, 17-28. <https://doi.org/10.26650/ijts.2020.12.0002>

- Chakhachiro, R. (2005). Revision for Quality. *Perspectives: Studies in Translatology*, 13 (3), 225-238. <https://doi.org/10.1080/09076760508668994>
- Deane-Cox, S. (2014). *Retranslation: translation, literature and reinterpretation*. London, New York: Bloomsbury Publishing.
- Ezika, C. (2021). On The Retranslation of the Igbo Missal. *Theory and Practice in Language Studies*, 11 (3), 286-294. <http://dx.doi.org/10.17507/tpls.1103.08>
- Franz, M. (2019). Neue Originale: Die Neuübersetzung im Prozess der Klassikerbildung. In P. Wojcik, S. Matuschek, S. Picard & M. Wolting (Ed.), *Klassik als kulturelle Praxis: Funktional, intermedial, transkulturell* (ss. 519-530). Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110615760-032>
- Gökdoğan, U. C. (2019). Yeniden çeviride yan metinsel öğeler: Yeniden çevirmen olarak Cemil Meriç'in Balzac çevirisi üzerine bir inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö5, 334-345. <https://doi.org/10.29000/rumelide.606204>
- Gulyás, A. (2022). Retranslations and Their Reception in Context. In Susanne M. Cadera & Andrew Samuel Walsh (Ed.), *Retranslation and Reception: Studies in a European Context* (ss. 215-232). Leiden, Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004517875_012
- Hawking, S. (2013). *Zamanın Kısa Tarihi*. Çev. Barış Gönülşen (1. Baskı), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hawking, S. (2018). *Zamanın Kısa Tarihi*. Çev. Mehmet Ata Arslan (58. Baskı), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hawking, S. (2022). *Zamanın Kısa Tarihi*. Çev. Mehmet Ata Arslan (109. Baskı), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve Zaman*. Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*. Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Heidegger, M. (2018). *Varlık ve Zaman*. Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Alfa Kitap.
- Işıklar Koçak, M. (2017). Readers Of Retranslations on Online Platforms. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12 (15), 413-430. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11839>
- Koskinen, K. ve Paloposki O. (2003). Retranslations in the Age of Digital Reproduction. In *Tradução, retradução e adaptação (Translation, retranslation and adaptation)*, John Milton & Marie-Hélène Catherine Torres (eds). Special issue of *Cadernos de tradução*, 1 (11), 19-38.
-

<https://periodicos.ufsc.br/index.php/traducao/article/download/6175/5730/19084>

- Kujamäki, P. (2001). Finnish comet in German skies : Translation, retranslation and norms. *TARGET-International Journal of Translation Studies*, 13 (1), 45-70. <https://doi.org/10.1075/target.13.1.04kuj>
- Künzli, A. (2007a). The Ethical Dimension of Translation Revision. An Empirical Study. *The Journal of Specialised Translation*, 8, 42-56. <urn:nbn:se:su:diva-9769>
- Li, Y. (2013). A General Review of Existing Retranslation Study. Theory and Practice in Language Studies, 3 (10), 1908-1912. <http://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol03/10/26.pdf>
- Mill, J. S. (1946). *Faydacılık*. Çev. Şahap Nazmi Coşkunlar. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Mill, J. S. (1986). *Faydacılık*. Çev. Şahap Nazmi Coşkunlar (3. Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Mill, J. S. (2017). *Faydacılık*. Çev. Selin Aktuyun. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Mill, J. S. (2017). *Faydacılık*. Çev. Gökhan Murteza. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Mill, J. S. (2021). *Faydacılık*. Çev. Erkut Soyer. İstanbul: Kapra Yayıncılık.
- Mill, J. S. (2021). *Faydacılık (cep boy-tam metin)*. Çev. Erkut Soyer. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Mill, J. S. (2022). *Faydacılık*. Çev. Barış Özkul. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okyavuz, A. Ş. (2016). Yeniden Çeviriler: Farklılaşan Yorumlar ve Sunumlar. *Frankofoni*, 29, 189-206. <http://repository.bilkent.edu.tr/handle/11693/54543>
- Paloposki O. ve Koskinen, K. (2003). Reprocessing texts. The fine line between retranslating and revising. *Across Languages and Cultures*, 11 (1), 29-49. <https://doi.org/10.1556/Acr.11.2010.1.2>
- Pöckl, W. (2004). Zwischen Zufall und Notwendigkeit: Neuübersetzungen. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)*, 29 (2), 200-210. <https://doi.org/10.1515/IASL.2004.2.200>
- Pym, A. (1998). *Method in Translation History*. New York : Routledge Publishing.
- Rösel, M. (2017). Revision und Neuübersetzung. Die Apokryphen in der Lutherbibel 2017: In Albrecht Buschmann (Ed.), *Gutes Übersetzen: Neue Perspektiven für*

Theorie und Praxis des Literaturübersetzens (ss.283-295). Berlin, München, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783050065359-015>

Sharifpour, P. ve Sharififar, M. (2021). An Investigation of Retranslation Hypothesis in English Translations Of Rūmī's Poetry. *Translation Review*, 111 (1), 26-41. <https://doi.org/10.1080/07374836.2020.1860843>

Susam-Sarajeva, Ş. (2003). Multiple-entry visa to travelling theory: Retranslations of literary and cultural theories. *TARGET-International Journal of Translation Studies*, 15 (1), 1-36. <https://doi.org/10.1075/target.15.1.02sus>

Yi-yi Shih, C. (2006). Revision from Translators' Point of View / An interview study. *TARGET-International Journal of Translation Studies*, 18 (2), 295-312. <https://doi.org/10.1075/target.18.2>

Taş, S. (2015). Yeniden Çevirilerin Kaynak Metne Dönüşü : Fahrenheit 451'in Farklı Çevirileri. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, 37, 387-398. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3015>

Toury, G. (2012). *Descriptive Translation Studies – and beyond* (Revised edition). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company <https://doi.org/10.1075/btl.100>

Van Poucke, P. ve Gallego, G. S. (2019). Retranslation in Context. *Cadernos de Tradução*, 39 (1), 10-22. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2019v39n1p10>

Vanderschelden, I. (2000). Why Retranslate the French Classics? The Impact of Retranslation on Quality. In Myriam Salama-Carr (Ed.), *On Translating French Literature and Film II* (ss. 1-18). Amsterdam, Atlanta: Editions Rodopi B. V.

Venuti, L. (2004). Retranslations: the creation of value. *Bucknell Review*, 47, 25-38.

Venuti, L. (2013). *Translation Changes Everything: Theory and Practice*. New York: Routledge Publishing.

Zhang, H. ve Ma, H. (2018). Intertextuality in retranslation. *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*, 26 (4), 576-592. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2018.1448875>

Zi-ying, L. ve Min-Hsiu, L. (2018). The “Second” Bride: The retranslation of romance novels. *Babel*, 64 (2), 186-204. <https://doi.org/10.1075/babel.00030.lee>

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.5>

Volume 7/1

2023 p. 81-96

MUSTAFA KUTLU'NUN *MÜRİT* ADLI ÖYKÜSÜNÜ TAŞRA-KENT ÇATIŞMASI BAĞLAMINDA OKUMAK

EXAMINING MUSTAFA KUTLU'S STORY "*MÜRİT*" IN THE CONTEXT OF VILLAGE-URBAN CONFLICT

Yusuf AYDOĞDU*

ÖZ

Türk edebiyatında özellikle 1960'lı yıllardan itibaren üzerinde sıkça durulmaya başlanan köyden kente göç, plansız kentleşme süreci ve bunun yarattığı problemler, Türk öykücülüğünde yetmişli yıllardan itibaren kendine yer edinen seksenli yıllardan sonra ise, kendi özgün öykü tarzını oluşturan Mustafa Kutlu'nun da üzerine eğildiği en önemli konulardandır. Kutlu'nun *Yokuşa Akan Sular* (1979), *Yoksulluk İçimizde* (1981), *Ya Tahammül Ya Sefer* (1983), *Bu Böyledir* (1987), *Sır* (1990) adlı öykü kitapları genel manada Anadolu insanının modernleşme ve kentleşme sürecine, köy-kent çatışmasına odaklanan öykülerden oluşmaktadır.

Bu çalışmada Mustafa Kutlu'nun *Sır* adlı öykü kitabında yer alan "Mürit" öyküsü, köy-kent çatışması bağlamında ele alınıp irdelenmiş, ayrıca öyküde önemli yer tutan tekke-tasavvuf kültürünün kentlere taşınmasıyla birlikte gelenekle olan bağının zayıflaması, zamanla bu dergâhların özünü kaybedip yozlaşması öyküdeki sembolik unsurlar üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Öykü, Mustafa Kutlu, Sır, Mürit, Köy, Kent, Çatışma, Tasavvuf*

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: yaydogdu@bingol.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1013-5278, Bingöl, Türkiye.

ABSTRACT

In Turkish literature, especially since the 1960s, migration from the village to the city and the unplanned urbanization process and the problems created by this have come to the fore. The problem of urbanization is one of the most important issues that Mustafa Kutlu, who created her own unique story style after the eighties, which took its place in Turkish storytelling since the seventies, also focused on. Kutlu's short story books called *Yokuşa Akan Sular* (1979), *Yoksulluk İçimizde* (1981), *Ya Tahammül Ya Sefer* (1983), *Bu Böyledir* (1987), *Sır* (1990) are generally related to the modernization and urbanization process of Anatolian people, and the village-urban conflict.

In this study, the story of "The Mürit", which is included in Kutlu's story book *Sır*, is discussed in the context of village-city conflict. In addition, the weakening of its bond with tradition with the transfer of the lodge-mysticism culture, which has an important place in this story, to the cities is conveyed. The loss of essence and degeneration of these dervish lodges over time has been evaluated through the symbolic elements in the story.

Key Words: *Story, Mustafa Kutlu, Sır, Mürit, Village, City, Conflict, Mysticism*

Giriş

İnsan ve mekân ilişkisi, her dönemde süreklilik ve değişkenlik arz eden bir durum ve aksiyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze dek insanlık, kendi yaşam biçimine uyumlu mekânlar tasarlamış ve tarihsel süreç içerisinde meydana getirdiği her bir değişime karşılık yeni tasarımlar ortaya koyagelmiştir. Köyden kasabaya, kasabadan kente ve kentten mega kentlere doğru evrilen bu değişim, insanın tabii yaşamında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Şehirleşen ve modernleşen insanın sadece yaşadığı mekânlar değil, aynı zamanda karakteri, davranışları, dünyayı algılama biçimi ve dolayısıyla hayal dünyası da yenilenmiştir. Bu bağlamda sosyolojinin önemli bir konusu olan insan-mekân ilişkisi, sanat ve edebiyat alanında da zamanla irdelenen bir meseleye dönüşmüştür. Özellikle taşra-kent ilişkisi bağlamında bireyin yaşadığı değişime bağlı olarak ortaya çıkan göç, gecekondulaşma, entegrasyon, asimilasyon, uyumsuzluk veyahut yabancılaşma gibi büyük sorunlar, edebi eserlerin yöneldikleri başat konular haline gelmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla başlayan modern toplum kurma yolundaki çabalar, köyden kente göçü hızlandırmış, özellikle 1950'li yıllardan itibaren Türkiye hızlı ve plansız bir kentleşme sürecine girmiştir. Sanayileşmenin kent ve kent çevrelerinde konumlandırılması ve kentlerin birer iş ve cazibe merkezlerine dönüştürülmeleri, taşradan kente doğru büyük bir göç dalgası oluşturmuştur. Bu durumun neticesinde kentlerde

yoğun bir nüfus ve bu nüfusun kente entegrasyon sürecinin doğurduğu problemler ortaya çıkmıştır. Altmış sonrası Türk edebiyatında köy ve köy hayatının problemlerinin yerini yavaş yavaş kent hayatının doğurduğu sorunlar almaya başlar. Köyden kente göçle başlayan sosyal, ekonomik ve kültürel değişimin sancıları Türk roman ve öykülerinde önemli bir yer tutar. Özellikle toplumcu gerçekçi yazarlar, yüzlerini köyden kente doğru çevirirler. Kentte baş gösteren barınma, işsizlik gibi problemlerin yanında göç, entegrasyon problemi, asimilasyon ve dikotomik durumlar da yazarların sıkça başvurduğu konu ve izlekler haline gelir. Bu dönemde Orhan Kemal, Kemal Tahir, Yaşar Kemal, Sevgi Soysal, Aziz Nesin, Rıfat Ilgaz, Sait Faik Abasıyanık, Rasim Özdenören gibi yazarlar eserlerinde sıklıkla kent insanının problemlerini kendi dünya görüşleri çerçevesinde aktarmaya çalışırlar.

Modern Türk öykücülüğüne 1970’li yıllardan itibaren katkıda bulunmaya başlayan ve özellikle de seksenli yıllardan itibaren kendi özgün öykücü kimliğini oluşturan Mustafa Kutlu, eserlerinde “toplumcu, gerçekçi, memleketçi, hakkaniyetçi ve mukaddesatçı” (Koçak Işık, 2019: 55) yönleriyle ön plana çıkmış, Türk insanının son yarım yüzyılda yaşadığı kentleşme ve modernleşme sürecine eserlerinde genişçe yer vermiş, bu sürecin sancularına odaklanmış bir sanatçı olarak öne çıkmaktadır.

İlk öykü kitaplarında -*Ortadaki Adam* (1970) ve *Gönül İşi* (1974)- daha çok Anadolu insanının günlük endişe, beklenti ve hayal kırıklıklarını romantik bir dille aktaran Kutlu, bu eserlerini “*kendi hikâyemi ararken geçtiğim duraklar*” (Andaç, 2002: 73) şeklinde tarif eder.

Kutlu’nun ilk iki eserinden sonra ortaya koyduğu öykü kitapları ise, genel hatlarıyla taşra-kent ve gelenek-modernleşme karşıtlıkları bağlamında derinleşmeye başlar. Kutlu’nun birçok öyküsünde; köyden kente göç, yanlış şehirleşme ve hızlı modernleşme gibi sorunların yarattığı yıkıcı etkiler ön plana çıkan temel izleklerdir. Ayrıca söz konusu durumların yarattığı yoksulluk, gecekondulaşma, dinî/manevi iklimden uzaklaşma, aidiyet problemi ve yabancılaşma gibi alt izlekler de temel izlekleri besleyerek öykülerin evrenini genişletir. Genel manada yazarın birçok öyküsünde küreselleşen/modernleşen dünyaya karşı insanın ruh ve mana dünyasını diriltmeyi ve yüceltmeyi amaçladığını söylemek mümkündür. Özellikle 1980 sonrasındaki öykülerinde bu konulara değinen Kutlu’nun, ayrıca “Kutlu tarzı” denebilecek bir öykü anlayışını inşa ettiğini görmekteyiz. *Yokuşa Akan Sular* (1979), *Yoksulluk İçimizde* (1981), *Ya Tahammül Ya Sefer* (1983), *Bu Böyledir* (1987), *Sır* (1990) adlı öykü kitapları yazarın daha çok ikinci dönemi olarak adlandırabileceğimiz ve öykücülüğümüze yeni bir soluk ve tarz getiren, aynı zamanda bahsi geçen sorunlara odaklanan öykülerden oluşmaktadır. Söz konusu tarz; “*dün ile bugünü, gelenekle modern, kıssayla romanı, mesnevi ile hikâyeyi bağdaştıran*” (Bekiroğlu, 2010: 14) bir anlayışla oluşturulmuş eserlerdir. Aynı zamanda Kutlu’nun bahsi geçen bu eserleri, taşra-kent ikileminin yarattığı problemlere odaklanan sosyal, kültürel ve ekonomik değişimin getirdiği yozlaşma, kirlenme ve yabancılaşmayı merkeze alan eserler olarak değerlendirilebilir.

Uzun Hikâye (2000) ile başlayıp *Beyhude Ömrüm* (2001), *Mavi Kuş* (2002), *Tufandan Önce* (2003) adlı öykü kitapları ile devam eden süreçte ise, uzun hikâye tarzına yönelen Kutlu'nun bu hikâyelerinde “*okunan değil anlatılan/söylenen ve dinlenen hikâye havası hâkimdir*” (Yıldız, 2019: 57). Uzun hikâye türünde de başarılı örnekler veren yazarın, bu öykülerinde geleneğin önemli türleri olan mesnevi ve halk hikâyeciliğinden de faydalandığını, bu türlerin anlatım olanaklarını modern öyküye taşıdığını söyleyebiliriz. Kutlu, uzun öyküleri için şu tespitlerde bulunur: “*Yazdığım uzun hikâyeler bir bakıma şifahî edebiyatın yazıya geçirilmesi gibidir. Zor iş. Ama sadeliği, ritmi ile okuyanı kendine çeker*” (akt. Yıldız, 2019: 63).

Genel hatlarıyla birçok öyküsünde kentle ve değişen dünyayla bir mücadele içerisinde olan Kutlu'nun öykü karakterleri de bu eksenden hareketle oluşturulmuştur. Kente yönelen bütün öykü kişileri kirlenmeye ve yozlaşmaya başlarken taşrada kalan veyahut taşraya yönelen karakterler öze dönüşün, kendine gelmenin, irfana kavuşmanın yarattığı hasletlere sahip olurlar. Bu bakımdan birçok eserinde şehre karşı taşra, İstanbul'a karşı Anadolu övgüsü söz konusudur. Anadolu'yu/taşrayı geleneksel olanla özdeşleştiren Kutlu'ya göre “*geleneksel olan 'kendiliğini' korumuştur, modern olan 'aslını' yitirmiştir*” (Can, 2017: 68). Ona göre, modernleşme yabancılaşmayı ve köksüzleşmeyi doğurur. Ayrıca Aktaş'ın da ifade ettiği üzere, Kutlu “*göçebeliliğin tedirgin ettiği yerliliğe meyilli bir yazardır*” (2001: 130). Bu bakımdan değişim baştan sona onda tedirginlik yaratan bir durumdur. Coşkun, Kutlu'nun modern kente karşı çıkışında esas sebep olarak, insanın kentte şahsiyetini kaybettiğine dair inancının yattığını ifade eder (2010: 369). Dilmen Ekiz, Kutlu'da zihin ve medeniyet olarak doğal ve fitri olanı ihya eden bir taşra tasavvurunun olduğunu belirtir (2022: 115). Dolayısıyla Kutlu'da kendini belirgin bir şekilde hissettiren somut bir Anadolu romantizminin var olduğu açıktır.

“Kutlu'nun hikâyelerindeki temel mesele Türkiye'de yaşanan toplumsal değişimdir (...) Kentleşmeyle birlikte hayata dair zihinsel algıları ve pratikleri değişen insanların zihinsel ve pratik süreçleri de kahramanların yapıp ettikleriyle ortaya konmaktadır” (Koçak Işık, 2019: 125).

Çalışmamızın odak noktası olan “Mürit” öyküsünün yer aldığı *Sır* (1990) adlı öykü kitabı, yoğun olarak bahsi geçen konular etrafında şekillenen öykülerden oluşmaktadır. Yazarın 1990 yılında kaleme aldığı ve “Sır”, “Tarihin Çöp Sepeti”, “Politik-Vizyon”, “Her Ne Var Âlemde”, “Aramakla Bulunmaz”, “Mürit”, “Satılık Huzur”, “Cüz Gülü” adlı sekiz öyküden oluşan *Sır* kitabının ilk bakışta tek tek okunduğunda ayrı öykülerden oluştuğu hissi veren; ancak bütünlüklü bir gözle değerlendirildiğinde birbirini çeşitli ilişki ve göndermelerle tamamlayan uzun bir hikâyenin halkaları şeklinde oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim bütün öyküler, ilk öykü olan “Sır”a çeşitli yönlerden bağlanır. Bir bütün olarak bakıldığında, eserde geleneksel bağlamda Anadolu'da önemli bir yer edinmiş tekke-tasavvuf kültürünün genel manada modernleşmeyle ilişkisi, özel manada bu kültürün kente taşınması ile başlayan olumsuz değişim gözler önüne serilmektedir. Öykülerdeki mürşit, mürit, tekke, dergâh,

irfan gibi dinî-tasavvufî kişi ve kavramların modernleşme neticesinde uğradıkları yozlaşmanın, kitabın ana izleği olduğu söylenebilir.

Öykülerin hemen hemen hepsinde dikkat çeken bir diğer unsur, yazarın tekke-tasavvuf kültürüne ait dil ve jargonu çok başarılı bir şekilde kullanmasıdır. Zira Kutlu, öykülerinde Anadolu’yu bir fon olarak kullanmaz, bizzat Anadolu’nun içinden konuşan bir yazardır. Çocukluk yıllarında babasının memuriyeti sebebiyle, gençlik yılları ve sonrasında ise, öğrencilik ve öğretmenlik süreçlerinde taşradaki birçok kentte bulunmuş, bu şehirlerin havasını iyi teneffüs etmiş bir yazardır. Bu durumun yazarın öykü dilindeki doğallığı ve sıcaklığı beslediği aşikârdır. Nitekim Kutlu’nun “*bütün hikâyeye kişileri özellikle dolaysız aktarılan konuşmalarda, metin içi inandırıcılığın ve tutarlılığın bir sonucu olarak sergilemeleri icap eden kimliklerinin gerektirdiği bir dille konuşurlar*” (Yıldız, 2019: 38). Örneğin incelediğimiz “Mürit” öyküsünde rüyasında mürşidiyle sohbet eden müridin, tekke kültürünü yansıtan bir şekilde konuşturulduğunu görmekteyiz:

“Yola düştü mürit. Sanırsın yeşil ekine yel düştü... O gece âlem-i mânada Efendisini görmüş idi. Hasretlik aradan çıkmış idi. Alnını ter basmış, sanki göğsünün orta yerine bir loğ taşı konmuş idi. Neyse ki Efendi mütebessim, ‘Ya İhvan’ demişti, ‘Akpınar suyu yine öyle büngül büngül akmakta mıdır?’” (Kutlu, 2020: 69).

Sır kitabında yer alan ilk öykü, kitabın da adını veren “Sır”dır. Bu öykü, kitaptaki en uzun öykü olarak dikkat çekmektedir. Öykü, taşrada kendi halinde yaşayan, temiz kalpli, dindar bir çiftçinin ziyaretine gelen mürşidinin, ondan kendi yerine geçmesi ve dergâhın yeni şeyhi olması talebiyle başlar. Şeyhinin yerine geçen ve zamanla tekkenin şehre taşınmasıyla şehre gelen yeni efendi yani eski çiftçi, kentteki birçok şeyin kendi değerleri açısından yozlaştığını fark eder. Tekkeye siyaset ve para bulaşmış, fitnecilik baş göstermiştir. İçine düştüğü durumu değiştirecek imkânı bulamayan efendi, cübbesini ve sarığını çıkarıp “sır” olur. O, ortadan kaybolduktan sonra tekkede kendisiyle ilgili ardı arkası kesilmeyen kerametler uydurulur. Bu kerametler yerini zamanla tekkenin yeni efendisinin kim olacağı tartışmalarına bırakır. Öykü, genel hatlarıyla tekkelerin yaşadığı yozlaşmaya ve kirlenmeye odaklanmıştır.

İkinci öykü olan “Tarihin Çöp Sepeti”, yazdıkları ile yazmak istedikleri arasında sıkışmış olan, patronunun baskısı altında ezilmiş bir gazetecinin yaşadıklarına odaklanan bir öyküdür. Öykü, bu gazetecinin yaşadıkları üzerinden siyaset-medya-din ilişkilerinin geldiği kirliliğe temas eden, aynı zamanda sokağın nabzı ile medyanın aktardıkları arasındaki uçurumu gösteren çarpıcı bir anlatıma sahiptir.

Yazar, üçüncü öykü olan “Politik-Vizyon”da, eski bir devlet adamının kendisine ve topluma dair eleştirilerini içeren, bir siyasetçinin gözünden Türkiye’deki sınıfsal bölünme, sosyo-kültürel erozyon, halk-iktidar arasında oluşan uçurum konularına odaklanmıştır.

“Her Ne Var Âlemde” adlı dördüncü öykü ise, bir dergâha gidip oraya intisap etmek isteyen okumuş, aydın bir karakterin dergâhın şeyhinden aldığı öğüt üzerine yaşadığı iç hesaplaşmaya odaklanır. Şeyh, aydına sahip olduğu ve yazdığı bütün kitapları suya atmasını, ondan sonra dergâha intisap etmesini ister. Bütün ömrünü sahip olduğu ve yazdığı kitaplara adanmış olan aydın ise, bu talep üzerine bir çatışma yaşar. Bilmek ile bulmak arasında gelgitler yaşar. Değişmek için sahip olduklarımızdan vazgeçmemizi salık veren bu öykü de güncel dünyanın nimetlerine bağlılık ile tasavvuf arasındaki çelişkiye odaklanan bir öyküdür. Diğer yandan bir insanın ömrünü neye verdiği sorusu da öykünün bir diğer önemli izleğini oluşturmaktadır.

“Aramakla Bulunmaz” adlı beşinci öykü de bir önceki öyküyle benzer izlekler etrafında şekillenen bir olay örgüsüne sahiptir. Dünya hayatının bütün nimetlerini tatmış, helal-haram demeden her türlü yola girmiş bir esnafın yaşadıklarını, Mustafa adlı karaktere aktarması ve daha sonra dergâha intisap edip tövbe etme süreci anlatılmaktadır. Bu öykü, kıssadan hisse tarzında oluşturulmuş ve Bayezid-i Bestami'ye ait olan “*aramakla bulunmaz; ancak bulanlar arayanlardır*” vecizesi etrafında şekillenmiş bir öyküdür. Yıllarca aradığının ne olduğunun farkına varamayan öykünün başkarakteri, nihayetinde bir dergâha intisap eder ve hakikati bulduğunu düşünür.

Kitaptaki yedinci öykü olan “Satılık Huzur” ise, kariyerini yurt dışında tamamlamış, kendisini akademik açıdan iyi yetiştirmiş olan İlhan adlı karakterin idealist duygularla Türkiye'ye dönüşü ve daha sonra yaşadığı hayal kırıklıklarını anlatan bir öyküdür. Muhafazakâr bir ailenin çocuğu olan İlhan, yurt dışında önemli değişimler yaşamıştır. Ancak tekrar döndüğü ülkesinin birçok yönden değiştiğini fark etmiştir. Çocukluğunun huzurlu memleketinden eser yoktur. Eski ilişkiler zedelenmiştir. Artık bir yer edinmek, siyaset yapmak için başka yollar, yöntemler gelişmiştir. Bu nedenle bir dergâha sığınır ve onların yardımıyla bir yere varmaya çalışır.

Kitabın son öyküsü olan “Cüz Gülü”, bütün öyküleri tamamlayan bir yapıya sahiptir. İlk öyküde sırra karışan şeyhin, bu öyküde yaşadıklarından çıkardığı ders ön plana çıkar. Çocukluğun insanın cenneti olduğu, kentin bütün kirliliğine karşın, köyün insanî değerleri yücelten üstün bir mekân olduğu aktarılır. Öyküdeki “un”, “değirmen”, “eşek” gibi semboller üzerinden de dünya hayatının anlamsız karmaşasından kaçıp dervişane bir yaşam sürmenin ve bunun yarattığı mutluluğun esas sır olduğu hatırlatılır.

Bu öykülerden yola çıkarak *Sır* adlı öykü kitabının genel hatlarıyla tekke-tasavvuf kültürünün etkisiyle oluşturulmuş öykülerden meydana geldiğini, bu öykülerdeki karakterlerin köyden kente doğru başlayan göç süreçlerinin çoğunlukla yozlaşma, yabancılaşma, öz-benlik kaybı, manevi değerlerin yitimi gibi izlekler çerçevesinde ele alındığını görmekteyiz. Nitekim çalışmamızın odak noktası olan “Mürit” öyküsü de edebiyat sosyolojisi bağlamında köy-kent çatışması çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Başka akademik çalışmalarda Kutlu'nun birçok öyküsü bu bağlamda ele alınmış olmakla birlikte “Mürit” öyküsü sadece köy-kent

çatışması bağlamında ele alınan bir öykü değil, aynı zamanda Anadolu’da önemli bir yer edinmiş tekke-tasavvuf kültürünün modernleşmeyle birlikte yaşadığı yozlaşmayı işlemesi bakımından da dikkate değerdir.

1. Köyden-Kente Doğru Yol Alan Bir Öykü: *Mürit*

“Mürit” öyküsü, tasavvuf kültürünü, kente karşı köy hayatını ve geleneksel yaşamı önceleyen, zamanla değişen değer yargılarımızı irdeleyen ve topluma özünü hatırlatmayı salık veren bir öykü olarak öne çıkmaktadır. Öyküyü genel hatlarıyla, “müridin şeyhini rüyasında görmesi”, “gördüğü rüyayı bir kutsal görev bilip köyden kente doğru yola düşmesi” ve “kente vardığında yaşadığı hayal kırıklığı” şeklinde üç temel olay etrafında sıralamak mümkündür.

“Mürit”, bir dağ köyünde yaşayan ve mürşidi ile dergâhına sıkı sıkıya bağlı olan bir müridin gece rüyasında gönül bağıyla bağlı olduğu mürşidini görüp onunla rabıtaya girmesiyle başlayan bir öyküdür. Hocasının şehrin kasvetli baskısı altında ezildiğini, daraldığını ve ondan Akpınar suyunu istediğini gören mürit, rüyayı ve rüyada kendinden istenilen suyu, şehirdeki mürşidine götürmeyi kutsal bir görev addederek suyu yanına alıp köyden kente doğru bir yolculuğa başlar. Öykü, müridin bu yolculuk sürecine ve mürşidiyle kavuşamamasına odaklanmıştır. “Mürit”, bu yönüyle bir yol öyküsü özelliği gösterir.

Tasavvufta normal şartlarda müridin mürşidini/şeyhini kafasında canlandırıp ondan yardım dilemesi, onun yardımıyla Allah’tan feyz alması anlamına gelen “rabıta”, bu öyküde tam tersi bir durumla ele alınır. Bu doğrultuda henüz öykünün başında, yazar her şey gibi kutsal değerlerin de yozlaştığını okura hissettirir. Gördüğü rüyayı hemen hayata geçiren mürit, sabah namazı ile harekete geçer. Besmeleyle Akpınar suyunu toprak testisine doldurup yola düşer. Geçtiği her yere huzur ve bereket getiren müridin sofrasından ve duasından nasiplenen herkes iyimser olmaya ve değişmeye başlar. Bindiği araçlar, geçtiği yollar manevi bir havaya bürünür. Yolculuğunun sonunda kente ve nihayetinde mürşidinin olduğu dergâha varır. Ancak müridin mürşidine ulaşması imkânsızlaşmıştır. Çünkü şeyhin çevresini parlak elbiseleri ile politikacılar, artistler, din adamları, bankacılar, sanayiciler, müdürler, şefler ve memurlar sarmıştır. Şeyhiyle uzaktan göz göze gelir; ancak onunla görüşemez. Köyünden getirdiği suyu, dergâha bırakan müridin hasret ateşi sönmemiş; ancak mürşidine de ulaşmasının imkânsız olduğunu fark etmiştir. Ona dua etmekten başka bir şey yapamadığını fark eder ve akabinde dergâhtan ayrılır. Müridin mânâ âleminde hâl diliyle anlaştığı mürşidiyle gerçek hayatta bir araya gelmesi imkânsızlaşmıştır. Kapital dünyanın gerçekleri mânâ âleminin önüne geçmiş, bu durum mürit ile mürşit arasında bir kesrete dönüşmüştür. Nitekim öykü de onlar kavuşmadan son bulur.

“Mürit”, bir yol öyküsü olmanın yanında tasavvufi sembollerle de zenginleştirilmiş, birçok karşıtlığı ve çatışmayı da içinde barındırır. Öyküde yer alan *rüya, râbita, hâl dili, dergâh, kesret, ihvan, efendi, âlem-i mânâ, su, besmele* gibi kavram

ve semboller öykünün tasavvufî ve mistik anlatımını yoğunlaştıran unsurlar olarak yer alır. Diğer taraftan müridin hâl dili ve yaşamında anlam bulan bu tasavvufî kavramların artık müridin dünyasında aynı saflığıyla yer almadığı görülür. Büyük kentlerin baskısı altında bunalan ve etrafını saran maddi dünyanın imkânlarıyla bir nefis mücadelesi veren müridin, talebesinden köyünün suyunu istemesi bunun bir göstergesidir.

“Mürit” öyküsü, mürit ve mürid karakterlerine yapılan olumlu ve olumsuz göndermeler bağlamında köy ve kent çatışmasına dönüşür. Bu sebeple çalışmamızı bu iki mekânın karşıtlığı bağlamında ele alıp karakterleri de bu mekânlarla ilişkileri bağlamında değerlendirmek yerinde olacaktır.

1.1. Mistisizm ve Bereket Kaynağı Olarak Taşra/Köy

Genel hatlarıyla bakıldığında Türkiye modernleşmesi, köye karşı bir reddiye, geçmişi ve geleneği yok sayma bağlamında ele alınmaktadır. Bu doğrultuda köy; bayağı, köhnemiş, modern dünyaya ayak uyduramayan bir mekân olarak görülmekte ve değerlendirilmektedir. Her ne kadar Cumhuriyet'in ilk yıllarında “köye doğru” bir hamle yapılmış olsa da bu hamle önemli ölçüde köyün modern dünyaya ayak uydurarak değişmesi ve değiştirilmesi bağlamında işlenir. Toplumcu gerçekçi yazarlar ve Köy Enstitüleri yoluyla gerçekleştirilen bu hareket, köy gerçekliğinin tespiti ve sorunların modernleşme yoluyla çözümü ekseninde şekillenir. Toplumcu gerçekçi yazarlar için önemli bir kaynak olan köy, “Cumhuriyet'in Ulusalçı-Halkçı ideolojisinin kutsal mekânıdır. Köy ütopyası her açıdan bir toplum kalkındırma projesidir” (Çankaya, 2013: 477). Ancak Kutlu'nun köy/taşraya bakışı daha çok gelenek-kökleşme, kutsiyet, öze dönüş gibi romantik bir tutumla ele alınır. Dolayısıyla köy/taşra; toplumcu yazarların köyü dönüştürme, modernleştirme düşüncesinin aksine, Kutlu'nun eserlerinde sahip olduğu özellikleriyle kabullenilmiş, olumlayıcı bir mekân olarak ele alınır. Kutlu, “kentten taşraya bakan toplumcu gerçekçilerin aksine tüm safiyetiyle taşradan kente bakmıştır; bu bakış toplumcu gerçekçilerin taşrayı küçümseyen, ona acıyan ve ona yönelik yapay sevecenlikler taşıyan ve hep istismara açık duran yaklaşımlarının aksine, tahkike, tespite dayalı eleştirel bir bakıştır” (Lekesiz, 2001: 508).

Kutlu'nun öykülerinde şehir; cezbedici, pragmatik ve yaşamı kolaylaştıran şartlarına rağmen, insanı aynileştiren, sunileştiren olumsuz bir mekân olarak betimlenmektedir. Kapitalleşen dünya, şehirleri ele geçirmiştir. Bu bakımdan kente karşı taşra, modernleşmeye karşı gelenek övgüsü önemli yer tutmaktadır. “Kutlu hikâyeciliğinin temel taşlarından biri olan gelenek, onun modern ile kurduğu bağlantıda sürekli önemsedığı ve sürekli dönülmesini gerekli bulduğu bir konudur” (Can, 2017: 71).

Bu bakımdan köy, şehre göre daha az bozulmuş, gelenekle bağı daha kuvvetli mekân olarak ele alınır. Çünkü Kutlu'ya göre, taşra insanı şehre göre daha kanaatkârdır. Azla yetinmeyi bilir. Tabiatla, dinle ve geleneksel değerlerle kuvvetli bir bağı vardır. Bu sebeple Kutlu'da taşra/köy, bir ülkü ve ütopya özelliği taşır. İdeal olandır, varılmak

istenen nihai mekândır. Yazar *Mavi Kuş* (2014) adlı öykü kitabında köye bakışını şu sözlerle ifade eder:

O yıllarda taşra böyledir. Küçük ve sıcak. Yoksul ve samimi. İçedönük ve derin. Herkes birbirini tanır, birbirini sever, dert dinler, naz çeker, küser, barışır, kavga eder, çekiştirir, eğlenir, üzülür, ibadet eder; doğumda, cenazede, düğünde, bayramda bir araya gelir. Büyük bir aile gibi yaşar. Burada sanki fert yok, sadece cemiyet vardır. (...) Herkes ve her şey bir ilahî hudut, bir hiyerarşi, asırların oluşturduğu bir âhenk ve düzen içinde kendine bir yer bulur. (s. 72)

Ayrıca Kutlu'ya göre köy, tüketileni kendi döngüsü içinde eritmeyi bilir. Buna karşılık şehir insanı, özünü kaybetmiş, aza tamah etmeyi unutmuş bir yapıya bürünmüştür. Bu nedenle Kutlu, "*kanaat düşüncesini kaybeden insanın daha rahat bir hayat ve daha fazla para kaygısıyla insanî olmayan bir yaşama kendini mahkûm ettiğini düşünür*" (Coşkun, 2010: 382).

"Mürit" öyküsünün ana karakteri olan ve bir isimden bile azade tutulan Mürit, köyde yaşamaktadır. Bu köy; tertemiz suların aktığı, dağ keçileri, keklikler ve üveyiklerin suya indiği, kurtların, kuşların ve bütün bir kâinatın yaratıcıya ibadet ettiği kutsal bir mekân olarak tasvir edilir (Kutlu, 2020: 70). Köyün suyu olan Akpınar, şehrin şişeye girmiş acı suyuna karşı şifa veren kutsal bir sudur. Bu su, "büngül büngül" (s. 69) akan haliyle insanı tövbeye getirir. Nitekim bu su, besmelesiz içilmez. Kutlu, su simgesi üzerinden de köy-kent karşılaştırması yapar. Şehirdeki her şey gibi su da paketlenip şişeye girmiş ve sunileşmiştir. Oysa Akpınar, ele avuca sığmaz bereketi ile akıp köye ve bütün bir tabiata hayat vermektedir. Öyküde suyun dönüştürücü bir sembol olarak ele alındığı görülür. Çünkü su; tasavvufta kesafeti temizleyen, maddi kirlenmeyi ortadan kaldıran, manevi kirlenmeyi ise ona atfedilen "kutsal", "okunmuş", "iksir" gibi anlamlarla gideren bir semboldür. Nitekim kesrete düşmüş olan mürşidin rüya motifi yoluyla kurtuluşu Akpınar suyunda görmesi, bu bağlamda değerlendirilebilir.

Diğer yandan kente doğru yola çıkacak olan müridin azığı sadece tandır ekmeği ve tulum peyniridir. Bu iki unsur da köye aittir ve köyün sunduğu doğal imkânlarla üretilmiştir. Buğday ve sütten teşekkül eden bu iki gıda, insanlık tarihi boyunca temel iki yaşam maddesi olmuştur. Yolculuk esnasında otobüsteki yolculara açılan bu sofraya, herkesi doyurduğu halde bir türlü bitmek bilmeyen özelliğiyle öne çıkar.

Burada yazarın dini kıssalara benzer bir metafora başvurduğunu, böylece modern bir öyküyü tasavvufî ve geleneksel anlatılarla yoğurduğunu görmekteyiz. Mürit, maddi dünyanın acımasız gerçekliğine karşın manevi dünyanın bereket ve gizemini ön plana çıkarır. Bütün öykü boyunca müride dönük tasvir ve sıfatlar onun sahip olduğu hikmet ve irfanla örneklendirilir. Sahip olduğu her şeyi paylaşan mürit, bir tür geçmiş zaman yalvacı, gönül ehli, modern dünyaya atılmış bir Anadolu ereni gibi aktarılır. Nitekim bir adının bile olmaması da tasavvufî bir tutumdur. Tasavvufta birey, kendi

kimliğinden ve karakterinden soyunmuş, nefisini yenmeye çalışan bir Allah dostu olduğundan, ona dünyada verilmiş olan adın da bir önemi yoktur. İsimler, dar kalıplardır. Mesajın evrenselleşmesini, ebedileşmesini engeller. Mürit, arınma yolculuğuna giren/girecek olan herkesi karşılar. Nitekim tasavvufta mürit, murat edileni arayan “başlangıçta Allah’a vâsıl olmayı isteyen ve ona vâsıl olmadıkça hiçbir şeye meyletmeyen kişi (...) Hakk’a giden yolda kararlı ve sağlam bir irade ortaya koyan kişi” (Uludağ, 2006: 48) şeklinde tarif edilir. Mürşidinin bir köle/bendesini olan mürit, her yönüyle ona bağlıdır. Nitekim öyküde de rüyasında şeyhini görmesi ve şeyhinin rüyasındaki talebi doğrultusunda yola çıktığını görmekteyiz.

Yazarın bütün öykü boyunca olumladığı tek karakterin mürit olması, onun da köyün bir parçası olması, onun dışındaki bütün karakterlerin şehirden ve kirlenmiş olması da öyküdeki köy-kent çatışmasını somut bir biçimde göstermektedir. Kutlu, “Mürit” ve diğer birçok öyküsünde, bu tezini tekrarlar. Çünkü o, köyü ütöpik ve ideal bir mekân olarak tasarlar, insanın özü olarak görür. Bu sebeple taşrayla bağ kurmadan mutluluğun imkânsız olduğunu vurgular.

1.2. Dünyevileşme, Yabancılaşma ve Değerler Yitimi Bağlamında Kent

Kentleşme önemli ölçüde modernleşmenin bir sonucudur. Nüfusun artması, iş kaynaklarının kent ve çevrelerinde oluşması, köylerde “*makinele tarıma geçişle birlikte insan gücüne duyulan ihtiyacın azalması, miras kalan toprakların aile fertleri arasında bölüşülmesi/parçalanması*” (←italik) (Aydın, 2016: 15) gibi taşradaki kaynakların ve ihtiyaçların yetersizliği sonucu köyden kente doğru başlayan göçler, insanların sadece mekân değişmesini değil, aynı zamanda kente ayak uydurmaya çalışan yeni bir yaşam biçimi ve kimlik oluşturmalarına da neden olmuştur. Değişen dünyayla birlikte kentleşme süreci, okur-yazarlığın artması, daha pratik yaşam imkânları sunması gibi olanaklarının yanında yeni problemleri de beraberinde getirmiştir. Çünkü köyden kente göçen kitleler, hemen hemen her yönden geleneksel hayatın ritüellerini değiştirmek ve modern hayata tutunmak durumunda kalmışlardır. Bu durum hem bireysel hem de toplumsal açıdan bir takım problemler doğurmuş, bireylerin kente uyum süreci sancılı olmuştur. Kutlu’nun birçok öyküsü, köyden kente göçen bireylerin yaşadıkları problemlere odaklanmaktadır. Ona göre modernleşen birey, içinde bulunduğu şartlara uyum sağlayarak zamanla özünü ve geldiği yerin değerlerini unutmaya başlar. Kutlu’ya göre, modernleşmeyle birlikte yalnız şehre yerleşen insanlar değil, “*kentler de kimliklerini ve ruhlarını kaybetmektedir*” (Koçak Işık, 2019: 115). Bu da yapay, duygusuz ve maneviyattan uzaklaşmaya başlayan kentler ve bu kentlerde yaşayan ve zamanla birbirine benzeyen sıradan bireyler yaratmaktadır. Kutlu’nun bir diğer çabası da tahakkümcü yapısıyla kentlerle yetinmeyen, zamanla kasaba ve köyleri de kentlere benzetmeye çalışan modernizme karşı, kendini arayan insanın tekrar kendi tabiatına uygun olan kasabaya veya köye dönüşünü

sağlamaktır. “Sır”, “Mürit”, “Ya Tahammül Ya Sefer”, “Mavi Kuş” gibi birçok öyküsü bu bağlamda öne çıkan öykülerdir.

“Mürit” öyküsündeki kent imgesi, önemli ölçüde yukarıda bahsettiğimiz hususlar çerçevesinde işlenmektedir. Köye ait olan kirlenmemiş, inançlı müride karşı, şehirle teması olan diğer öykü kişileri genellikle olumsuz özellikleriyle aktarılır. Ancak bu öykü kişileri mürit ile temasa geçtiğinde iyileşmeye başlarlar.

Öyküde öncelikle müridin otobüste yan koltuğunda oturan ve “kabak kafalı adam” olarak adlandırılan şehrili bir karakterle karşılaşırız. Bu karakter, “*şişman kravatlı, dağınık suratlı, kabak kafalı, gözleri fıldır fıldır, gazete okuyan*” (Kutlu, 2020: 70) insanlara karşı önyargılı, testisini kucağına alıp yanındaki koltuğa oturan müride yan gözlerle bakan ve müridin haline adeta kıs kıs gülen şehrili bir tiptir. Müridin aksakalından yola çıkarak peşinen onun hacıyağı koktuğu kanaatine varır. Mürit ise, sadece onun gözlerine bakıp kalbini görür. Müride göre, bu kalp kararlı mühürlenmiştir. Yazar burada mürit ile “kabak kafalı adam” arasında bir karşılaştırma yapar. “Kabak kafalı adam”, maddi dünyaya ait biridir. Gazeteden dünyaya ve Türkiye gündemine ait havadisleri müride okur ve bunlar hakkında müridin ne düşündüğünü sorar. Mürit ise, bütün bu haberlere karşın gülümseyerek “kabak kafalı adam”a testisinden bir bardak Akpınar suyu ikram eder ve onu maddi dünyadan koparır. Adam suyu içtikten sonra başka bir âleme geçer. Bir tür “bade içme” gerçekleşir ve “hâl değişimi” başlar. Nitekim tasavvufta su hem insanın ruhsal yolculuğunu hem de tasavvufta bir mertebe olan marifet kapısının açılmasını simgeleyen kutsal bir sembol olarak ele alınmaktadır. Ayrıca arı ve duru oluşuyla kirlenmemiş insanı temsil eder, her derde deva oluşuyla da şifa kaynağı olarak değerlendirilir.

Gaston Bachelard, *Su ve Düşler* kitabında; güçlü bir su damlasının bir dünya yaratmaya ve karanlığı bozmaya yettiğini, gücün hayalini kurmak için derinlemesine imgenenmiş bir damladan başka şeye ihtiyaç olmadığını, böylesine devingenleşen suyun bir tohum olduğunu ve dolayısıyla yaşama tükenmek bilmeyen bir ilerleme kazandırdığını ifade eder (2006: 17). Tunç, tasavvufta suyun çeşitli halleriyle insan yazgısını ve insanın ruhsal yolculuğunu imlediğini ve Hakkı aramayı, sükût sahibi olmayı, olgunlaşmayı sembolize ettiğini ifade etmektedir (2022: 474).

Nitekim maddi dünyanın gelip geçici gündemi içinde kaybolmuş olan “kabak kafalı adam”, müridin kendisine ikram ettiği bir bardak su vasıtasıyla bir anda ruhsal bir dünyaya, bozulmamış çocukluğuna, ölen babasına dair anılara ve çocukluğunun saf, temiz kırlarına doğru bir yolculuğa çıkar:

“Adam suyu içince nedense çocukluk günlerini hatırladı. Başını camdan yana döndürdü, akıp giden görüntülere daldı. Ölen babasını eski mahalledeki evlerini, dul ağaçlarını, uçurtma uçurduğu çayırı hayal etti. Adamın içine bir hasretlik çöktü. Gazeteden ve havadislerden uzaklaştı. Temiz bir sofraya örtüsü, bir tahta kaşık, tepeden tırnağa çiçek açmış bir badem ağacı düşündü, sonra bir Yunus ilahisinin içinde gezinmeye başladı” (Kutlu, 2020:71-72).

Öykü boyunca “kabak kafalı adam” dışında müridin temas ettiği otobüs, otobüs şoförü, müridin sofrasına oturup ekmeği ve tulum peynirinden nasiplendikleri için yolcular ve mekânlar gibi her kişi ve vasıta, onun bereketinden nasibini alır.

Ancak müridin şehre varmasıyla bu iyimser hava yerini karamsar bir tabloya bırakır. “*Asık yüzlü, çatık kaşlı bir kalabalık (...) birbirine yapışmış koca koca binalar (...) sel gibi akıp giden arabalar, şehrin üzerine asılmış kara bir duman*” (Kutlu, 2020: 73-74) müridi karamsarlığa sevk eder. Başını kaldırıp güneşe bakan mürit, onun da kara dumanlar içinde kaybolup gittiğini fark eder. Nadiren gördüğü ağaçların yapraklarına dokunmak ister; ancak bu yapraklar da tozla kaplanmış. Diğer yandan adres sorduğu şehrin insanları, onu küçümser şekilde terslerler. El ele tutuşmuş giden genç bir çifte adres soran mürit, onların alaycı bakışları altında ezilir. “*Oğlan kıza, kız oğlana baktı. Gülüştüler. ‘Senin okuman-yazman yok galiba beyamca’ dediler*” (s. 74). Burada da mürit ile gençler arasında değerler bağlamında bir çatışma yaşanır.

Mürit, bindiği otobüste itilip kakılarak, sıkışarak gitmek istediği adresi etrafındakilere sorar. Otobüste tıpkı onun gibi sakallı olan yolculardan biri, onun bu saf haline kızar ve onu kenara çekerek şehirde uyanık olmasını salık verir:

“Uyanık olacaksın. Kendini ezdirmeyeceksin. Baban olsa güvenmeyeceksin. Buralarda gemisini kurtaran kaptan. En sonunda ‘Paran var mı paran?’ diye, kendince müride nasihat etti, yol yordam gösterdi. Mürit bu kara sakallı adamın çakmak çakmak gözlerine baktı. Gördü ki adam şehrin kitabında kendine uygun bir sahife bulmuş” (s. 75). “

En sonunda mürit, şeyhinin olduğu sokağa varır. O, sokağa varır varmaz her yere yeniden bereket yayılır. Cümle tabiat, ağaçlar, binalar ona selam durur. Lokantalar fazladan yemek çıkarmaya, insanlar birbirleriyle helalleşmeye başlar. Bütün bu gelişmelerin sonunda tekkeye varan mürit, içeri alınır. Ancak müşşidiyle görüşemez. Çünkü şeyhinin önemli misafirleri vardır. Parlak kumaşlarından elbiseleriyle devlet erkanından adamlar, sanayiciler, polisler, askerler gibi şehrin kalburüstü insanları şeyhin etrafını sarmıştır. Şeyhiyle göz göze gelen mürit, aşır geldiği engellerin efendisi ile arasında uzanıp gittiğini, bunları aşmanın mümkün olmadığını fark eder ve Akpınar suyunu dergâha bırakıp oradan ayrılır.

Mürşidin yaşadığı bir tür manevi kirlenmedir. Yoksa öyküde onun maddi anlamda kirlendiği veya bir günah işlediğine dair tespitler söz konusu değildir. Manevi kirlenme/kesrete bulaşma, kalpte ortaya çıkan küçük bir günahla baş gösterir. Öyküde mürşid, böyle bir kirlenmenin yanı sıra sosyal ortam (mürşidin etrafını saran politikacılar, iş adamları vb.) ve mekân kirlenmesi gerçekliği ile karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir kirlenmeden arınmanın yolu ancak saflığı sembolize eden bir mekândan getirilen iksir/sır/su ile gerçekleşebilir. Hikâyede ifsat olmuş bir bireyden çok müfsit bir toplumun nazara sunulduğunu görürüz. Nitekim Kutlu'nun da öykü boyunca vurgulamak istediği esas unsur, mekânların insan şahsiyetini şekillendirdiği gerçeğidir. Müridin kısa süren kent macerasında yaşadığı sorunlar, onun buradaki uzun süreli ikametinde yerini “*şehrin*

kitabında kendine uygun bir sahife” (s. 75) oluşturma gerçeğini doğuracaktır. Dolayısıyla kent bu anlamda, mürit için engelleyici bir rol üstlenirken mürşit için bir sıkışma, bunaltı, daralmayı temsil eden mekândır.

“Mürit” öyküsündeki karakterler buldukları mekâna göre olumlu ve olumsuz nitelikler kazandıklarından bu bağlamda öyküdeki karakterleri temsil ettikleri mekânsal bağlamla ilişkileri açısından sınıflandırmak mümkündür.

Taşra/Köy Kültürüne Ait Kişi ve Simgeler (Ülkü Değer/Tematik Güç)	Kent/Şehir Kültürüne Ait Kişi ve Simgeler (Karşı Değer/Karşı Güç)
Mürit	Mürşit
Mürit	“Kel Kafalı Adam”
Köy İnsanı	Genç Çift
Taşra/Köy	Şehir (İstanbul)
Köy Evi	Binalar
Tabiat, Toprak	Trafik, Asfalt Yollar
Akpınar	Acı Su (Şebeke Suyu)

Kutlu’nun öykülerinde ısrarla köy-kent ikilemine odaklanmasında, son yıllarda hızla boşalmaya başlayan köylerin artık birer hayalet mekâna dönüşmesinin de payı büyüktür. Ona göre, köy ve kent arasındaki bu demografik dengesizlik, zamanla ülkenin üretim döngüsünü bozmaktadır. Bu da büyük ekonomik sorunları tetikleyen bir durum olarak ele alınır. Ayrıca taşranın ölümü, bir nesil oluşturma bağlamında da olumsuz bir durumdur. Çünkü, kültürel ve dinî değerlerin korunduğu mekânlar olarak köylerin birer yaşlılar mezarlığına dönmüş olduğunu gözlemleyen yazara göre, taşranın temel yaşam dinamikleri olan ahlak, din, ölüm, bayram gibi insanî değerlerin kent yaşamında artık anlamını yitirmiş olduğu görülmektedir. Nitekim yazar, “köyü/kasabayı anlatırken taşıdığı bütün olumlu düşünce ve bakış açısını kent söz konusu olunca bırakır. Onun kent tanımlamasında, insanın ‘değersizleştirilmesi’ öne çıkar” (Coşkun, 2010: 385).

Kutlu’nun birçok öyküsünün temelinde şehir-köy ikiliği öne çıkar. Kutlu’da şehrin çoğulcu, karmaşık ve bozulmuş yapısına karşın köy, birliğin, düzenin, saflığın mekânı olarak öne çıkar.

“Şehir, ağırlıklı olarak yabancılaşmayı ve buna bağlı bir tarzda yalnızlığı, süreksizliği, yitimi getirir. Köy ve/veya köy hayatı ise kişinin kendisi olmasını, kendisiyle bütünlük taşımasını kolaylaştırır. Bir bakıma bu hikâyelerde tasavvufi söylemle şehir, kesreti (çokluğu); köy ise vahdeti (birliği) temsil eder. (...) Şehir, çok katmanlı, değişken kimliği ve farklılıkları barındırmasıyla çoğulculuğu ve yapmacıklığı; köy, bütüncülüğüyle vahdeti ve samimiyeti temsil etme gücüne sahiptir.” (Gariper 2012: 126).

Dolayısıyla “Mürit” öyküsünde kent, geleneksel yapıyla bağı koparan ve bu yapıyı yozlaştıran, din ekseninde şekillenen Anadolu insanının yaşam algı ve pratiklerini değiştirip dejenere eden, bireyci bir dünya algısını, nefsi arzuları öne çıkaran olumsuzlayıcı bir bakışla ele alınır. Nitekim bu bakış, Kutlu'nun birçok öyküsünün ana konusu ve izleği olarak sürekli işlene gelir.

Sonuç

Mustafa Kutlu öykülerinin odak noktası, Türk toplumunun son elli yıllık süreçte geçirdiği toplumsal değişimdir. Bu toplumsal değişimin, taşrada ve kentte yarattığı sosyal ve kültürel problemler üzerinden öykülerini şekillendiren Kutlu'ya göre, Türkiye modernleşmesi kentleşme süreci sağlıklı bir planlama çerçevesinde gelişmediğinden, köyden kente göçle birlikte kentler Anadolu/taşra insanını ve onların sahip olduğu değerleri öğüten, yozlaştıran, onların gelenekle, dinle bağını koparan olumsuz mekânlar hâline gelir. Bu sebeple o, kente karşı taşrayı/köyü önceleyen ve olumlayan bir yazardır. Kutlu'ya göre taşra, geleneksel hayatın, dini değerlerin, samimi insan ilişkilerinin mekânıdır. Dolayısıyla Kutlu öykücülüğünde köy-kent basit bir mekân mukayesesi değil, bir medeniyet tasavvuru bağlamında değerlendirilir.

Yazarın 1990 yılında kaleme aldığı *Sır* adlı öykü kitabında yer alan “Mürit”, birçok yönden köy-kent dikotomisi çerçevesinde şekillenmiş, köyden kente doğru yol alan, bu yolculukla birlikte değerler yitimini göstermeyi amaçlayan bir öykü olarak öne çıkmaktadır. Öykü bu mekânsal çatışmayı köye ait olan saf, temiz, kirlenmemiş mürit ile şehrin baskısı altında ezilen ve her geçen gün manevi dünyası kirlenmeye başlayan mürşit üzerinden yansıtır. Öyküyü zenginleştiren diğer bir unsur ise, tasavvuf kültürüne ait anlatı biçimi, sembol ve unsurların modern öykünün kurgusal yapısına eklenmesidir. Bunun yanında, öykü dilinin mekânsal değişimle birlikte farklılaşması, müridin tasavvuf kültürüne has saf dilinin, öykü ilerledikçe şehir insanının tedirgin eden, şüpheli ve küçümseyici diline bırakması da yazarın köy-kent çatışmasını destekleyen bir diğer kurgu unsuru olarak dikkat çeker.

Kutlu'nun, “Mürit” öyküsünde özellikle dinî ve manevi hassasiyetin daha yoğun olduğu tekke kültürüne ait karakterleri seçmesi de dikkate değerdir. Böylece yazar, kentleşme ile başlayan modernleşme ve kapitalleşmenin önünde hiçbir gücün duramayacağını mesajını vermektedir. Bu açıdan “Mürit” öyküsü bir kurgusal metin olmanın yanında yozlaşmaya, kapitalist düzenin bir metası haline gelmeye başlayan güçlü

bir kültürel ve dinî yapılanmaya sahip olan tekkelere çeşitli mesajlar veren bir uyarı metni özelliği de taşır.

Kutlu'nun henüz 1990'da -çok erken sayılabilecek bir dönemde- İslami cemaat ve gruplarının büyümeleri ve kente taşınmaları ile yaşadıkları deformasyonu, öyküleri yoluyla tespit etmesi de dikkate değer bir öngörüdür. Nitekim Türkiye'de son yıllarda bu cemaatlerin hem sosyal hem de ekonomik olarak büyüme ve modernleşme süreçlerinin yarattığı durum ve problemlerin kamuoyu nezdinde belirginleşmesi, hem Kutlu'nun öykülerindeki tespitleri haklı çıkarmış hem de yazarın Türkiye'deki toplumsal değişimi iyi tahlil ettiğini göstermiştir.

KAYNAKLAR

- AKTAŞ, Cihan (2001). "Mustafa Kutlu ya da İyimserlikte Direnen Hikâyelerin Yazarı", Mustafa Kutlu Kitabı, İstanbul: Nehir Yayınları.
- ANDAÇ, Feridun (2002). "Mustafa Kutlu ile Düünden Bugüne", Adam Öykü, Mayıs-Haziran S. 40, s. 68-80.
- AYDIN, Fahrettin (2016). "Mustafa Kutlu'nun Hikâyelerinde Tersine Göç", Türklük Bilimi Araştırmaları (Tübar), Bahar-2016, S. 39, s. 11-28.
- BACHELARD, Gaston (2006). *Su ve Düşler* (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme). (Çev. Olcay Kunal), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BEKİROĞLU, Nazan (2010). "Mustafa Kutlu Külliyesi", Fayrap, Mart S. 25, s. 13-15.
- CAN, Bilal (2017). *Kentle Kavga: Mustafa Kutlu Öykücülüğünde Mekân*, İstanbul: İzdiham Yayınları.
- COŞKUN, Sezai (2010). "Mustafa Kutlu'nun Hikâyelerinde Temel İzlek Olarak Köy-Kent Meselesi", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/2 Spring 2010.
- ÇANKAYA, Erol (2013). "Köy Edebiyatı ve Türk Edebiyatında Köye "İçerden" Bakış Doğuşu, Etkileri, Sonuçları", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic v. 8/4 Spring, p. 473-488.
- DİLMEN EKİZ, Özge (2022). *Modern Türk Hikâyesinde Din ve Göç İlişkisi (Mustafa Kutlu Örneği)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

GARİPER, Cafer (2012). "Mustafa Kutlu'nun Sır Hikâyesinde Yabancılaşma, Yalnızlaşma, İnsanın Yitimi ve Süreksizlik", Aynanın Sırrı: Mustafa Kutlu Sempozyum Bildirileri (Haz.: M. Fatih Andı- Bahtiyar Aslan), s. 126.

KOÇAK IŞIK, Ayşe (2019). *Mustafa Kutlu Hikâyelerinde Kentli İnsan Olmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

KUTLU, Mustafa (2020). *Mavi Kuş*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

KUTLU, Mustafa (2020). *Sır*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

LEKESİZ, Ömer (2001). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü-5*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

TUNÇ, Gökhan (2022). "Yunus Emre'nin Şiirlerinde Su Metaforu" *Folklor Akademi Dergisi*, C:5, S:2, s. 474 – 482.

ULUDAĞ, Süleyman (2006). "Mürid" Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 32, s. 47-49,
<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32010383.pdf>

YILDIZ, Alpay Doğan (2019). *Hikmet ve Ahenk: Mustafa Kutlu Öykücülüğü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.6>

Volume 7/1

2023 p. 97-121

KAHRAMANMARAŞ DEPREMİ ÖZELİNDE TRAVMATİK YAS VE SOSYAL HİZMETİN YAS DANIŞMANLIĞI MÜDAHALESİ

TRAUMATIC GRIEF IN THE SPECIAL OF KAHRAMANMARAŞ EARTHQUAKE AND GRIEF COUNSELING INTERVENTION OF SOCIAL WORK

Nurullah YELBOĞA*

ÖZ

Yas, doğası gereği her ne kadar acı bir deneyim olsa da pek çok kişinin profesyonel desteğe ihtiyaç duymadan, kendi başına atlatabildiği bir süreçtir. Ancak bazen yasın duygusal, fiziksel, bilişsel ve davranışsal belirtileri bireyi o kadar etkiler ki, birey kontrolünü kaybeder. Hayatın paylaşıldığı kişilerin artık olmayacağı gerçeği karşısında bireyler yeni hayata uyum sağlayıp ilerlemenin zorluğu karşısında çaresizlik içinde hisseder. Ölüm şekli, ölenin kim olduğu ve yaşı gibi faktörler geride kalanların nasıl bir yas yolculuğundan geçeceğini belirler. Travmatik yas denildiğinde genellikle travmatik bir ölüm akla gelir ve Kahramanmaraş merkezli depremde yaşanan kayıplar da travmatik ölümler kapsamındadır. Depremde yaşanan kayıpların ani ve dehşet verici olması geride kalan bireyleri travmatik yas riskiyle karşı karşıya bırakmıştır. Travmatik yaslarda bireyler kendilerini aşırı derecede suçlamakta, yakınının ölümünü uzun süre inkâr etmekte ve onun acı çekerek öldüğünü düşünerek yasa saplanıp kalmaktadır. Böylece çaresizlik, anlamsızlık duyguları ve dünyanın güvenli bir yer olmadığı düşüncesi yası patolojik hale getirmektedir. Deprem gibi afetler sonucunda meydana gelen ölümlerde geride kalan bireylerin yasını sağlıklı yaşamasını engelleyen bu durumlar *uzamış, çözümlenmemiş ve kronikleşmiş* bir yası tetikleyebilmektedir. Depremde yaşanan kayıplar böyle bir riski ortaya çıkarmış ve bu nedenle yas olağan seyrinin dışına çıkarak hem daha patolojik hale gelebilmekte hem de yılları bulan bir sürece evrilmektedir. Travmatik ve çoklu ölümlerin yaşandığı deprem afeti sonrasında bireylerin profesyonel destek

*Dr. Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü, , E-mail: nurullah_yel06@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8281-7070, Artvin, Türkiye.

gereksinimlerinin ortaya çıktığı söylenebilir.

İnsanı odağına alan, bireyin refahı ve sağlıklı gelişimini destekleyen bir meslek olarak **sosyal hizmetin** depremde yaşanan kayıplar nedeniyle psikolojik yapıları sarsılan, bütünlük duygularını kaybeden ve sosyal ilişkilerinde ciddi bozukluklar yaşayan yaşlı bireyleri desteklemesi gerekmektedir. Söz konusu desteği tam da bu noktada ruh sağlığı mesleklerinden biri olan sosyal hizmet yas tutan bireylere eşlik/refakat ederek yani **yas danışmanlığı** yaparak verebilir.

Anahtar Kelimeler: *Kahramanmaraş Depremi, Travmatik Yas, Sosyal Hizmet, Yas Danışmanlığı*

ABSTRACT

Although grief is a painful experience by nature, it is a process that many people can get through on their own without the need for professional support. However, sometimes the emotional, physical, cognitive and behavioral symptoms of grief affect the individual so much that the individual loses control. In the face of the fact that the people with whom life is shared will no longer exist, individuals feel helpless in the face of the difficulty of adapting to the new life and moving forward. Factors such as the manner of death, the identity of the deceased and their age determine what kind of mourning journey the survivors will go through. When traumatic grief is mentioned, a traumatic death usually comes to mind, and the losses experienced in the Kahramanmaraş-centered earthquake are also included in the scope of traumatic deaths. The sudden and terrifying loss of life in the earthquake left the survivors at risk of traumatic grief. In traumatic grief, individuals blame themselves excessively, deny the death of their relative for a long time, and remain stuck in the law, thinking that he or she died in pain. Thus, feelings of helplessness, meaninglessness, and the notion that the world is not a safe place make grief pathological. These situations, which prevent the individuals who are left behind in the death caused by disasters such as earthquakes from living their grief in a healthy way, can trigger a prolonged, unresolved and chronic grief. The losses experienced in the earthquake have revealed such a risk, and for this reason, grief can go beyond its usual course and become more pathological and evolve into a process that takes years. It can be said that after the earthquake disaster in which traumatic and multiple deaths were experienced, the professional support needs of individuals emerged.

Social work, as a profession that focuses on people and supports the well-being and healthy development of the individual, should support the bereaved individuals whose psychological structures are shaken due to the losses experienced in the earthquake, who have lost their sense of integrity and who have serious disorders in their social relationships. At this point, social work, which is one of the mental health professions, can provide the support in question by accompanying individuals who are in

mourning, that is, by providing grief counseling.

Key Words: *Kahramanmaraş Earthquake, Traumatic Grief, Social Work, Grief Counseling*

Giriş

Yas, sevme cesareti gösterenlerin ödediği bedeldir (Yalom & Yalom, 2022).

Türkiye’de 06.02.2023 tarihinde Kahramanmaraş İli Pazarcık ilçe merkezli önce 7,7 şiddetinde bir deprem ardından Elbistan merkezli 7,6 şiddetinde ikinci bir deprem meydana gelmiştir. Şiddetli bu iki depremden sonra ise 11.020 artçı depremin meydana geldiği ifade edilmiştir. Söz konusu depremlerden sonra Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Adana, Adıyaman, Osmaniye, Hatay, Kilis, Malatya ve Elâzığ illerinde toplam 44.218 kişi hayatını kaybetmiş, 80.278 kişi yaralanmış, 528.146 kişi güvenli olan diğer illere tahliye edilmiş ve 1.971.589 depremzede¹ kendi imkânıyla tahliye olmuştur (AFAD Başkanlığı, 2023). Depremin etkilediği geniş bölge ve etkilenen insan sayısı dikkate alındığında söz konusu depremin toplumsal bir travmaya sebebiyet verdiği ve dolayısıyla söz konusu depremin travmatik bir olay olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira alan yazında travmatik olaylar; trafik ve uçak kazaları gibi nispeten insan kaynaklı olaylar ile sel, kasırga ve deprem gibi doğal afetler olarak zikredilmektedir (Kılınç, Yıldız ve Harmancı, 2017).

Depremler, bireysel ve toplumsal etkileri itibariyle travmatik bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla depreme maruz kalan bireyler psikososyo-ekonomik açıdan olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Ancak bunun da ötesinde depremde yakını/sevdiği birini travmatik bir şekilde kaybeden bireyler ruhsal açıdan bu kayıptan derinden etkilenmekte ve yaşam dengesini kaybedebilmektedir. Söz konusu bu tür travmatik ölümler sonucu yaşanan kayıplarda da bireyler yaslarını travmatik bir şekilde yaşamaktadır. Bu ölümlerin ani/beklenmedik olması, cenazelerin parçalanmış olması ve cenazelere ulaşılamaması gibi durumlar geride kalan bireylerin yas süreçlerini daha da zorlaştırmaktadır.

Ayrıca depremde yaralanmış olmak, aile üyesinden birini kaybetmek (eş, çocuk, kardeş vb.), ev ve iş yerini kaybetmek gibi durumlar da söz konusu travmatik ölümlerin birey üzerindeki olumsuz etkisini arttırmaktadır ve tüm bunların sonucunda yaşanan bu kayıplarla birlikte Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) yaygın olarak görülebilmektedir. Örneğin 2008 yılında Schuan’da (Çin) meydana gelen depremden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenen bireylerde TSSB görülme oranlarının %21.5 ile %41.0 arasında olduğu belirtilmiştir (Eisma, Lenferink, Chow, Chan ve Li, 2019). Yine çocuklarını kaybeden 45 ebeveynin dâhil olduğu bir araştırmaya kaybın üzerinden 4 yıl

¹ Bu veriler 11.03.2023 tarihi itibariyle geçerlidir. Arama kurtarma faaliyetleri henüz tamamlanmadığı için bu sayılar değişebilecektir.

gibi bir süre geçmesine rağmen ebeveynlerin öfke, suçluluk ve karamsarlık gibi duygular yaşadıkları (Hazzard, Westen ve Gutterres, 1992); çocuklarını travmatik bir şekilde kaybedenlerin dâhil edildiği bir başka çalışmada ise yaklaşık olarak annelerin %80'i, babaların ise %60'ı sorunlu bir süreç geçirdikleri açıklanmıştır (Murphy, 1997).

Kayıp sonrasında birçok değişimin yaşandığı ve kaybın geride kalanları farklı yönlerden etkileyen yas semptomlarını ortaya çıkardığı bilinmektedir. Aslında fiziksel, duygusal, davranışsal ve bilişsel yas tepkileri son derece normaldir ve yas sürecinde çoğu zaman herhangi bir profesyonel destek almaya gerek yoktur. Ancak bazen bireyler sağlıklı bir yas süreci geçirememekte, yaşam dengelerini kaybetmekte ve profesyonel desteğe ihtiyaç duyabilmektedir. Özellikle ani-travmatik ölümlerde ve çoklu kayıplarda yas desteği tercih değil zorunluluk arz edebilmektedir. Bu açıdan travmatik bir yaşantıya sahip olan, depresyon ve TSSB gibi psikolojik sorunlar yaşayanlar riskli gruplar arasında değerlendirilmekte ve bu gruplar için yas desteği/danışmanlığı önerilmektedir (Harris ve Winokuer, 2021).

Bu çalışmada sağlıklı yasa sürekli atıf yapıldığı için sağlıklı bir yas süreci denildiğinde neyin anlaşılması gerektiğini açıklamakta fayda vardır. Sağlıklı yas aslında yasin tutulması, acının işlenmesi, kaybın kabullenilmesi ve ölenin sağlıklı bir şekilde yeniden konumlandırılmasını ifade eder. Bu şekilde tutulan bir yas, bireyi zamanla yeni yaşama uyum sağlamaya da hazırlamaktadır. Böylece yas tepkileri yine geride kalanların hayatlarının bir parçası olmakta ancak bu tepkiler normal seyrinde ilerleme göstermektedir. Dolayısıyla sağlıklı yas, aslında normal yas tepkileri içerisinde sürecin yaşanması ve yasin olağan seyrinde ilerlemesine karşılık gelmektedir. Morris ve arkadaşlarına göre normal yas türünde de acı, keder ve üzüntü vardır ancak bunlar bireyi günlük hayatından alıkoyacak kadar şiddetli değildir (Morris, Fletcher, ve Goldstein, 2019). Diğer bir ifadeyle kayba gösterilen tepkiler itibariyle birey patolojik/karmaşık, travmatik belirtilerine maruz kalmadan yasını tutmaktadır. Normal yasin bir diğer özelliği de yas tepkilerinin zamanla hafiflemesi (Hablemitoğlu, 2021: 61) ve geride kalan bireyin ölenin olmadığı yaşama uyum sağlamaya git gide daha çok yaklaşmasıdır.

Genelde afet özelde ise deprem sonrası yaşanan psikososyal sorunlar ve yakın/sevilen bireylerin travmatik ölümleri, psikososyal dengenin bozulmasına ve kontrolün kaybedilmesine neden olmaktadır. Bu perspektifle deprem afeti değerlendirildiğinde depremlerin beraberinde çoklu kayıplar getirdiği ve söz konusu kayıplar neticesinde bireylerin zorlu bir yas sürecine saplandığı açıkça görülmektedir. Özellikle de yakın/sevilen insanların travmatik ölümleri geride kalan bireyleri derin bir kedere ve travmatik bir yas sürecine sürükleyebilmektedir. Bu tür durumlarda bireyler umutlarını kaybetmekte, çaresizlik ve boşluk duygularını derinden yaşamaktadır. Yakın kaybı sonrası dünyanın güvenli bir yer olmadığı düşüncesi, hayatın anlamını yitirmesi ve yaşamla bağların kopması/zayıflaması gibi olumsuz değişimler görülebilmektedir. Kayıp sonrasında söz konusu yas semptomlarını şiddetli bir biçimde deneyimleyen bu bireylerin güçlenmeleri, yaslarını sağlıklı yaşamaları ve kaybolan dengeyi yeniden kurmaları için

profesyonel desteğe ihtiyaçları vardır.

Sosyal hizmetin insan hakları ve ruh sağlığı mesleği olması ve bireyin sağlıklı gelişimi için görevleri bulunması bireylerin sağlıklı bir yas süreci geçirmesi için yas danışmanlığı gibi bir misyon üstlenmesini gerektirmektedir. Tam da bu noktada insanı merkeze alan ve hak temelli bir yaklaşımı benimseyen bir meslek olarak “sosyal hizmetin” savunuculuk, ihtiyaç belirleme ve giderme, problem çözme, güçlendirme, özgürleştirme, refahı sağlama, iyilik halini arttırma, umut aşılama, kontrolü yeniden sağlama, ilişkilere yatırım yapma ve hayatla bağları güçlendirme gibi rolleri ön plana çıkmaktadır. Bu mesleki referanslarla travmatik yasa saplanmış bireylerin yaslarını olağan seyrinde yaşayarak kendi yaşamları üzerinde yeniden kontrolü sağlamaları için sosyal hizmet mesleğinin bu süreçte yaşlı bireylere danışmanlık yapması ve onlara eşlik/refakat etmesi bir görev ve sorumluluktur. Bu çalışmada da mesleğin söz konusu görev ve sorumluluklarını daha görünür kılma niyeti taşınmıştır. Bu hedefle ruh sağlığı mesleklerinden olan sosyal hizmetin, mesleki bir perspektifle Kahramanmaraş merkezli depresyon sonrası travmatik yas yaşayan bireylerin yas süreçlerini daha sağlıklı bir şekilde geçirmeleri için psikolojik destek gereksinimlerini karşılaması gerektiği düşünülmektedir.

Ölüm/Kayıp ve Yas

Ölüm ve kayıplar insanlık var olduğu sürece yaşanacak olgulardır. Sevilen birinin, aile üyesinin veya yakın bir arkadaşın ölümü insanın hayatı boyunca deneyimlediği durumlardır. Bu bakımdan insan, hayatın farklı evrelerinde birçok kaybı deneyimlemekte ve bu kayıplar nedeniyle derin boşluklarla yüzleşmektedir.

İnsanın ölümle olan aşinalığına rağmen birçok kavramda olduğu gibi ölüm kavramının tanımlanmasında da bir uzlaşma söz konusu değildir. Bauman, bu durumla ilgili olarak hepimizin ölümü bildiğini ancak ölümü tanımlamanın imkânsız olduğunu ve insanın ölümü tanımlama girişiminin hiçbir zaman sonlanamayacağını ifade eder. Ona göre ölüm, bütün canlıların nihai boşluğunu ve var olmayışlarını temsil etmektedir. Bu bakışla ölümün, varlığın mutlak ötekisi olduğuna vurgu yapar (Bauman, 2018: 10-11). Ölüm, yaşamın sonunu temsil etmekte ve bu durum geride kalanlar açısından acı ve üzüntü verici bir yolculuğu başlatmaktadır. Ani ölümler ise daha sarsıcıdır ve beraberinde şok ve üzüntüyü de getirmektedir (Thursby, 2006: 6).

Bütün insanlar hayatlarının herhangi bir döneminde kayıplar yaşar ve sevdiklerinin/yakınlarının yasını tutarlar. Bu yaşantılar ise sarsıcı ve katlanması zor deneyimlerdir. Yasın kişiye özgü olma durumu açıktır ancak insanlar genel olarak şok, inkâr, öfke, üzüntü, kaygı, suçluluk, özlem ve zihinsel meşguliyet (ruminasyon) gibi belirtiler gösterirler (Keser, 2021). Örneğin çocuklarını kaybeden 117 ebeveynle yapılan bir çalışmada çocuklarını evde ani bir şekilde kaybedenlerin hastanede kaybedenlere nazaran daha zor bir süreç ve anksiyete yaşadıkları belirlenmiştir (Dyregrov ve Matthiesen, 1987).

Yas, değer atfedilen bir kayba verilen doğal bir tepkidir. Vamık Volkan (2017) yas sürecinin, yas tepkileri ve yas tutma işi olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre yas bir süreçtir ve bu süreçte diğer belirtilerle birlikte yas tutma işine acı ve keder eşlik eder. Diğer yas tepkileri ise farklı koşullara (örn. içsel hazırlık derecesi) bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Volkan, 2017: 14-20).

Yasın kişiye özgü olma niteliği de bulunmaktadır ancak Francis Weller (2022), genel itibarıyla insanların kayıplar yaşadıklarını ve zorlu bir yas yolculuğundan geçtiklerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Her birimiz yasa çiraklık etme sorumluluğunu üstlenmeliyiz. Yasın sanatını ve zanaatını öğrenmeli, bizi olgunlaştırıp derinleştiren engin yollarını keşfetmeliyiz. Yas yoğun bir duygu olduğu gibi aynı zamanda kayıpla uzun bir yürüyüş aracılığıyla geliştirdiğimiz bir beceridir. Yasla yüzleşmek zor bir iştir...”

Keder, sevilen birinin ölümü gibi önemli ayrılıklara ve kayıplara yanıt olarak geride kalanların ruh halindeki ve duygulanımdaki değişimlerini ifade eder. Ölümün ardından yaşlı insanlar, kaybedilen kişiyle zihnen meşgul olma, anıları tekrar tekrar hatırlama, üzüntü ve yasın bileşeni olarak adlandırılan ağlama gibi semptomlar yaşarlar (Izadi-Mazidi ve Riahi, 2020: 202). Yasın söz konusu bu belirtileri ve ortaya çıkardığı değişimler bireyleri alışık olmadıkları bir hayatla karşı karşıya getirmektedir.

İnsanın eski alışkanlıklarını terk etmesi, bağlarını koparması kolay değildir ve “İnsanlar bir şeyi kolay kolay bırakmazlar.” Öyle ki insan zor şartlar altında geçirdiği eski yaşamına bile özlem duyabilmekte ve geçmiş yaşamın yasını tutabilmektedir. Diğer bir deyişle zorluklar içindeki yaşam lüks ve rahat yaşamla yer değiştirdiğinde bile eski hayatın vazgeçilmezliği insanın peşini bırakmamaktadır (Volkan ve Zintl, 2020: 9). Bu noktadan hareketle sevilen birinin ölümü ve yeni hayata uyum, bir alışma süreci gerektirir ki bu bazen baş edilmesi zor bir durumdur.

Olumsuz birçok etkisine rağmen yas tutmanın, yası yaşamamanın acıyı baskılamaktan daha sağlıklı olduğu belirtilmektedir. Hatta Bowlby (1980), yas tutmamanın ve yas yaşamayı frenlemenin patolojik bir durum olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kayıptan kaçınmanın, kederi/üzüntüyü bastırmanın sonraki süreçte bireye daha ağır etkileri olmaktadır (ss. 85-87). Diğer bir ifadeyle yasın kendisi patolojik değildir. İnsanı hasta eden ona yanıt verilemiyor veyahut yasın kabul edilemiyor olmasıdır (Granek, 2013: 285). Viorst (1986), “*Necessary Loses*” adlı kitabında kayıp ve yasın insan yaşamının normal süreçleri olduğunu, ancak bunun her zaman mümkün olmadığı ve bazen yas yetisinin bozulduğu durumlar yaşanabildiğini ifade etmektedir. Bu tür durumların dört farklı faktöre bağlandığı görülmektedir. Birincisi; bireyin duygusal yapısını etkileyen çocukluk gereksinimlerinin karşılanmamış olması ya da birtakım kayba uğramış olması ve dolayısıyla keder duymama durumudur. İkincisi; kaybedilen, biten ilişkinin doğasıyla ilgili olan aşırı bağımlılık ya da bitmemiş meselelerle yüklü bir ilişkidir. Üçüncüsü; ani ya da kötü bir şekilde ölümle ilgili kayıp koşullarıdır. Ve

sonuncusu günümüzde kederin dışa vurulmasına yönelik engelleyici toplumsal tutumdur (Volkan ve Zintl, 2020: 12-13).

Yas yolculuğunun daha iyi anlaşılması için aşağıda önce yas evrelerine daha sonra ise yas tepkileri ve şiddetine açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Yas evreleri

Yas tutma evreleri üzerine, pek çok araştırmacı farklı yaklaşım ve teoriler öne sürmüştür. Örneğin Marrone (1999), yas sürecini dört evrede tanımlamıştır. Ona göre *bilişsel yeniden yapılanma evresi*'nde sevilen birinin artık geride kalanın yaşamında yer almadığı düşünce ve kavramların yeniden düzenlendiği; *duygusal ifade evresi*'nde hissetme, tanımlama, kabul etmenin deneyimlendiği ve fiziksel-bilişsel acılara bağlı duyguların yaşandığı; *psikolojik yeniden bütünleşme evresi* ve *psiko-tinsel dönüşüm evresi*'nde ölenin olmadığı yeni dünyada yeni başa çıkma davranışları ve stratejilerinin bütünleştirildiği evreler yer alır (s. 9). Bu teoriye göre bilişsel düzeyde, ölen artık bu dünyadan ayrılmıştır; duygusal düzeyde, kaybın/ölümün acısı hissedilmektedir; psikolojik bütünleşmede, yaşamın devamının gereği olarak yeni başa çıkma stratejileri üretilmektedir; psiko-tinsel dönüşümde, geride kalanın inanç ve tutumlarını temelden değiştiren derin varoluşsal dönüşüm yaşanmaktadır (Marrone, 1999).

Colin Murray Parkes ise yas kavramını “psikososyal geçiş”lerle açıklamıştır. Ona göre bu geçişlerde dört evre vardır; şok ve uyuşukluk, özlem ve arayış, düzensizlik ve umutsuzluk ve yeniden yapılanma (Thompson, 2002: 4). Onun yas sürecini psikososyal geçişlerle açıklaması hem bireyin psikososyal yönden süreçten etkilendiğini hem de sürecin içerisinde psikososyal boyutları etkileyen faktörler olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan yas sürecini önemli ölçüde etkileyen ve farklılık gösteren bir dizi faktör olduğu söylenebilir.

Bonanno (2005), yas yaşayan bireylerle boylamsal bir çalışma yürüterek hangi örüntülerin ortaya çıktığını ve bu örüntülerin hangi evrelerde neye karşılık geldiğini incelemiştir. Çalışmasında dayanıklılık, geç başlangıçlı, kronik ve iyileşen belirti örüntülerini tanımlamıştır. Dayanıklılık grubundakilerde şiddetli yas tepkileri görülmediği ve tepkilerin zamanla artmadığı; geç başlangıçlı grupta, geride kalanlar kayıptan hemen sonra şiddetli tepkiler göstermemiş ancak tepkiler zamanla şiddetlendiği; kronik grupta, kayıptan hemen sonra şiddetli tepkiler gösterilmiş ve zamanla tepkilerde herhangi bir yatışma olmadığı ortaya çıkmıştır. Son olarak iyileşen gruptakilerde, başlangıçta şiddetli yas tepkileri görülmüş ancak zamanla iyileşme izlenmiştir.

Akut dönemdeki yastan sonra fiziksel belirtiler yavaş yavaş kaybolur ve gerçek, artık insanın içine işlemeye başlar. Bu durum çoğunlukla ölenin geri geleceği umudunu yeşertmektedir (Volkan ve Zintl, 2020: 23). Bu tür durumlarda bireyler ölenin yaşadığını, bir yerden çıkıp geleceğini düşünmekte ve bazen bununla ilgili halüsinasyonlar yaşamaktadır. Çünkü geride kalanlar hâlâ olup bitenlere inanmak istememekte ve yas

evrelerinin belli aşamalarına (örn. reddetme/inkâr aşaması) saplanıp kalmaktadır.

Yas Tepkileri ve Şiddeti

İsviçreli psikiyatrist Elizabeth Kübler-Ross (1926-2004), ölüm sonrası verilen tepkileri beş aşamada değerlendirmiştir. Kübler-Ross bu aşamaları *inkar*, *öfke*, *pazarlık*, *depresyon* ve *kabul* olarak belirlemiştir (Kübler-Ross, 2014; Smith, 2011). Ancak bu aşamaları ifade ederken bunların sıralı bir şekilde olmayabileceği ve bu tepkilerin bazen aynı anda ve birkaçının birlikte görülebileceğini bazen de ileri bir aşamadan daha geri aşamadaki bir basamağa geçilebileceğini vurgulamıştır.

Yası yaşayan bireylerin kaybı hatırlatıcı durum ve düşüncelerden kaçınma, durumu kabullenmeme, diğer insanlardan uzaklaşma, anlamsızlık hissi, duygusal tepkisizlik, bir parçasının yok olduğu hissi, hayatın darmadağın olduğunu düşünme, güvensizlik, suçluluk ve huzursuzluk gibi durumlarla karşı karşıya kaldıkları belirtilmektedir (Helvacı-Çelik ve Hocoğlu, 2015). Örneğin kriz dönemindeki 101 kişi üzerinde yapılan bir çalışmada, yas tepkileri (kayıptan sonraki ilk saatlerde) boğazda düğümlenme, nefes almada zorlanma, kaslarda gevşeklik, iç çekme, iştah kaybı, şok, bulanık görme olarak belirlenmiştir. Aynı çalışmada yakınına kaybedenlerin bazıları ölen kişilerin davranışlarını taklit ettikleri -örneğin, birinin uzun adımlarla yürümeye başlaması- görülmüştür. Ayrıca geride kalanlarda somatik problemler, ölen kişinin imajıyla meşgul olma, suçluluk, öfke ve düşmanca tepkiler gibi dürtü ve eylemler de görülebildiği aktarılmıştır (Lindemann, 1963: 10).

Aşağıdaki tabloda (Tablo:1) yas belirtileri daha detaylı bir şekilde paylaşılmıştır.

Tablo 1: Kayıptan Sonra Gösterilen Yas Tepkileri

Fiziksel belirtiler	Duygusal belirtiler	Bilişsel belirtiler	Davranışsal belirtiler
-Midede boşluk hissi	-Üzüntü	-Şok olma	-Ağlama
-Göğüste sıkışma ve/veya daralma	-Keder	-İnkâr	-İçe kapanma
-Boğazın düğümlenmesi	-Ayrılık kaygısı	-Şaşkınlık	-Huzursuzluk ve/ya yerinde duramama
-Kalp çarpıntısı	-Hasret çekme/arzulama (yearning)	-Zihnin sürekli olarak kaybın koşullarıyla meşgul olması	- Kaybın hatırlatıcılarından kaçınma
-Vücudun çeşitli bölgelerinde uyuşmalar ve/veya ağrılar	-Suçluluk	- Zihnin sürekli olarak ölen kişi ile meşgul olması	- Bayılma
-Baş ağrısı	-Öfke	-Kendini suçlama	-Uyku sorunları
-Baş dönmesi	-Boşluk ve anlamsızlık hissi	-Diğerlerini suçlama	-İştah sorunları
-Yorgunluk	-Çaresizlik	-Konsantrasyon zorlukları	-Ölen kişiyi rüyada görme
-Kas gerginliği	-Yalnızlık	-Unutkanlık	- Öfke patlamaları
-Terleme/titreme	-Utancı	-Kararsızlık	-Diğer insanlara karşı tahammülsüzlük
-İştah azalması	-Güvensizlik	-Hayatın anlamsız olduğunu düşünme	-Anhedoni
-Uyku düzeninin bozulması	-Hissizlik	-Gelecek hakkında olumsuz bilişler	-Yeni ilişkiler kurmada zorluk
-Huzursuzluk	-Korku	-Umutsuzluk	-Kişilerarası ilişkilerde çatışmalar
-Karn ağrısı	-Düşmanlık	-Karamsarlık	-Rol karmaşası
-Mide bulantısı		-Değersizlik düşünceleri	-Günlük hayattaki sorumlulukları yerine getirememe
		-İstem dışı düşünceler	-Mesleki alanda işlev kaybı
		-Algısal bozulmalar	

Kaynak: (Keser, 2019: 7).

Yukarıdaki tabloda fiziksel, duygusal, bilişsel ve davranışsal olarak sınıflandırılan yas tepkilerinin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Ancak burada aktarılan her bir belirtinin kişiye özgü şiddetinin olduğu ifade edilmelidir. Zira yas şiddeti geride kalanın eğitim, gelir ve sosyal statüsü (Reed, 1998); ölen kişinin kim olduğu (Reed, 1998: 287); bağlanmanın doğası (Reed ve Greenwald, 1991); ölüm şekli (Parkes, 1988); önceki kayıp deneyimi (Neimeyer, Prigerson ve Davies, 2002); kayıp yaşayan bireyin kişilik özellikleri (Arıcı, 2014, s. 24); sosyal destek mekanizması (Sherkat ve Reed, 1992); kayıp sonrasında karşılaşılan problemler (Er ve diğ., 2018: 1185) ve kültürel etmenler (Parkes, 1988: 369) gibi bazı faktörlere göre değişebilmektedir.

Yas Türleri ve Travmatik Yas

Yas yolculuğunun etkisini, şiddetini ve şeklini ölüm olayı belirlemektedir. Uzun süren hastalık sonucu ölüm, ani veya kaza sonucu ölüm, cinayet, belirsizlik içeren ölüm veyahut geride kalanlara da herhangi bir şekilde zarar verme olasılığı bulunan ölümler yas şiddetinde belirleyici olmaktadır (Becvar, 2003: 16).

Geride kalanlara yası yaşatan nedir? Ya da ölüm acısını belirleyen/etkileyen “Ölenin kim olduğu mu, ölümün nasıl gerçekleştiği mi, ne zaman gerçekleştiği mi, yoksa nerede yaşandığı mıdır?” Freud (1998: 80-94), bu durumu geride kalanların suçluluk ve ihmali üzerinden açıklamaktadır. Ona göre geride kalanların azabı, ölen kişiye karşı dikkatsizlik ya da baştan savıcı tutumlara göre çekilmektedir. Şayet bu düşünceler geride kalanlarda hakimse gidene karşı ne kadar vefalı olunduyorsa da suçluluk patolojik bir hal almakta ve bu da yası derinleştirmektedir.

Pek çok insan için yas olağan seyrinde devam eder ve bu süreci kendi kaynaklarıyla yöneterek sürdürürler. Ancak bazen yasin şiddetli etkileri ve ölüm koşulları bireylerin yaslarını olağan seyrinde yaşamalarını engeller. Bu bakımdan genel olarak yas türlerini a) normal, b) karmaşık-patolojik ve c) travmatik yas olarak ayırt etmek mümkündür (Hablemitoğlu, 2021: 60). Bu çalışmanın odaklandığı yas türü ise travmatik yastır. Travmatik yaslarda hem fiziksel, duygusal, bilişsel ve davranışsal olarak ifade edilen yas semptomları çok şiddetli bir şekilde bireyi etkilemekte hem de yas süresi yılları bulabilmektedir. Diğer bir deyişle uzamış-bitmeyen yasa saplanan bireylerden bazıları sürekli yas tutarak hayatını sürdürmek durumunda kalmaktadır. Volkan ve Zintl’in (Volkan ve Zintl, 2020: 73–95) aktardığı üzere ölümlerin yaşamaya devam etmesi (ölenler yaşıyormuş gibi düşünmek/davranmak), sürekli yaşanan duygusal acı ve zihinsel meşguliyet, yasa gömülme, sağlıksız özdeşim kurma ve kederin depresyona dönüşmesi gibi patolojiler travmatik yas sürecine eşlik edebilmektedir.

Ayrıca travmatik ölüm olaylarında suçluluk duyguları daha çok yaşanmakta ve bu duygular depreşebilmektedir. Örneğin bir ailenin daha iyi bir gelecek amacıyla taşındığı bir ilde on üç yaşındaki çocukları bisiklet kazasıyla hayatını kaybettiğinde anne:

“O buraya taşınmak istememişti, fakat ben ve eşim burayı aile için tercih ettik. Eğer taşınmasaydık o hala yaşıyor olurdu.” diyerek kendisini olanlardan sorumlu görmekte ve suçluluk hissetmektedir (Pearlman ve diğ., 2014: 47). Bu açıdan travmatik yaslarda geride kalan bireylerin daha çok suçluluk ve pişmanlık yaşadıkları söylenebilir. Bu durum ise yas sürecini/yolculuğunu daha zorlu bir hale getirmekte ve görülen yas belirtilerinin birey üzerindeki etkilerine arttırmaktadır.

Kahramanmaraş Depreminin Travmatik Yas Boyutu

Travma ile ilgili yapılan genel tanımlama “bireylerin genel deneyimlerinin dışında kalan ve neredeyse herkes için fazlasıyla stres yaratan vaka(lar)” şeklindedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere travmanın çeşitli biçimleri vardır (Levine ve Frederick, 2020: 12–34) ve bu çalışma itibarıyla burada üzerinde durulması gereken husus travmatik ölümün aynı zamanda bir doğal afet olan deprem sonucu gerçekleşmiş olmasıdır.

Kazalar, terör eylemleri ve deprem gibi trajik olaylarda insanlar hayatını travmatik bir şekilde kaybetmektedir. Ölümün ani/beklenmedik olması, bedenlerin parçalanmış olması, deprem özelinde cenazelerin bulunamaması (bireyin ölüsünü görme isteğinin karşılanmaması) gibi travmatik durumlar geride kalanların yaslarını patolojik hale getirmektedir. Ayrıca yine deprem özelinde yas görevlerinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilememesi travmatik yası tetikleyebilmektedir. Örneğin yakını kaybeden bireylerin cenazesini yıkama, kefenleme, defnetme gibi görevleri üstlenmesi sağlıklı bir yas süreci açısından önem arz etmektedir. Yine geride kalanların mezar ziyaretleri yaparak ve ölenin anılarıyla-geride bıraktıklarıyla karşılaşarak/yüzleşerek rahatlamaları da sağlıklı yas açısından beklenen durumlardır. Ancak bunlar karşılanmadığında “haklarından mahrum bırakılmış yas” (disenfranchised grief) denilen bir durum ortaya çıkmaktadır.

Kahramanmaraş depreminde ölümle ilgili ritüellerin birçoğu yapılamadı ve toplu defin-mezar işlemlerine rastlandı. Bu durumu açıklayan bir gazete haberi şöyledir: “*Üst üste şiddetli depremlerin yaşandığı Kahramanmaraş mahşer yerine döndü. Enkazdan çıkan cansız bedenler kapalı spor salonlarında bekletilmeye başlandı. Kapıçam'da toplu mezarlar kazıldı. Çok sayıda vatandaşımız halen enkaz altında. Yakınlarının umut dolu bekleyişi her geçen saat azalıyor...*” (www.haber46.com.tr, 2023). Bununla ilgili bir diğer haberde ise 3 bin kişinin aynı yerde toplu olarak defnedildiği ve bu durumun devam edebileceği bilgisi verilmektedir (www.artigercek.com/guncel, 2023). AFAD Başkanlığı resmi sitesinde de 11 Mart itibarıyla 44.218 kişinin yaşamını yitirdiği açıklanmaktadır (AFAD Başkanlığı, 2023). Bu durumlar ise özünde zaten bir zorluğu barındıran ve geride kalanların denge kaybına neden olan yasin birey üzerindeki şiddetini/etkisini arttırmıştır. Dolayısıyla kayıplar sonrasında sık karşılaşılan *kontrolün kaybedilmesi* durumunun bu tür travmatik ölümlerde daha görünür hale geldiği söylenebilir.

Travmatik olaylar olağandışıdır ve insanın hayata uyumunu altüst eder. Ayrıca travmatik olaylar hayata ve beden bütünlüğüne yönelik tehdit, şiddet ve ölümle kişisel bir

karşılaşmayı barındırır. Dolayısıyla bireylere yoğun korku, çaresizlik, kontrol kaybı ve yok olma tehdidi hissettirir (Herman, 2022: 42-43). Travmatik Kahramanmaraş depremi sonrasında bireylerin yaşadıkları bu zorluklarla birlikte afet bölgesi ilan edilen şehirler güvenli olmadığı, yıkıldığı ve yaşanmaz hale geldiği için bu şehirlerde yaşayan binlerce insan tahliye edildi ve binlercesi de göç etmek durumunda kaldı. Vamık Volkan (2017), göç ve yas arasında ciddi bir bağlantı kurarak göçmen insanların da aslında birçok şeyi geride bıraktıkları için yas tuttıklarını ifade eder. Söz konusu deprem nedeniyle yaşanan göç ve tahliyelerde ise göç eden bireylerin aile üyesinden, yakınlarından ve arkadaşlarından herhangi birini de kaybetmiş olma durumu düşünüldüğünde yaşanan yasin travmatik boyutu daha da artmaktadır. Diğer bir deyişle göç eden bireyler hem anılarını, yaşantılarını ve birçok nesneyi kaybetmiş olmakta hem de bunlardan varsa yakınlarını kaybedenler çok daha derin bir yas tutabilmektedirler. Zira göç (terk) nedeniyle ve yakınların kaybı sonucu ortaya çıkan yas semptomları kesişerek/birleşerek bireyi daha da zorlamakta ve güçsüzleştirmektedir. Ayrıca göç eden kişinin kaybettiği toprağın, derenin, yaşam alanının vb. şeylerin özlemi ve kaybettikleri yakınlarının acısı derin bir suçluluğa da neden olmaktadır (Volkan 2017). Kayıp sonrası yaşlara suçluluğun eşlik etmesi beklenen bir durumdur ancak ani ölümler, suçluluk ve öfke duygularını daha çok tetiklemektedir (Strange, 2005: 48). Dolayısıyla suçluluk konusunda da hem yaşanan ortamı terk etmenin suçluluğu hem de kaybedilenin ölümünden sorumlu hissetmenin verdiği suçluluk birleşerek bireyi çepeçevre sarmaktadır. Kaldı ki bireyler kaybettikleri kişilerin yaşam alanını ara sıra görmek, anılarını yaşatmak, mezarını ziyaret etmek ve yarım kalan işlerini tamamlamak ister. Göç olayıyla birlikte bireyler bunlardan da mahrum kalarak travmatik yas etkilerini daha derinden yaşayabilmektedir.

Güvenli bir şekilde başkalarıyla bağ kurmuş bireyler, sevdikleri kişilerin ölümüyle içsel psikolojik yapılarını kaybederler. Hayatlarında değer verdikleri sevdiklerini kaybettikleri için ciddi bir boşluk hissi ile karşı karşıya kalırlar. Öyle ki duyulan derin keder karşısında geride kalan bireyler yas görevlerini üstlenme cesareti dahi göstermezler (Herman, 2022). Şok, inkâr/reddetme, ölümü kabullenme gibi durumlar bireyin yasını sağlıklı yaşamasının önünde ciddi engel teşkil eder ve birey kaybı kabullenmeye karşı direnç gösterir. Çaresizlik, boşlukta hissetme, suçluluk, anlamsızlık gibi duygularla birlikte birey dünyanın güvenli bir yer olmadığı düşüncesine kapılır. Bu durumlar ise geride kalanların hayatla bağlarını zayıflatır ve yaşam görevlerini yerine getirmelerini engeller. Bu nedenle birey yakınının olmadığı bir dünyaya uyum sağlamakta daha çok güçlük çeker.

Örneğin 2003 yılında İran'ın Bam şehrinde meydana gelen depremde sosyal çalışmacılar danışanlarının şok, öfke, suçluluk, utanç, odaklanma eksikliği ve ruhsal dalgalanmalar gibi ortak tepkiler gösterdiklerini aktarmaktadır (Javadian, 2007). Afetin ortaya çıkardığı bu problemlere ilave olarak bireyler yaşanan afet nedeniyle bir yakınına kaybettiğinde ise söz konusu kayıptan psikososyal açıdan daha çok etkilenebilmektedir. Diğer yandan afetten sonra yaşanan kaybın beklenmedik ve dehşet verici olması travmatik yasa neden olabilmektedir. Aşağıdaki tabloda (Tablo:2) açıklanan travmatik

yas tanı ölçütlerine bakılarak da bu durum anlaşılabilir.

Tablo 2: Travmatik Yas Tanı Ölçütleri

A) Bir yakının ölümü ve ayrılık kaygısı belirtileri: <ul style="list-style-type: none">▪ Kişinin bir yakınının ani, beklenmedik ve vahşet verici bir şekilde ölümü.▪ Yitirilen kişiyle ilgili özlem, hasret ve hayal kırıklıkları ile meşgul olması
B) Ölümle travmatize olmanın yasa özgün belirtileri: <ul style="list-style-type: none">▪ Geleceğe ilişkin anlamsızlık, duygusal tepkisizlik, kopukluk ve donukluk hisleri.▪ Şok, inkâr, ölümü kabullenmede güçlük, hayatın anlamsız ve boş olduğu hissi, ölenin olmadığı bir hayatın düşünülmemesi, bir organının olmadığı hissi, dünyanın darmadağın olduğunu/başına yıkıldığını düşünme.▪ Güvensizlik hissi, ölene zarar verdiği ilişkin gerçekdışı düşünceler, ölüme ilişkin aşırı öfke, acı ve huzursuzluk.
C) Geçmesi gereken süre: <ul style="list-style-type: none">▪ Diğer maddelerde sıralanan belirtilerin en az iki ay sürmesi.
D) Psikososyal işlevlerde aksama: <ul style="list-style-type: none">▪ A, B, C belirtileri günlük yaşam, iş ve sosyal hayatta aksamalara neden olmaktadır. Bu aksaklıklar belli bir süre devam ederse birey travmatik yas açısından risk kategorisinde değerlendirilebilir.

Kaynak: (Sezgin, Yüksel, Topçu ve Dişçigil, 2004: 168)

Tablodaki travmatik yas ölçütleri dikkate alındığında, Kahramanmaraş depremi nedeniyle yaşanan can kayıplarının travmatik yas belirtilerinin önemli bir kesimde görülebileceği söylenebilir.

Travma mağdurları kendine zarar verme, kendini yeterince koruyamama ve öz bakımı için sorumluluk almama gibi eğilimler de göstermektedir. Bu nedenle yaşanan travmanın yeniden yapılandırılması gerekir. Zira umutsuzluk ve dehşetin yaşandığı böylesi bir dünyayı reddetme sonucu bireylerde diğer birçok problemin yanında intihar eğilimi de gelişebilmektedir (Herman, 2022). Ölümle ilgili dehşet verici olan bir diğer durum da ölenle birlikte geçmişin de kaybolmasıdır (Yalom, 2017). “Ölüm Kalım Meselesi” adlı eserinde kanser tedavisi gören ve palyatif bakımda olan eşi için Yalom “O öldüğü zaman, geçmişimin büyük kısmının da onunla öleceğini fark ediyorum.” (Yalom ve Yalom, 2022: 68–69) demektedir. Dolayısıyla hayatın içinde her zaman var olan birinin ölümüyle geçmişteki anı ve yaşantıların silinmesi de yas sürecini zorlaştırmaktadır.

Ani ve beklenmedik ölümlerde yas sürecini zorlaştıran durumlardan bir diğeri de bireylerin kaybettikleri yakınları/sevdikleriyle vedalaşamamış olmalarıdır. Beklenen ölümlerde bireyler kendilerini yas sürecine hazırlayabilmektedir. Birlikte vakit geçirmeye çalışarak, yarım kalan işleri konuşarak/tamamlamaya çalışarak süreci daha sağlıklı yaşayabilmektedirler. Ancak deprem gibi ani ve travmatik ölümlerde bireyler son anında ölenin yanında olamamakta, onunla vedalaşamamakta ve ona dokunamamaktadır. Bu tür

durumlar ise yası daha travmatik hale getirebilmektedir.

Bilindiği üzere ritüellerin yası kolaylaştırıcı/yatıştırıcı rolü bulunmaktadır ve ritüeller duygusal, bilişsel ve davranışsal açıdan yası yönetmenin bir yoludur (Thompson, 2002: 203–204). Bu bakımdan ritüellerin psikososyal bir boyuta sahip olduğu da söylenebilir (Abay ve Yelboğa, 2022). Ancak bazı durumlarda çeşitli engeller ve bazen de uygun koşulların oluşmaması sebebiyle söz konusu ritüeller yerine getirilememektedir. Dolayısıyla kayıp yaşayanlar hem son görevlerini yerine getirememekte hem de ritüellerin geride kalan bireyleri rahatlatıcı boyutu işlev görmemiş olmaktadır. Örneğin pandemi döneminde yapılan bir çalışmada bu süreçte yaşanan kayıplarda söz konusu ritüel ve yas görevlerinin yerine getirilemediği vurgulanmaktadır (Bucuka, 2021). Benzer şekilde Kahramanmaraş depreminde de ritüeller yapılamadığı ve yas görevlerinde aksamalar yaşandığı için geride kalan bireylerin travmatik yas yaşamaları daha muhtemel bir durum olmuştur.

Travmatik yaşantıların sebep olduğu travmatik ölümlerin yasında bireyler kaybın travma bileşeni ve ölene özlem ve keder duyguları arasında sıkışıp kalmaktadır. Böyle bir durumda da birey yas görevlerini yerine getiremediğinden (ve dolayısıyla yasını yaşayamadığından) “yasta olma hali” uzun süre devam etmekte ve uzamış yas patolojisi ortaya çıkmaktadır. Üstelik yas sürecinde kapıyı sürekli aralayan depresyon ve TSSB gelişebilmekte ve yasin çözülmesi güçleşmektedir (APHB, 2011). Ayrıca travmatik ölümlerde ölüm şeklinin dehşet verici olması travmatik yası tetiklemekte ve yasin yaşanmasını zorlaştırmaktadır. Ölen kişinin ölüm anında çok acı çektiği ve korkmuş olabileceği düşüncesi de sağlıklı yas sürecine ket vurmaktadır (Rynearson, 2006).

Sosyal Hizmette Yas Danışmanlığı ve Tedavi Edici Strateji ve Uygulamalar

Depremler yaşandığı andan itibaren zorlu bir süreci başlatır ve insanların birçok yönden kayıp yaşamasına neden olur. Yaşanan ekonomik kayıplarla birlikte depremde bireyler aile üyesinden birini/birkaçını, yakınlarını ve arkadaşlarını kaybedebilmektedir. Deprem nedeniyle yaşanan bu kayıplar geride kalanlar açısından büyük boşluklar yaratmakta ve onları zorlamaktadır (Tufan ve Duyan, 2008: 93).

Deprem gibi doğal afetlerde sosyal hizmet mesleğinin afet öncesi, afet sırası ve afet sonrası olmak üzere üstlendiği farklı sorumlulukları bulunmaktadır. Öncesinde koruyucu-önleyici, afet sırasında bireylerin korunması, bakım ve ihtiyaçlarının giderilmesi ve afet sonrasında ise bunlara ilave olarak psikososyal desteğin verilmesi ve yeni yaşama uyum sağlama gibi görevleri sıralanabilir (Tuncay, 2004).

Sosyal hizmet mesleği, ruh sağlığı alanında ilk günden bu yana rol alan bir meslektir. Dolayısıyla ruh sağlığı alanında kökeni 20. yüzyılın ilk dönemine dayanan sosyal hizmet, ruhsal bozuklukların kontrol edilmesi, önlenmesi ve ruhsal bozukluğu olan bireylerin çevrelerini tanıma/anlama çabası içinde olmuştur. Bu rol ve sorumlulukların sosyal hizmet mesleği tarafından üstlenmesinde ana etken ise psikiyatri hekimlerinin bu

yöndeki görüşleri olmuştur. Ruh sağlığı alanında ilk uygulama Massachusetts Genel Hastanesi Nöroloji Kliniğinde başlamıştır. O dönem Amerika’da önemli bir psikiyatri hekimi olan Adolf Meyer, ruhsal bozukluklarda biyolojik ve bilimsel yaklaşımlarla başarılı sonuçlar elde etmiş ve bu alanda psikiyatri, psikoloji, sosyal hizmet, nöroloji, deneysel psikoloji ve halk sağlığı alanlarında birçok uzman eğiterek psikiyatri klinik ekibine sosyal çalışmacıları da dahil etmiştir (Kaya-Kılıç, 2020: 15-16). Bu bakımdan ruh sağlığı alanında olduğu gibi kayıp ve yas alanında da sosyal hizmetin diğer ruh sağlığı meslekleriyle birlikte rol ve sorumluluklar üstlenebileceği ortadadır.

Granek (2013: 276), yas konusunda psikoloji disiplinin tarihsel süreçteki seyrini incelerken Rose’nin (1999) psiko-disiplinler (ing. psy-disciplines) olarak tanımladığı psikoloji, psikiyatri, sosyal hizmet ve diğer bazı ruh sağlığı mesleklerini sıraladığını aktarmaktadır. Bu anlamda uluslararası alan yazında aslında sosyal hizmetin ruh sağlığı mesleği olarak yas alanında çalışan disiplinler arasında yer aldığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla sosyal hizmetin tarihi kökenine bakıldığında en azından 20. yüzyıldan sonra yas alanında görev alan bir disiplin olduğu anlaşılmaktadır.

Ev ziyaretleri şeklinde ailelere yönelik yapılan müdahalelerde yas danışmanlığını da içeren, afet sonrası kriz, aile içi şiddet, palyatif bakım gibi konularda içinde sosyal hizmet uzmanlarının da yer aldığı ruh sağlığı profesyonellerinin müdahaleleri gerekebilmektedir. Özellikle aile üyelerinden herhangi birinin aşırı stres, depresyon ve çaresizlik gibi zorlu süreçlerinde ev ziyaretleri en etkili uygulamalardan biri olabilmektedir (Nadir ve El-Amin, 2012, s. 197).

Deprem sonrası yakını kaybeden bireylerin travmatik yas süreçlerinde sosyal çalışmacıların yas desteğini içeren bir danışmanlık rolünde görev yapmaları gerekmektedir. *Yas danışmanlığı* olarak nitelendirilebilecek bu yas destek sürecinde yas tutan bireylere eşlik edilmesi, onlara yasla ilgili psikoeğitim verilmesi (neyin normal-anormal olduğuna karar verememekte), umut aşılması, anlam bulmanın teşvik edilmesi, yaşamla bağların yeniden güçlendirilmesi, duygusal ve sosyal bakımın verilmesi sağlanmalıdır. Yas danışmanlığını, yas yaşayan bireylerin tümüne uygulamak ve yas danışmanlığını yasin sağaltımında başvurulması gereken bir metot olarak nitelemek eksik bir yaklaşımdır. Ancak, yasını sağlıklı yaşayamayan ve yası patolojik bir şekilde deneyimleyen bireylere böyle bir danışmanlık vermek gerekli görülmektedir.

Yas danışmanlığında “herkese uyan bir ölçü” ile sağaltımı gerçekleştirme gibi bir yaklaşım doğru değildir. Bu nedenle bireylerin kişilik yapısı, önceki ölüm olayları/deneyimleri, psikiyatrik geçmiş, başa çıkma stratejileri ve sahip olunan destek kaynakları profesyonellerin yasa müdahale ve karar alma süreçlerine yön verebilecek değerlerde olmalıdır (Jordan ve Neimeyer, 2003).

Kayıp sonrasında geride kalanlara/danışanlara hayatlarına yeniden yatırım yapmalarını sağlayacak yaklaşımlar benimsenmelidir. Bu süreç için üç işlem gereklidir: 1) Geride kalanların içsel ve bireylerarası kaynaklarını yeniden yapılandırmak; 2) ölümü

bilişsel ve duygusal olarak işlemek; 3) bireylerin yas süreçlerinden geçmelerini sağlamak. Ayrıca bu süreçte psikoeğitim ve destekleyici terapötik ilişki yaklaşımlarından da yararlanılmalıdır (Pearlman ve diğerleri, 2014: 9).

Aşağıdaki tabloda (Tablo: 3) ise tedavi yaklaşımı bileşenleri verilerek geride kalan bireylere nasıl bir yas danışmanlığı yapılacağı, bu sürecin nasıl yürütüleceği ve içeriği açıklanmıştır.

Tablo 3: Tedavi Yaklaşımı Bileşenleri
<p><i>Kaynakları yapılandırma</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Bireyin kendi kapasitesi <ul style="list-style-type: none"> ○ İçsel bağlantılar (içsel bağlar, ölenle ilgili imgeler/anılar) ○ Kendilik değeri (kendisi hakkındaki algısı) ○ Etkileri yönetme (duyguları tanıma, bütünleştirme, düzenleme) <ul style="list-style-type: none"> ▪ Etkileri belirleme/tanımlama ▪ Etkileri tolere etme/onlara katlanma ▪ Etkileri değiştirme • Baş etme becerileri (stresli durumu yönetmek, tolere etmek) <ul style="list-style-type: none"> ○ Nefes alma eğitimi/becerileri ○ Bireysel bakım • Sosyal destek (çevreden gelen duygusal ve araçsal destekler) • Yasa özgü stratejiler • Anlam ve tinsellik • Değer ve bireysel hedefler <p><i>Travmayı işleme</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Bilişsel işleme</i> • <i>Duygusal işleme</i> <p><i>Yas tutma</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Kayıbı tanımak</i> • <i>Ayrılığa tepki vermek</i> • <i>Ölen kişiyi ve ilişkiyi yeniden anımsamak ve deneyimlemek</i> • <i>Ölenlerle ilgili var olan eski ve varsayımsal bağlardan vazgeçmek</i> • <i>Eski yaşamı unutmadan yeni bir dünyaya taşınmak</i> • <i>Yeniden yatırım yapmak</i>

Kaynak: (Pearlman ve diğerleri, 2014: 10).

Ölüm ve yas bireylerde bilişsel, davranışsal, fiziksel ve duygusal bazı zedelenmelere sebebiyet vermektedir. Bu açıdan yasa yönelik strateji ve uygulamalar da birtakım bilişsel, davranışsal, duygusal müdahaleleri gerekli kılabilir. Bu noktadan hareketle yas danışmanlığında yas kuramlarının ortaya koyduğu bilgiler ışığında bazı strateji ve teknikler kullanılabilir. Bu teknikler kayıp adaptasyonunu sağlayan ve tedavi sürecini hızlandıran geleneksel, davranışsal ve bilişsel bazı danışmanlık stratejilerinden oluşmaktadır. Örneğin kayıpla ilişkili bir anlam inşa etmek bilişsel bir çabayı gerektirir ve inşa edilen anlam yas sürecine uyumu kolaylaştırır (Humphrey, 2017). Söz konusu anlam inşasında anlam bulmayı kolaylaştırma için de tinsel bir yaklaşım sergilenebilir.

Zira sosyal hizmet mesleğinde tinsel yaklaşım bio-psiko-sosyo-tinsel bir anlayışı gerektirir ve bütün bunlar yaşamın anlamı ve amacını saptamayı sağlar (Işık, 2021).

Yas danışmanlığında terapötik görev tekniği olarak mektup, günlük, şiir yazımı, sinematerapi/film, hikâye anlatımı da kullanılabilir. Ayrıca teselli edici bir nesnenin seçilmesi, ölen kişiye ait bir fotoğraf, yas tutanların çizimleri, kısa ev ödevleri, anlamın yeniden inşası, duygu listesi yapma, sandalye diyalogları, anlatı terapisi, doğa tedavisi, yas destek grupları gibi teknikler profesyoneller tarafından uygulanabilir (Humphrey, 2017). Örneğin anlatı terapisi olayların güçlendirici alternatif yollarının keşfedilmesine yardımcı olur. Birey, grup ve topluluklarda kullanılan bu teknik, yas sürecinde iyileşmeyi kolaylaştırır/hızlandırır (Thompson, 2002: 188).

Yas tedavisinde Volkan tarafından geliştirilen “Yeniden Yaslandırma” tekniği de kullanılmaktadır. Bu teknikle kayba karşı yaşanan çatışmalara ve yasa verilen somut tepkilere odaklanılarak yasin hangi noktada saplandığını belirlemek, bu saplantıyı gevşetmek ve yas tutan bireyin kaldığı noktadan yasını yaşamasına imkân vermek hedeflenir. Böylece bireyin yeniden yas tutmasını sağlama yoluyla bitmemiş yasin tamamlanmasına yardım edilir (Volkan ve Zintl, 2020: 121–123).

Worden (2018) ise görevler modeli tekniği dışında yas danışmanlarının kullanabileceği başka teknikler de önermiştir. Görüşmelerde fotoğraf gibi sembollerin kullanımı, geride kalanların kaybettikleri kişi için anı köşesi veya defterini oluşturması, hayal tekniği (ölen kişiyi karşısındaymış gibi hayal edip duygu ve düşüncelerini ona ifade etmek) ve sanat terapilerinin (resim, şiir, müzik vb.) kullanımını yas desteği için yararlı görmüştür.

Pek çok terapist, terapötik desteğin amacını hastaların ayrılmış ve zarar görmüş yanlarını yeniden birleştirme ve onarmaya yardım etmek olduğunu belirtmektedir (Yalom, 2017: 45). Geride kalanlar, yasin duygusal etkisiyle ilgilenmeden önce kaybı kabullenmeye odaklanmalıdır. Kayıp gerçekliğini kabul etmenin en etkili yollarından biri ise kayıp hakkında konuşmaktır. Yas danışmanlığı yapan profesyonel, teşvik edici sorularla kayıp hakkında konuşmayı sağlayabilir/sürdürebilir. Örneğin, “Ölüm nasıl meydana geldi? Nerede gerçekleşti? Ölüm haberini nasıl aldınız? Cenaze töreni yapıldı mı, nasıldı?” gibi sorular kayba odaklanmayı, ölüm gerçekliğiyle yüzleşmeyi ve ölümü kabullenmeyi sağlar/kolaylaştırır (Baloglu ve Göv, 2017: 30).

Yas danışmanlığı sürecinde bireysel destek verilebileceği gibi yas desteği, grup terapileri şeklinde de sürdürülebilir. Bireysel ve grup terapileri belli bir süreci kapsamaktadır ve bu süre genellikle 8-12 seansa karşılık gelmektedir. Yasin durumuna, travmanın türüne ve bireyin psikososyal durumuna göre söz konusu seanslar ve destek süresi değişebilmektedir (Lehman, Wortman ve Williams, 1987).

Yas danışmanlığı sürecinde kullanılabilecek tekniklerden birkaçı hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Onarıcı yeniden anlatım (restorative retelling)

Bu teknik 7-10 kişilik grup olacak şekilde her seans 2 saat ve yaklaşık 10 hafta sürecek ve yazılı gündemin de içinde bulunduğu bir tedavi grubudur. Toplanma amacı ve ana tema belirlendikten sonra gruptakilerin paylaşımda bulunmaları beklenir. Ölenlerin hikaye ve resimleri üzerinden anlatımlar yapılarak, bireyin acısını onarması sağlanır (Rynearson, 2006). Bu esnada kullanılan onarıcı ifadeler ve paylaşımlar dayanıklılığı, yeniden anlamlandırmayı ve yeni sürece geçişi sağlamaktadır (Rynearson, 2006: 195).

Duygu akıtımı ile ilgili sözel ve sanatsal etkinlikler

Resim çizme, ölen kişiye yönelik hisleri ifade etmede kullanılabilir. Özellikle çocuklarda yaygın kullanılan bir teknik olmakla birlikte son zamanlarda yetişkinlerde de kullanılmaktadır (Baloğlu ve Göv, 2017: 34). Yine ölüm temalı filmlerin izlenmesi ve müzik eşliğinde duyguların akıtımı sağlanabilir.

Mektup tekniği

Yas tutanların duygularını aktarmaları ve paylaşımları onların acılarıyla yüzleşmelerine ve acıyı yaşayarak onu hafifletmeye yardımcı olmaktadır. Bu nedenle ölenlerin ardından kullanılan mektup tekniği duygu boşalımını sağlayarak yas tutanların rahatlamalarını kolaylaştırmaktadır.

Yas tutan bireyler mektup tekniğiyle yaşadıkları duyguları tekrar etme fırsatı bulur. Yazılan mektup, danışman tarafından okunabileceği gibi danışan tarafından mektup başında da okunabilir. Mektup “Benden size veda sözleri” ismiyle yazılabilir örneğin (Müller, Schnegg ve Brathuhn, 2019). Mektup tekniği, ölen kişiye yaşamında söylenemeyen veya yarım kalan işlerle ilgili konuları dışa aktarmak, ifade etmek için de kullanılır. Bu teknikle yalnızca bir mektup yazılabileceği gibi birkaç mektup da yazılabilir (Baloğlu ve Göv, 2017: 34).

Sandalye tekniği

Bu teknikte danışan sandalyede oturarak duygularını aktarır ve karşısındaki boş sandalyeye geçerek kaybettiği kişinin yerine yanıt vererek ikili bir rol üstlenir. Bu tekniğin odak noktası, öfkeyi, suçluluğu ve korkuları ölenin rolüyle verilen yanıtlarla yönetmek ve olumlu yönde dönüştürmektir (Borins, 1995: 1209). Boş sandalye tekniği “yönlendirilmiş imgeleme” tekniği olarak da geçmektedir. Bu teknikte danışan boş sandalye karşısında oturarak gözlerini kapatır ve karşısında ölen kişi varmış gibi davranarak söylemek istediği şeyleri söyler (Baloğlu ve Göv, 2017: 34).

Yas çalışmasında terapötik kartların kullanımı

Yas danışmanlığında kullanılan teknikler genellikle bireylerle yas danışmanlığı, grup danışmanlığı/çalışması, kayıp ve yas terapisi. Bu müdahale yöntemlerinde

kullanılan tekniklerden biri ise “The Web” olarak da literatürde geçen kart kullanımındır. Bu teknikte, kartlara duyguların çizim ve renklendirmesi yapılır. Böylece danışanın duygularının temsili sayesinde danışmana müdahale için yol gösterici olma imkânı doğmaktadır (Beasley, 2010).

Yas danışmanlığında metaforların kullanımı

Yas çalışmalarında danışanın sorunlarına yönelik yapılan profesyonel müdahalelerde kullanılan metaforlar etkileyici olabilmektedir. Ancak seçilen metaforların müdahale sürecini nasıl etkilediği veya kullanılan metaforlara danışanın nasıl tepkiler verdiği diğer bir ifadeyle danışanın bu metaforları nasıl deneyimlediği müdahale sürecinde dikkatli gözlemlenmelidir. Metaforların müdahale sürecinde kullanımı danışanın ifade etmekte zorlandığı deneyimlerini açığa çıkarmaya yardımcı olmaktadır. (Rasmussen, 2000: 355). Metaforlar özellikle soyut kavramların somutlaştırılmasında, iletişimsel süreçlerde soyut ve somut kavramlar arasındaki bağlantıyı kurmada kullanılabilir. Örneğin eşleştirme metaforu, kaynak metaforu ve gömülü metaforlar kişiyi aktif bir şekilde terapi süreçlerine dâhil etme, kaynakları sorun çözümü için hazır hale getirme ve gömülü mesajların açılmasını sağlama gibi süreçlerde büyük yararlar sağlamaktadır (Nuhoğlu, 2019: 136-138).

Metaforlar anlamın yeniden çerçevenmesinde de bir teknik olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda açıklığa kavuşturulmak/anlamlandırılmak istenen bir olay ve olguyu açıklamada kullanılan somut ifadeler ve olgular arasında kurulan bağlantılar metaforik düşüncelerin ürünü olarak ortaya çıkabilmektedir (Nuhoğlu, 2019: 142). Söz konusu metaforların yas danışmanlığı sürecinde kullanılması ve iletişim sürecinde duyguların anlamlandırılması, danışanın hangi duyguları yaşadığının anlaşılmasında danışmana büyük yarar sağlar. Örneğin bu teknikle travmatik ölüm hikayeleri ve geride kalanların yas süreçleri yeniden anlamlandırılabilir. Özellikle yaşamın anlamsız olduğunu düşünen ve ölüm olayından sonra umutsuzluğa kapılan bireyler için ölüm olayını yeniden çerçeveleme, olumsuzdan olumluya çevirme bu teknikle sağlanabilir. Bu tekniğin kullanımı danışan açısından yaşamın yeniden anlamlandırılması ve değerinin fark edilmesini kolaylaştırır.

Sonuç ve Öneriler

Afetler kendi içerisinde travmatik bir durumu ifade etmektedir. Dolayısıyla 06.02.2023 tarihinde meydana gelen Kahramanmaraş merkezli ve 11 ili kapsayan depremin de travmatik bir olay olduğu rahatlıkla söylenebilir. Afetler genel olarak birçok kayba neden olmaktadır ve söz konusu depremde de çeşitli kayıpların yaşandığı ve bunların gündemi belirlediği görülmektedir. Bu çalışmada diğer kayıplardan daha ziyade yaşanan can kayıplarına odaklanılmıştır ve yakınına kaybeden bireylerin deneyimledikleri yas süreci bağlamında tartışma yürütülmüştür. Yakınına deprem nedeniyle kaybeden bireylerin yaşadıkları travmatik kayıplar neticesinde kendilerini zorlu bir yas yolculuğunun beklediğini söylemek mümkündür. Ölümlerin travmatik bir şekilde

yaşanmış olması, bazı bireyler açısından çoklu kayıpların gerçekleşmiş olması ve bu süreçte yaşanan diğer psikososyo-ekonomik sorunlar yas yolculuğunu daha da zorlaştırmaktadır. Bu süreçte yaşanan fiziksel, bilişsel, davranışsal ve duygusal değişimler ve semptomlar da dikkate alındığında bireylerin zorlanacağı ve yaşam dengelerini kaybedebilecekleri anlaşılabilir.

Yas sürecinde yaşanan üzüntü, keder, özlem, pişmanlık, suçluluk, öfke, umutsuzluk, anlamsızlık ve boşlukta hissetme gibi duygular bireyleri güçsüzleştirmektedir. Ayrıca bireylerin yüzleştiği diğer bilişsel, davranışsal ve fiziksel yas tepkileri sebebiyle “şimdi ne olacağım?” kaygısı taşınması onlarda bir tür depresyon ve TSSB’ye de neden olabilecektir. Yine aile sisteminin yaşanan kayıplar sebebiyle ciddi derecede zarar görmüş olması ve/veya dağılmış olması bireylerin hayatlarını daha da zorlaştırmakta ve onlara yeni rol ve sorumluluklar yükleyebilmektedir. Dolayısıyla yasin olağan seyrinde yaşananı dahi bireyi derinden etkilediği/sarstığı ortadayken, travmatik bir kayıp sonucu yaşanan yasin bireyi ne kadar zorlayacağı rahatlıkla tezahür edilebilir. Pandemide aile krizleri ortaya çıktığı gibi (Işık, 2020) deprem sonrası yaşanan kayıplarda da ailede kriz durumu ortaya çakabilir ve bu krizler yas sürecini zorlaştırabilir.

Genel itibariyle bütün kayıplar rutinleri bozmakta, sürekliliklerde kırılmalara sebebiyet vermekte ve bireyin kontrolünü kaybetmesine neden olmaktadır. Bu açıdan yaşanan deprem afeti sonrası bireylerin yaşadığı ruhsal travmayı daha kolay atlatalmaları ve baş etme stratejilerini daha aktif kullanarak sağlıklı bir yas süreci geçirmeleri için psikolojik açıdan desteklenmeleri gerekmektedir. Kuşkusuz böyle bir desteği ruh sağlığı meslekleri ve bu mesleklerden biri olan sosyal hizmet mesleği karşılamalıdır. Böyle bir desteği de geride kalanların yas süreçlerine eşlik/refakat ederek yerine getirebilir. Diğer bir deyişle *yas danışmanlığı* yaparak yas tutan bireyleri bu süreçte güçlendirmeli, anlam bulmalarını kolaylaştırmalı, hayatla bağlarını güçlendirmeli ve hak temelli bir yaklaşımla bireylerin ruhsal gereksinimlerini üstlenmelidir. Zira bu bir tercih değil, kendini ruh sağlığı meslekleri arasında konumlandıran bir meslek olarak sosyal hizmetin zorunlu bir görevidir.

Bu derleme çalışması neticesinde ulaşılan bazı sonuçlara istinaden aşağıda bazı öneriler verilmiştir:

- Yaşanan deprem, travmatik ölümlere neden olmuştur ve kayıp yaşayanların rahatlamaya, kendilerini profesyonelce dinleyecek ruh sağlığı çalışanlarına ihtiyaçları vardır. Bu bakımdan sosyal hizmet mesleğinin kayıp yaşayan bireylere yas danışmanlığı yapması gerekmektedir.
- Yaşanan travmatik olay ve sevilen yakınların kaybı bireylerin profesyonel destek ihtiyacını ortaya çıkarmıştır ve bu ihtiyaç bir hak olarak karşılanmalıdır.
- Geride kalanların ölenin olmadığı bir dünyaya uyumlarını sağlamak, yeni bir hayat inşa etmelerini kolaylaştırmak, baş etme stratejilerini

keşfetmelerini ve anlam bulmalarını kolaylaştırmak için onları desteklemek gerekmektedir.

- Rutinlerde ve günlük yaşamda ciddi bozulmalar meydana geldiği için yakınına kaybedenlerin günlük hayatın içine çekilmeye ve rutinlerine dönmeye ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçlar için geride kalanlar profesyonel bir destekle teşvik edilmelidir.
- Bireyleri güçlendirici kaynakların keşfedilmesi sağlanmalı ve onlara iyi gelen her ne varsa (maneviyat, meşguliyet vb.) bireyler bu kaynaklar için teşvik edilmelidir.
- Ölenin olmadığı bir dünyada hayat anlamını tamamen yitirmiş olabilir. Bu çalışmada vurgulanan yas danışmanlığı ile anlamın yeniden inşası ve keşfedilmesi sağlanmalıdır.
- Yas sürecinde bireylerin ihtiyaç duyduğu en önemli şeylerden biri de anlaşılmaaktır. Bu nedenle empatik bir anlayışla iletişim sürdürülmeli, güvene dayalı bir ilişki ve etkileşimle yas danışmanlığı yürütülmelidir.
- Yas danışmanlığı yapan profesyoneller, yas sürecinde kullanabileceği bazı teknik ve terapileri uygulama becerisine sahip olmalıdır. Bunun için gerekirse ilgili STK, dernek ve enstitülerden kayıp ve yas ile ilgili destekleyici eğitimler alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abay, A. R. ve Yelboğa, N. (2022). Sosyal Sermaye Kapsamında Taziye Kültürünün Yas Sürecinde Psikososyal Açından Değerlendirilmesi. C. Kahraman (Ed.), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar V* içinde (82-103). (1. bs.). Artikelakademi.
- APHB. (2011). *Afetlerde Psikososyal Hizmetler Birliği Psikososyal Uygulamalar Katılımcı Kitabı*. Türk Kızılay Derneği.
- Arıcı, N. (2014). *Travmatik Yas Sorununda Aile Dayanıklılığı Programının Kadınlardaki Travma Sonrası Stres, Yas Ve Aile Dayanıklılığı Düzeylerine Etkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Baloğlu, M. ve Göv, E. (Ed.). (2017). *Ölüm-Yas Travması*. Ankara: MEB- Özel Eğitim ve Rehberlik Genel Müdürlüğü.
- Beasley, J. (2010). Grief and Bereavement in the Counseling World. In Academic Forum (Vol. 28, p. 11). Retrieved from <https://www.hsu.edu/academicforum/2010-2011/beasley.pdf>
- Becvar, D. S. (2003). *In the Presence of Grief: Helping Family Members Resolve Death, Dying, and Bereavement Issues*. Guilford Press.

- Bonanno, G. A. (2005). Resilience in the Face of Potential Trauma: *Current directions in psychological science*, 14(3), 135–138. doi:10.1111/J.0963-7214.2005.00347.X
- Borins, M. (1995). Grief counseling. *Canadian Family Physician*, 41(July), 1207–1211. doi:10.1007/978-3-030-39903-0_862
- Bowlby, J. (1980). *Attachment And Loss: Loss, Sadness And Depression (Vol. 3)*. Basic Books.
- Bucuka, Y. (2021). Covid-19 Kaynaklı Ölümelerde Yerine Getirilemeyen Ritüeller ve Ölümün Toplumsal Bağlamından Uzaklaşması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 1, 103–123. doi:10.33417/tsh.1004546
- Dyregrov, A. ve Matthiesen, S. Be. (1987). Anxiety And Vulnerability in Parents Following The Death of an Infant. *Scandinavian Journal of Psychology*, 28(1), 16–25. doi:10.1111/j.1467-9450.1987.tb00901.x
- Eisma, M. C., Lenferink, L. I. M., Chow, A. Y. M., Chan, C. L. W. ve Li, J. (2019). Complicated Grief and Post-Traumatic Stress Symptom Profiles in Bereaved Earthquake Survivors: A Latent Class Analysis. *European Journal of Psychotraumatology*, 10(1). doi:10.1080/20008198.2018.1558707
- Er, F., Yıldırım, Ş., Çınar, A. ve Kısa, İ. (2018). Şehit Ailelerine Yönelik Yas Danışmanlığı Modeline Dayalı Grup Çalışması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 1183–1196.
- Freud, S. (1998). *Totem ve Tabu (Çev.: Akın Kanat)*. Cumhuriyet Dünya Klasikleri.
- Granek, L. (2013). Disciplinary Wounds: Has Grief Become the Identified Patient for a Field Gone Awry? *Journal of Loss and Trauma*, 18(3), 275–288. doi:10.1080/15325024.2012.688708
- Hablemitoğlu, Ş. (2021). *Yas Uzun Bir Veda*. Doğan Kitap.
- Hazzard, A., Weston, J., & Gutierrez, C. (1992). After a Child's Death: Factors Related to Parental Bereavement. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 13(1), 24-30.
- Harris, D. L. ve Winokuer, H. R. (2021). *Principles and Practice of Grief Counseling* (3. bs.). Springer Publishing Company.
- Helvacı-Çelik, F. G. ve Hocaoğlu, Ç. (2015). Rize’de Heyelan Sonrası “Travmatik Yas”: Üç Olgunun Sunumu. *Klinik Psikiyatri*, 8, 130–136.
- Herman, J. L. (2022). *Travma ve İyileşme (Çev.: Tamer Tosun)* (4. bs.). Literatür Yayınları.
- Humphrey, K. M. (2017). *Kayıp ve Yas İçin Danışmanlık Becerileri*. (F. Tanhan, Ed.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Işık, A. (2020). Koronavirüs (COVID-19) Salgını Döneminde Ailede Krize Müdahale. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 1-9.

- Işık, A. (2021). Tinsel Sosyal Hizmet Yaklaşımının Etik Bağlamda Değerlendirilmesi. Y. Baykara-Acar ve T. ÇAvuşoğlu (Ed.), *Selçuk Karacık'ın Anısına Armağan Yazılar: Sosyal Hizmetin Tarihi, Eğitimi, Etiği ve Farklı İhtiyaç Grupları* içinde (121-152). Nika Yayınevi.
- Izadi-Mazidi, M. ve Riahi, F. (2020). Pathologic Grief and Loss Associated with COVID-19 in Iran. *Journal of Loss and Trauma*, 26(2), 202-206. doi:10.1080/15325024.2020.1828695
- Javadian, R. (2007). Social Work Responses to Earthquake Disasters: A Social Work Intervention in Bam, Iran. *International Social Work*, 50(3), 334-346. doi:10.1177/0020872807076047
- Jordan, J. R. ve Neimeyer, R. A. (2003). Does 'Grief Work' Work? *Death Studies*, 27, 765-786. doi:10.1080/02682620308657561
- Kaya-Kılıç, A. (2020). Toplum Temelli Ruh Sağlığı Alanını Tanıma. Ayten Kaya Kılıç (Ed.), *Toplum Temelli Ruh Sağlığında Sosyal Hizmet Uygulamaları* içinde (1-23). Nobel Yayınevi.
- Keser, E. (2021). *Kayıp ve Yas Psikolojisi*. Nobel Yayınevi.
- Keser, E. (2019). *Kayıp Yaşamış Yetişkinlerde Uzamış Yas Belirtilerinin Süregiden Bağlar, Süregiden Bağlara İlişkin Bilişler ve Anlamı Yeniden Yapılandırma Çerçevesinde İncelenmesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılınc, G., Yıldız, E. ve Harmancı, P. (2017). Toplumsal Travmatik Olaylar ve Aile Ruh Sağlığı. *Türkiye Klinikleri*, 3(2), 182-188.
- Kübler-Ross, E. (2014). *On Death and Dying. What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families*. (Reprint.). Scribner. doi:10.1086/406574
- Lehman, D. R., Wortman, C. ve Williams, A. F. (1987). Long-Term Effects of Losing a Child in a Motor Vehicle Crash. *Article in Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 218-231. doi:10.1037/0022-3514.52.1.218
- Levine, P. A. ve Frederick, A. (2020). *Kaplanı Uyandırmak: Travmayı İyileştirmek (Çev: Zeynep Yalçınkaya)*. (B. Gündoğdu, Ed.). Butik yayıncılık.
- Lindemann, E. (1963). Symptomatology and Management of Acute Poisoning. *Pastoral Psikology, Semtember*, 8-18.
- Marrone, R. (1999). Dying, Mourning and Spirituality: A Psychological Perspective. *Death Studies*, 23(6), 495-519. doi:10.1080/074811899200858
- Morris, S., Fletcher, K. ve Goldstein, R. (2019). The Grief of Parents After the Death of a Young Child. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 26(3), 321-338. doi:10.1007/s10880-018-9590-7
- Murphy, S. A. (1997). A Bereavement Intervention for Parents Following the Sudden,

- Violent Deaths of Their 12-28-Year-Old Children: Description and Applications to Clinical Practice. *Canadian Journal of Nursing Research*, 29, 51-72.
- Müller, M., Brathuhn, S., & Schnegg, M. (2019). ÜbungsRaum Trauerbegleitung: Methodenhandbuch für die Arbeit mit Trauernden. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Nadir, A., & El-Amin, C. (2012). Home-Based Social Services. In *Counseling Muslims* (pp. 197-211). Routledge.
- Neimeyer, R. A., Prigerson, H. G. ve Davies, B. (2002). Mourning and Meaning. *American Behavioral Scientist*, 46(2), 235–251. doi:10.1177/000276402236676
- Neimeyer, R. A. (2011). *Grief and Bereavement in Contemporary Society*. *Grief and Bereavement in Contemporary Society*. Routledge.
- Nuhoğlu, H. (2019). Boşanma Çalışmalarında Metafor Kullanımı. Ö. Altındağ, O. Tatlıoğlu ve Y. Kryvenko (Ed.), *Current Problems and Approaches in Social Work* içinde (ss. 137–148). IJOPEC Publication.
- Parkes, C. M. (1988). Research: Bereavement. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 18(4), 365–377. doi:10.2190/1h2q-lvyd-uwxl-fmde
- Pearlman, L. A., Wortman, C. B., Feuer, C. A., Farber, C. H. ve Rando, T. A. (2014). *Treating Traumatic Bereavement: A Practitioner's Guide*. *Treating Traumatic Bereavement: A Practitioner's Guide*. Guilford Publications.
- Rasmussen, B. (2000). Poetic Truths and Clinical Reality: Client Experience of the Use of Metaphor by Therapists. *Smith College Studies in Social Work*, 70(2), 355–373. doi:10.1080/00377310009517597
- Reed, M. D. (1998). Predicting Grief Symptomatology Among the Suddenly Bereaved. *Suicide & Life-Threatening Behavior*, 28(3), 285–301. doi:10.1111/j.1943-278X.1998.tb00858.x
- Reed, M. D. ve Greenwald, J. Y. (1991). Survivor-Victim Status, Attachment and Sudden Death Bereavement. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 21(4), 385–401. doi:10.1111/j.1943-278X.1991.tb00576.x
- Rynearson, E. K. (2006). *Violent Death: Resilience and Intervention Beyond the Crisis*. Taylor & Francis.
- Sezgin, U., Yüksel, Ş., Topçu, Z. ve Dişçigil, A. G. (2004). Ne Zaman Travmatik Yas Tanisi Konur ? Ne Zaman Tedavi Baslar ? *Klinik Psikiyatri*, 7, 167–175.
- Sherkat, D. E. ve Reed, M. D. (1992). The Effects of Religion and Social Support on Self-Esteem and Depression Among the Suddenly Bereaved. *Social Indicators Research*, 26(3), 259–275. doi:10.1007/BF00286562
- Smith, J. C. (2011). *Pseudoscience and Extraordinary Claims of the Paranormal* (5. bs.). John Wiley & Sons, Inc.

- Strange, J.-M. (2005). *Death, Grief and Poverty in Britain, 1870–1914*. Cambridge University Press.
- Thompson, N. (2002). *Loss and grief: A Guide for Human Services Practitioners*. (N. Thompson, Ed.) (2. bs.). New York: Palgrave. doi:10.4324/9780429475528-7
- Thursby, J. S. (2006). *Funeral Festivals in America: Rituals for the Living*. *Journal of Chemical Information and Modeling*. The University Press of Kentucky.
- Tufan, B. ve Duyan, V. (2008). Prefabrik Konutlarda Depremzede Olmak. SHUDER Yayını 12.
- Tuncay, T. (2004). *Afetlerde Sosyal Hizmet 1999 Yılı Marmara Ve Bolu-Düzce Depremleri Sonrasında Gerçekleştirilen Sosyal Hizmet Uygulamaları*. Özbay Ofset Matbaacılık.
- Viorst, J. (1986). *Necessary Losses: The Loves Illusions Dependencies and Impossible*. The Free Press.
- Volkan, V. D. (2017). Immigrants and Refugees: Trauma, Perennial Mourning, Prejudice, and Border Psychology. Routledge.
- Volkan, V. D. (2017). Göçmenler Ve Mülteciler: Travma, Sürekli Yas, Önyargı ve Sınır Psikolojisi. Pusula Yayınevi.
- Volkan, V. D. ve Zintl, E. (2020). *Kayıptan Sonra Yaşam: Komplike Yas ve Tedavisi*. (S. Yağcı, Ed.) (5. bs.). Pusula Yayınevi.
- Weller, F. (2022). *Kederin Vahşi Kıyısı: Yenilenme Ritüelleri ve Yas tutmanın Kutsal Çalışması*. Butik Yayıncılık.
- Worden, J. W. (2018). *Worden, J. W. (2018). Grief Counseling and Grief Therapy. A Handbook for the Mental Health Practitioner* (5. bs.). Springer Publishing Company. doi:10.1177/0030222819869396
- Yalom, İ. (2017). *Din ve Psikiyatri* (1. bs.). Pegasus Yayınları.
- Yalom, I. D. (2017). *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek* (Çev. Zeliha Babayiğit). Kabalcı Yayınevi.
- Yalom, İ. D. ve Yalom, M. (2022). *Ölüm Kalım Meselesi* (1. bs.). Pegasus Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Maraş'ta ölen üç bin kişi yan yana defnedildi. 17 Şubat 2023 tarihinde <https://artigercek.com/guncel/marasta-olen-uc-bin-kisi-yan-yana-defnedildi-238677h> adresinden erişildi.
- Kahramanmaraş Toplu Mezarlar Kenti! Yürek Yakan Görüntüler! - Kahramanmaraş Haber - K.Maraş Gündem Son Dakika Haberleri. 17 Şubat 2023 tarihinde <https://www.haber46.com.tr/kahramanmaras-toplu-mezarlar-kenti-yurek-yakan-goruntuler> adresinden erişildi.

T.C. AFAD Başkanlığı, <https://www.afad.gov.tr/kahramanmarasta-meydana-gelen-depremler-hk-28>, adresinden 11.03.2023 tarihinde erişildi.

T.C. AFAD Başkanlığı, <https://www.afad.gov.tr/kahramanmarasta-meydana-gelen-depremler-hk-basin-bulteni-32> adresinden 17.02.2023 tarihinde erişildi.

T.C. AFAD Başkanlığı, <https://www.afad.gov.tr/kahramanmarasta-meydana-gelen-depremler-hk-basin-bulteni-33> adresinden 21.02.2023 tarihinde erişildi.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.7>

Volume 7/1

2023 p. 122-149

AMBALAJ MAKİNELERİ İMALAT SEKTÖRÜNDE TEDARİKÇİ SEÇİMİ: BÜTÜNLEŞİK BİR ÇOK KRİTERLİ KARAR MODELİ

SUPPLIER SELECTION IN THE PACKAGING MACHINERY INDUSTRY: AN INTEGRATED MULTI-CRITERIA DECISION MODEL

Nahit YILMAZ*

ÖZ

Gelişmiş gıda yasalarının etkili olduğu ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkeler de Covid-19 salgınıyla beraber bütün gıda ürünlerinin ambalajlanması konusu daha da önem kazanmıştır. Bu önem beraberinde gıda ambalajlama makineleri üreten işletmelerin, kapasite artışını getirmiştir. Ambalajlama makineleri işletmelerinin bir ekosistem oluşturduğu Konya, üretim çeşitliliği ve kapasitesi açısından özellikle Türkiye'de akla ilk gelen illerden biridir. Konya'da ki işletmeler Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Orta Doğu ve Afrika ülkeleri gibi bir çok farklı coğrafyada ihracat kapasitesi açısından da önde gelmektedir. Bu işletmeler, üretim çeşitliliği ve kapasite imkânlarının yanı sıra, maliyet ve satış sonrası hizmetlerle de öne çıkmaktadır. Kriz dönemlerinde dahi tedarikçi seçiminde zorlanan işletmeler, talebin aşırı arttığı kriz zamanlarında tedarikçi seçiminde farklı ve zorunlu kararlar alabilmektedirler. Tedarikçi seçimi, karar vericilerin optimum bir sonuç elde etmek için çarpan (simetrik) etkileriyle birlikte birden çok nicel ve nitel unsuru dikkate alması gereken karmaşık bir süreçtir. Doğru tedarikçiyi seçmenin amacı, müşteri talebini minimum üretim maliyetiyle karşılarken rekabet gücünü ve ürün kalitesini arttırmaktır. Bu çalışmanın amacı, gıda ambalajlama makineleri imalatçılarının tedarikçi seçimi için kombine bir ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme) modeli önermektir. Çalışmanın ilk aşamasında, süreci etkileyen tüm kriterler SCOR (Supply Chain Operations Reference - Tedarik Zinciri Operasyonları Referans) modeli ve uzman görüşleri kullanılarak

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-mail: nyilmaz@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4978-8428 , Konya, Türkiye.

belirlenmiştir. Hibrit bulanık küme teorisini AHP (Analytic Hierarchy Process - Analitik Hiyerarşi Prosesi) modeline dahil etmek, çeşitli nitel kriterlerle bağlantısı olan karmaşık karar verme problemlerini ele almak için en etkili araçtır. Bu nedenle, tüm potansiyel tedarikçilerin ağırlıklarının belirlenmesi için BAHP (Fuzzy Analytic Hierarchy Process - Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi) seçilmiştir. Tedarikçi sıralamasının değerlendirilmesi için ise kısmi sıralama yapan PROMETHEE (Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations) yerine, tam sıralama yapan PROMETHEE II yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarından hareketle, araştırmacılar ve karar vericiler, gıda ambalajlama makineleri sektöründeki en uygun malzeme tedarikçilerini belirlemek için uygun yöntemleri uyarlama ve uygulama imkânı bulabileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: ÇKKV, Bulanık Küme Teorisi, SCOR Modeli, BAHP, PROMETHEE II, Makine İmalat Sektörü, Tedarikçi Seçimi

ABSTRACT

In addition to the countries where developed food laws are effective, the packaging of all food products has gained importance with the Covid-19 epidemic in developing countries. This importance has brought with it an increase in the capacity of the companies producing food packaging machines. Konya, where packaging machinery enterprises form an ecosystem, is one of the first cities that come to mind in Turkey in terms of production diversity and capacity. These enterprises are also leading with their export capacity in many different geographies such as Central Asian Turkic Republics, Middle East and African countries. These enterprises stand out with their production variety and capacity opportunities, as well as cost and after-sales services. Businesses that have difficulty in choosing suppliers even in times of crisis may take different and compulsory decisions in the selection of suppliers in times of crisis when the demand increases excessively. Supplier selection is a complex process in which decision makers must consider multiple quantitative and qualitative factors with multiplier (symmetric) effects to achieve an optimum result. The purpose of choosing the right supplier is to increase competitiveness and product quality while meeting customer demand with minimum production cost. The aim of this study is to propose a combined multi-criteria decision making model (MCDM) for supplier selection of food packaging machinery manufacturers. In the first stage of the study, all criteria affecting the process were determined using the SCOR (Supply Chain Operations Reference) model and expert opinions. Incorporating hybrid fuzzy set theory into the Analytical Hierarchy Process (AHP) model is the most effective tool for tackling complex decision-making problems linked to various qualitative criteria; therefore, the Fuzzy Analytical Hierarchy Process (FAHP) was chosen to determine the weights of all potential suppliers. For the evaluation of supplier ranking, PROMETHEE II method, which makes full ranking, was used instead of PROMETHEE

(Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations), which makes partial ranking. Based on the results of this research, researchers and decision makers will have the opportunity to adapt and apply appropriate methods to identify the most suitable material suppliers in the food packaging machinery industry.

Key Words: *MCDM, Fuzzy Set Theory, SCOR Model, FAHP, PROMETHEE II, Machinery Manufacturing Industry, Supplier Selection*

1. Giriş

Türkiye’de ambalajlama makineleri sanayi hızla gelişmiş ve kendini ispat etmiş bir sektördür. Hijyen ve insan sağlığının korunması, yasal zorunluluklar, yaşam kalitesindeki iyileşme, kentleşme, tüketim alışkanlıklarının değişmesi, çevrimiçi alışveriş imkânlarının genişlemesiyle beraber, farklılaşan rekabetçi ortam, ambalajlı gıda ürünlerine olan talebi hızla arttırmıştır. Dünyada bir kriz dönemi olan Covid-19 salgını da Konya’da üretilen gıda ambalajlama makinelerinin ihraç edildiği coğrafyalardan gelen talepte ani artışa sebep olmuş, bu da işletmelerin üretim kapasitelerine yansımıştır. Bu salgın işletmelerin tedarik zinciri yapısının kırılmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla sektör, mevcut ve yeni pazarlar için kapasite artırımına giderken girdi tedarikinde de sorunlar yaşamıştır. Tüketiciler günümüzde birçok sebepten dolayı tükettikleri besinlerin içeriği kadar, ambalaj özelliklerine de dikkat eder hale gelmişlerdir. Gıda ambalajlamanın öneminin artması sonucunda, ambalajlama makineleri imalat sektörü de gelişmiştir. Çeşitli ürünlerin ambalajlanması amacıyla farklı niteliklerde ambalajlama makineleri talebi hem yurt içi hem de yurt dışında artmıştır. Rekabet ortamı, ambalajlama makineleri imalatında projelendirme ve modernize faaliyetleri sonrası pazarın da gelişmesini sağlamıştır.

Dünya üzerinde ambalaj makineleri sektöründe başı çeken ülkeler İtalya, Almanya ve Çin 2021 yılında ilgili sektörün %59,03’lük bir pazar payına sahip olmakla beraber, Türkiye bu sıralamada ilk 10’da olmamasına rağmen hitap ettiği çeşitli pazarlarda farklı rekabetçi güçlerle öne çıkmaktadır. Sektörün büyüme potansiyelini sürekli değerlendiren Türkiye, 2020’deki 189 milyon dolarlık payını 2021 yılı için 221 milyon dolara yükseltmiştir (Makinebirlik, 2022).

Türkiye ambalajlama sektöründe kullanılan makineler, ağırlıkla proje tipi üretimler için çeşitli tasarımlara göre üretilmektedir. Bu yüzden sektör içinde girdi ve çıktı çeşitliliği yaşanmaktadır. Bu tip üretim yöntemi aynı zamanda maliyetleri de arttırmaktadır. Sektörde rekabet avantajı özellikle talebe göre üretimle beraber, satış sonrası hizmetlerden sağlanabilmektedir. Sektörde seri üretim imkânları ancak belli ölçekte, KOBİ olmayan işletmeler için geçerli görülmektedir. Yaşanan değişimle beraber, ambalajlama makineleri üreticilerinin dijitalleşme ve teknolojik dönüşümü de yakından izlemek zorunda kalmaları, yetkin olmayan imalatçılar için dezavantajlı görülebilir. Bu sebepler, imalatçı işletmelerin başarılı olmalarını, imalatın öncesi ve sonrası bütün

süreçlerin istenildiği gibi tasarımlanmasını gerektirmektedir. Özellikle istenilen özelliklerde girdinin sağlanması, müşteriye sunulacak toplam değeri sürecin başından itibaren etkilemektedir.

İfade edilen sebepler ışığında, yeni krizlerin baş gösterdiği, değişken ve yoğun bir rekabet ortamında girdi tedarikçisi seçimi, bir işletmenin başarılı olması için oldukça önemlidir. Girdi tedarikçilerinin seçimi, bir değer zincirinin başlangıç aşaması olarak nitelendirilirse, ardından gelen süreçlerin başarısı, dolayısıyla işletmenin rekabet avantajı elde edebilmesi için son derece önemli kararlar bütünü olduğu söylenebilir. Bir üretim işletmesinde tedarik zinciri, mal ve hizmetlerin tedarik aşamasından, üretimine ve tüketiciye ulaşıncaya kadar birbirini izleyen tüm faaliyetlerin ve fonksiyonların bütünüdür. Tedarik zincirinin amacı, üst seviyede müşteri memnuniyetiyle birlikte, en iyi yatırım ve kazancı elde etmektir (Özdemir, 2010). Tedarik zinciri yönetimi ise bir üreticinin müşteri gereksinimlerini verimli bir şekilde karşılamak üzere, tedarikçilerinden kendisine ve kendisinden dağıtıcılar aracılığıyla müşterilerine doğru gerçekleşen malzeme ve bilgi akış, planlama, tasarım ve kontrolünü içerir (Büyüközkan ve Vardaloğlu, 2008). Tedarikçiler, üretim işletmeleri ve dağıtım kanalı üyeleri gibi pek çok farklı yapının belirli amaçlar için beraber çalışmasını gerektiren bu süreç, tüketici için sunulan değerler toplamını maksimize etmek amacındadır. Bu sebeple işletmeler, sürecin en başında yer alan girdi sağlayıcılarıyla uzun vadeli yakın ilişkiler geliştirmek ister. İşletmelerin tedarik zincirlerinin önemli bir aşaması olan tedarikçilerin seçimi, tedarikçilerin belirlenme, değerlendirilme ve seçilmesi sürecini ifade eder. Tedarikçi seçimi, işletmelerin rekabet gücünü arttırmak için kritik öneme sahiptir ve çok farklı kriterlere göre, farklı alternatifler arasından tedarikçilerin değerlendirilmesini gerektirir (Cristea ve Cristea, 2017). Bu süreç tedarik zinciri yönetiminde en önemli karar verme sorunlarından biridir. Bu nedenle, doğru tedarikçiyi seçmek, bir organizasyondaki başarıyı veya başarısızlığı belirlemede önemli bir rol oynar (Rouyendegh ve Erol, 2010).

Tedarikçi seçimi çok kriterli bir karar sürecidir ve birçok nicel ve nitel kriterin dikkate alınmasını içerisinde barındırır (Taherdoost ve Brard, 2019). Bu nedenle, bu çalışma, SCOR (Supply Chain Operations Reference-Tedarik Zinciri Operasyonları Referans) modeli, BAHP (Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi-Fuzzy Analitic Hierarchy Process) ve PROMETHEE II (Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations) tercih sıralamasını kullanarak Konya'da ambalajlama makineleri sektöründe tedarikçi seçim süreci için çok kriterli bir karar verme modeli (ÇKKV) geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın nihai katkısı, gıda ambalajlama makineleri sektöründe rekabet gücünü yükseltmek, müşteri değerini arttırmak ve üretim maliyetlerini minimuma indirmek için faaliyet gösteren işletmeler için faydalı bir araç olarak görülen tedarikçi seçiminde kullanılabilir bütünleşik çok kriterli bir karar verme modeli önermektir.

2. Literatür Taraması

Mal ya da hizmet üreten işletmeler açısından, küresel rekabet koşulları Covid-19 gibi krizler sebebiyle sürekli yeni bir boyuta taşınmaktadır. Bu ve benzeri durumlarda işletmeler, rekabet koşullarına uyum sağlayabilmek adına, kendilerine rekabet avantajı kazandıracak ve bu avantajların sürekliliğini sağlayacak kararlar vermek zorundadırlar. Tüketici istek ve gereksinimlerinin sürekli değişimi, gelişimi ve çeşitlenmesi, ürün yaşam döngülerinin kısılması, bilgi temelli teknolojilerin tüketicilere değer yaratmadaki rolleri, kurumsal bilgi sistemlerinin yaygınlaşması, işletmelere tedarik zincirlerini iyileştirme ve optimize etme konusunda ideal kararlar vermelerini şart koşmaktadır.

Rekabetçi üstünlüklere sahip olmak, benzersiz müşteri değeri yaratmayla mümkündür. Bu durum ise tedarik zinciri içerisinde yer alan bütün süreçlerin işletme amaçlarına uygun olmasıyla mümkün görülmektedir. Tedarikçi seçimi önemli bir stratejik karardır. Çünkü uygulayıcılar, üretim maliyetlerinin %60'ının hammadde tedarikçilerine bağlı olduğunu savunmaktadırlar (Arabsheybani vd., 2018). Bu durum da tedarikçi seçiminin birçok işletme için üretim ve lojistik yönetiminin en önemli bileşenlerinden biri olduğu fikrini desteklemektedir. Yanlış bir tedarikçi seçimi, işletmelerin finansal ve operasyonel durumunu alt üst etmeye yetebilir (Önüt vd., 2009). Tedarikçi seçimi, sermaye yatırımı, ticari uygulanabilirlik, kâr marjı ve bir organizasyonun kurumsal-sosyal imajını etkilediği için tedarik zinciri yönetiminin önemli ve taktiksel bir parçasıdır (Luthra vd., 2017). Tedarikçi seçimi problemleri, rekabet gücünü arttırabilmek için “satıcı” olarak da bilinen bir dizi tedarikçinin performansını analiz etmek ve ölçmek için model ve yöntemlerin tanımlanmasından oluşur. Tedarikçi seçimi problemi, tipik olarak hem niteliksel hem de niceliksel ölçümleri içeren çelişen kriterlere sahip bir ÇKKV problemidir (Şenvar vd., 2014).

Birçok akademik yayında, çeşitli yöntemlerle tedarikçileri farklı kriterlerle dikkate alarak, değerlendirme ve seçimlerini içeren uygulamalar ve öneriler söz konusudur. Önüt vd. (2009) Türkiye'de GSM sektöründe faaliyet gösteren bir telekomünikasyon şirketine, belirsizliğin olduğu bulanık ortamda yardımcı olmak için ANP (Analytic Network Process Analitik Ağ Prosesi) ve TOPSIS (İdeal Çözüme Benzerlik) yöntemlerine dayalı sipariş performansı tekniğine dayalı bir entegre tedarikçi değerlendirme yaklaşımı önermiştir.

Yazdani vd. (2017), çeşitli çevresel performans gereksinim ve kriterlerini dikkate alarak yeşil tedarikçi seçimi için entegre bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Araştırmada, DEMATEL yöntemi yardımıyla müşteri gereksinimleri arasındaki karşılıklı ilişkileri ele alan bir yaklaşım önerilmiştir. Her bir tedarikçinin seçim kriteri çiftleri ve müşteri gereksinimleri arasındaki ilişkinin derecesini belirlemek amacıyla QFD (Quality Function Deployment - Kalite Fonksiyon Dağılımı) modeli kullanılarak merkezi bir ilişki matrisi oluşturulmuştur. Son olarak, alternatif tedarikçileri önceliklendirmek ve sıralamak için COPRAS metodu uygulanarak önerdikleri

metodolojinin potansiyel ve uygunluğunu ortaya çıkarmak için bir vaka çalışması sunmuşlardır.

Stević vd. (2020), Bosna Hersek'te sağlık sektöründe sürdürülebilir tedarikçi seçimi için Uzlaşma Çözümü (MARCOS) yöntemine göre yeni bir alternatif ölçümü ve sıralama geliştirilmiştir. Yöntemin avantajları, başlangıç matrisinin oluşumunun en başında ideal ve ideal olmayan bir çözümün dikkate alınması, fayda derecesinin her iki çözüme göre daha yakından belirlenmesi ve faydanın belirlenmesi için yeni bir yol önerilmesidir. İlgili çalışmada, sağlık sektörü için sürdürülebilir bir tedarikçi seçimi vaka çalışması yapılmış, bu amaç için sürdürülebilirliğin tüm yönlerini karşılayan 21 kritere göre sekiz alternatifin sıralanması gerçekleştirilmiştir.

Haldar vd. (2012), bir afet ortamında tedarikçi seçimi için nicel bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Endüstriyel senaryoda, birbiriyle çelişen kriterler bir arada bulunduğundan, tedarikçi seçimini tasarlarken tüm seçim kriterlerini aynı anda karşılamak zorluğunun üstesinden gelmek amaçlı bir model önermişlerdir. Bu amaçla, tedarik zinciri tasarımı için karar vericilerin bir aksama senaryosu altında uygun bir tedarikçi seçmesine yardımcı olabilecek analitik bir çerçeve sunmuşlardır. Bunun için dört aşamalı süreçte, tedarikçinin ağırlıkları, başlangıçta genel seçim kriterleri için TOPSIS ve AHP metodolojisi kullanmışlar, ardından AHP-QFD metodolojisi kullanılarak, seçilen birincil tedarikçilerin her biri için ayrı ayrı SFM (Subjective Factor Measures - Sübjektif Faktör Ölçüleri)'ni belirlemişler, son aşamada ise tedarikçilerin her biri için OFM (Objective Factor Measure - Objektif Faktör Ölçüsü)'nü belirlemek üzere bir normalleştirme tekniği kullanmışlardır.

Tedarikçi seçimi çok yönlü bir stratejik karardır ancak sürekliliğin sağlanması ve riskler gibi faktörleri inceleyen çalışma sayısı nispeten azdır. Özellikle seçim kriterlerinin karar vericilerin yargısına bağlı, sübjektif kriterler olması ve her tedarikçi için ayrı ayrı en az bir seçim kriterinin hâkim olması, bu süreci çok karmaşık hale getirebilmektedir (Alikhani vd., 2019). Karar vermeyle ilgili sürekliliğin sağlanması için, bu süreçlerde karar vericileri desteklemek amacıyla genellikle çok kriterli karar verme yöntemleri uygulanmıştır. Bununla birlikte, tedarikçi seçim kararlarına metodolojik ve pratik perspektiften bakıldığında, süreklilik sağlanması ve kriterlerin değerlendirilmesi amacıyla çok sayıda farklı ve entegre modellerle yaklaşılmasının, her birinin diğerinden eksiklik yanlarının görülmesi olduğu söylenebilir.

AHP, ikili işlemlerde belirsiz koşulları dikkate alamaz. Genellikle muhakeme tutarsızlığı, doğruluğu ve zayıf önceliklendirme yöntemi nedeniyle eleştirilir. PROMETHEE II ise ancak ağırlık olarak adlandırılan karar vericiler tarafından oran ağırlığının önemi belirtilmiş ise kullanılabilir. Bu olumsuzlukların üstesinden gelmek için AHP - PROMETHEE II yöntemi oluşturulabilir. AHP, problemin modelini yorumlamak ve kriter ağırlıklarını analiz etmek için kullanılırken PROMETHEE II en yüksekte en düşüğe doğru tam bir derecelendirme elde etmek için kullanılabilir (Behzadian vd., 2010).

Deng vd. (2014), çalışmalarında, tedarikçi seçimi için fiyat, standart, hizmet kalitesi ve tedarikçi profili kriterlerini dikkate alarak bunlara “belirsizlik” kriterini eklemişlerdir. “D” sayıları olarak adlandırılan belirsiz bilginin yeni, etkili ve uygulanabilir bir temsiline dayanarak tedarikçi seçimi problemi için klasik AHP yöntemini genişleten bir D-AHP yöntemi önermişlerdir. Önerilen yöntemde, uzmanlar tarafından verilen ikili karşılaştırmaların karar matrisini temsil etmesi için D sayıları genişletilmiş, bulanık tercih ilişkisine yer verilmiştir. Önerilen yöntemin etkinliğini göstermek için açıklayıcı bir örnek sunulmuştur.

Dweiri vd. (2016), Pakistan'ın gelişmekte olan bir eyaletinde otomotiv endüstrisi örneğini kullanarak AHP'ye dayalı tedarikçi seçimi için bir karar destek modeli önermiştir. Bu amaçla, literatür taramasını kullanarak ana kriterleri (fiyat, kalite, teslimat ve hizmet) belirlemiş ve AHP kullanarak uzmanların görüşlerine dayalı olarak ana kriterleri sıralamıştır. İkinci aşamada, alt kriterlerin belirlenmesi ve ana kriterlere göre sıralanması gerçekleştirilmiştir.

Chen vd. (2010), üçüncü taraf lojistik hizmet tedarikçisi seçim süreci için hibrit bir çerçeve sunmuşlardır. Yazarlar, sektör uzmanlarından, müşterilerden ve operasyonel verilerden alınan kriterlere dayalı olarak potansiyel lojistik hizmet sağlayıcılarını sıralamak için dilbilimsel PROMETHEE'yi maksimum sapma yöntemiyle birlikte kullanarak hibrit bir karar verme modeli geliştirmişlerdir.

Strantzali vd. (2019), ihracat terminallerinin kapasitelerini tespit edebilmek ve Yunanistan'daki doğal gaz tedarikinin tarihsel seyrini belirleyebilmek amacıyla PROMETHEE II'yi kullanmışlardır. Araştırmacılar ayrıca, basit bir kullanım ve azaltılmış karmaşıklıkla birlikte alternatifleri belirlemek için doğrudan teorinin kullanıldığı PROMETHEE II'yi kullanarak net bir ön sipariş miktarı hesaplamışlardır.

Agrawal (2022), nihai olarak karar verme hatalarını önleyen tüm mevcut alternatifleri sıralamak için en belirgin yöntem olarak nitelenen ve sıklıkla kullanılmayan PROMETHEE II yöntemini keşfetmek amacıyla, tedarikçi seçiminde bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada, PROMETHEE II yaklaşımının artı ve eksileri diğer ÇKKV yöntemlerine kıyasla vurgulanmıştır.

Shakey (2006), tedarikçi seçim süreçlerini desteklemek için hibrit bir AHP - PROMETHEE II çok kriterli karar verme modeli sunmuştur. Çalışma sonucu, hibrit modelin, toplam satın alma değerini maksimize eden, seçilen tedarikçi arasındaki sipariş miktarlarının optimum dağılımını hesaplayabildiğini göstermiştir.

Polat (2016), inşaat projelerinde proje görevlerini yerine getiren inşaat taşeronlarını konu aldığı çalışmada, alt yüklenici seçim problemi için AHP ve PROMETHEE'yi birlikte kullanan entegre bir karar yaklaşımı önermiştir.

Bansal vd. (2013), bir AHP - PROMETHEE hibrit modelinin, üçüncü taraf lojistik hizmet tedarikçisi seçim süreçleri için etkin bir araç olduğunu öne sürmüşlerdir. AHP'yi kriterlerin ağırlıklarını hesaplamak için kullanılırken, potansiyel tedarikçileri performanslarına göre sıralamak için PROMETHEE yöntemini kullanmışlardır.

Roy vd. (2020), taşıma kriterleri ile sürdürülebilir tedarikçi seçimi için bir çerçeve önermişlerdir. Çalışmalarında, BAHP ve PROMETHEE kullanarak sürdürülebilir tedarikçi seçim yöntemlerini değerlendirmişlerdir. Literatür taraması ve uzman görüşlerine dayanarak 20 sürdürülebilir tedarikçi için seçim kriterlerini ekonomik, çevresel, sosyal ve ulaşım boyutlarına göre gruplandırılmışlar, daha sonra kriterlerin ağırlıklarını belirlemek için BAHP ve tedarikçileri sıralamak için PROMETHEE yöntemi kullanmışlardır. Önerdikleri çerçeve, Bangladeş'te bir hazır giyim firmasında uygulanmıştır. Bu vaka çalışması sonucu, ürün fiyatı, ürün kârı, ürün kalitesi, çevre yönetim sistemi ve yeşil ambalajlama/etiketlemenin sürdürülebilir tedarikçi seçim kriterlerinin ilk beşi olduğunu ifade etmişlerdir.

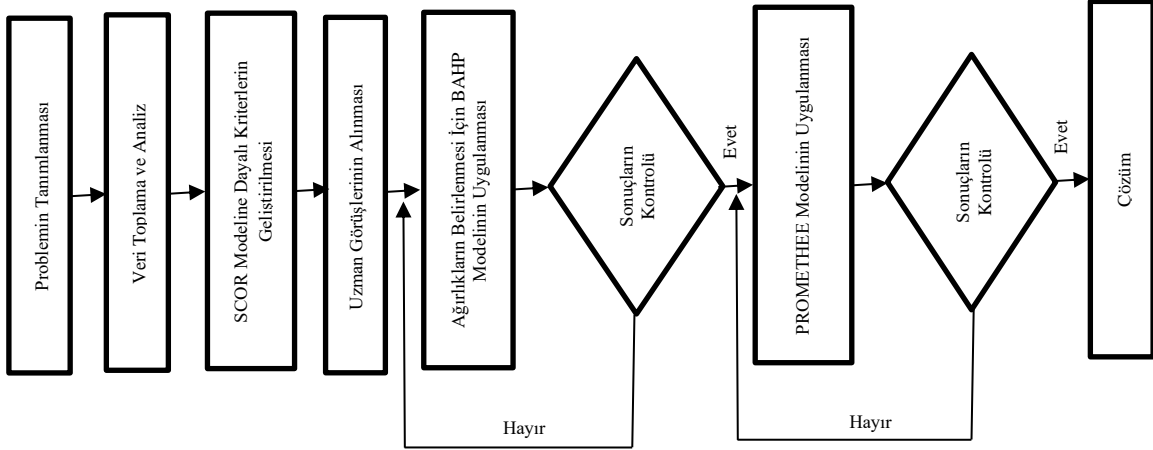
Başka bir çalışmada Tushar vd., (2022), BAHP ve PROMETHEE II yöntemlerinin bir kombinasyonunu inşaat sektöründe uygulamışlardır. Bu bağlamda, inşaat sektöründeki tedarikçilerin seçiminde karar verme çerçevelerinin çoğunun, maliyet, teslimat ve kalite gibi kriterlere öncelik verdiğini ifade etmişlerdir. Sürdürülebilirliği sağlamaya ve çevresel etkiyi azaltmaya yönelik mevcut gerçeklik sebebiyle, işletmelerin "döngüsel ekonomi" ilkelerini giderek daha fazla benimsediklerini belirterek, bir BAHP - PROMETHEE II yöntemlerinden oluşan entegre bir ÇKKV çerçevesi önermişlerdir. Önerilen çerçevede, BAHP ilk önce her kriter ve alt kriterin ağırlığını belirlemek için kullanılmış, ardından, tedarikçileri en iyiden en kötüye sıralamak için PROMETHEE II uygulanmıştır. Sonuçlar, zamanında teslimat, spesifikasyonlara uygunluk ve ret oranının tedarikçi seçiminde ilk üç kriter olduğunu ortaya koymuştur. Ek olarak, ilk üç döngüsel tedarikçi seçim kriteri arasında kirlilik kontrol girişimleri, yeşil paketleme, çevresel düzenleme ve standartlara yönelik tepkiler yer almıştır. Bu yaklaşımın sonucu, başka bir ÇKKV yöntemi kullanarak önerilen yaklaşımın doğruluk ve etkinliğini onaylayan WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment - Ağırlıklı Toplam Ürün Değerlendirme) yöntemiyle karşılaştırılmıştır.

Literatür incelemesinin gösterdiği gibi, ÇKKV yöntemleri birçok sosyal ve teknik alanda uygulanmıştır. Tedarikçi seçimi, karar vericilerin hem niteliksel hem de niceliksel olarak değerlendirme yapması gereken bir süreçtir. Dolayısıyla, en uygun tedarikçi seçiminde ÇKKV modellerinin uygulanması uygundur. Bu çalışmada, karar verme hatalarını minimize etmek ve araştırmacıların daha net kararlar verebilmesine yardımcı olabilmek (Wang vd., 2018a; Liao vd., 2018) amacıyla BAHP ve PROMETHEE II yönteminin kombine bir uygulaması önerilmiştir. Bu kombine uygulama, SCOR metriklerinde belirtilen kriterlerden hareket ederek uygulanmıştır. Sonuç olarak, bu çalışmanın özgünlüğü, SCOR metriklerinden hareketle belirlenen

kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi ve ardından tam sıralama yapılarak tedarikçi seçiminde kullanılabilir bir model önerilmesidir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, tedarikçi seçimi için bütünleşik bir ÇKKV modeli uygulanmıştır. Çalışmanın izlediği süreç Şekil 1:'de gösterildiği gibi bir dizi adımlardan oluşturulmuştur.

Şekil 1: Araştırmada İzlenen Yol

3.1. Araştırmanın Teorik Temelleri

3.1.1. SCOR Modeli

İşletmelerde, stratejik ve operasyonel amaçları birleştirme işlemi gerçekleştirilirken birbirlerinden farklı birimlerde bulunan performans parametre değerlerinden dolayı toplam tedarik zinciri performans değerine ulaşmada zorluk yaşanır ve bu başlıca sorunlardan biridir (Yıldız ve Ahi, 2020). Tedarik zinciri yönetimi, işletme süreçleri ile girdilerin ve çıktıların istenilen şartlara uygun biçimde hareketini organize eden entegre bir araç olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla, bir çok farklı seçenek içerisinde rasyonel kararlar vererek doğru bir yönetim mekanizması oluşturmak zor bir uğraştır. Bununla beraber, bir değer zinciri olarak oluşturulan mekanizmanın standartlarının oluşturulması ve performansının ölçülmesi için de ayrı bir gayrete ihtiyaç vardır. Cooper vd.'ne (1997) göre, tedarik zincirinde katma değer yaratılması, müşteri ilişkileri yönetimi, müşterilere sunulacak hizmetin yönetimi, taleplerin yönetimi, siparişlerin alınması, imalat süreçleri yönetimi, tedarikçi ilişkileri yönetimi, ürün iyileştirme ve tanıtma ile gelir yönetimi, tedarikçilerden son kullanıcıya kadar olan entegre edilmesi gereken iş süreçleridir.

Endüstride daha kolay ve verimli tedarik zinciri yönetimi uygulamaları için SCOR modeli geliştirilmiştir. Bu model tedarik zinciri yönetimi için standart kabul edilmiş, dünyadaki ilk temel performans modeli olmuştur (Büyüközkan, 2008). Ardından, tedarik zinciri yönetiminde performans ölçüm ve değerlendirilmesinde birçok farklı yöntem sunulmuştur. Ancak özellikle standart karşılaştırma tanımlamaları oluşturan bir yöntem olarak SCOR modeli oldukça yaygın kullanılan bir yöntem olarak kabul edilmiştir. SCOR referans modeli tedarik zincirini standartlaştırmak, süreç gelişiminde alt yapı oluşturmak, zincir performansında endüstriyel karşılaştırmalar yapmak, zincirin iletişim ve bilişim sistemlerini değerlendirmek, rekabetçi üstünlük sağlamak amacıyla geliştirilmekte ve uygulanmaktadır (Yılmaz vd., 2020). SCOR modeli siparişin alınmasından ödenmesine kadar sipariş boyunca müşteri ilişkilerini, malzeme, yedek parça, yazılım gibi fiziksel malzemeleri ve talep tahmininden siparişin ulaşmasına kadar bütün pazar faaliyetlerini planlama, tedarik, üretim, dağıtım, iade ve mümkün kılma olmak üzere altı temel süreç kapsamında ölçmektedir (Kocaoğlu, 2009). İşletmeler SCOR modeli ile bahsedilen süreçlerde bir dizi detayın, performans ölçütü sağlayacak, tedarik zincirlerinin çeşitli yönlerine ilişkin bilgilere dayalı kapsamlı bir analizini yapabilmektedirler. SCOR modeli tedarik zinciri konfigürasyonlarını tanımlama, ölçme ve değerlendirme amaçlı da kullanılmaktadır. Bu amaçlar aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Tarman, 2010).

- *Tanımlama:* Standart SCOR süreç tanımları hemen hemen tüm tedarik zinciri çeşitlerinin belirli bir şekilde düzenlenmesine olanak sağlamaktadır.
- *Ölçme:* Standart SCOR ölçütleri tedarik zinciri performansını ölçme ve kıyaslamaya imkân tanımaktadır.
- *Değerlendirme:* Tedarik zinciri konfigürasyonları sürekli iyileştirme ve stratejik planlamayı desteklemek için değerlendirilebilir.

SCOR modelinin uygulanması, tanımlar, süreç öğeleri ve ölçümleri standartlaştırdığı için bir tedarik zincirindeki ortaklar arasında ortak bir dil sağlar. SCOR modelinin ana performans özellikleri Tablo 1'de ki gibidir.

Tablo 1: SCOR Modelinin Performans Özellikleri (APICS, 2018)

Performans Özelliği		Tanım
İşletme Dışı	Güvenilirlik	Siparişlerin en iyi şekilde yerine getirilmesi yeteneğidir. Görevlerin beklendiği gibi yerine getirilmesini ifade eder. Örneğin, doğru ürünün, istenilen miktar ve kalitede, zamanında, doğru müşteriye teslimat performansdır.
	Yanıt verebilirlik	Çevrim süresi gibi müşterilerin isteklerinin yerine getirilmesi hızıdır.
	Esneklik	Çeviklik ve uyarlanabilirlik gibi rekabet avantajı elde etmek için dış etkilere ve pazar isteklerine hızla cevap verebilmedir.
İşletme İçi	Maliyet	Özellikle malzeme, işçilik, işlem ve nakliye maliyetlerini içeren işletme maliyetlerini ifade eder.
	Varlıklar	Envanter, fon ve finansal kaynakları etkin kullanma becerisidir. Müşterilerin, işletme kapasitesinden taleplerinin kaynaklık ettiği varlıkları değerlendirebilmesidir.

SCOR modelinde metrikler, bir sürecin performans ölçüm standardı olarak ifade edilebilir. SCOR, üç adet önceden tanımlanmış metrik seviyesini kabul eder. Seviye 1-3 arası metrikler performans analizi ya da ayrıştırma olarak ifade edilebilir. Seviyelere göre metrikler aşağıdaki gibidir (SCC, 2010):

- *Seviye 1 metrikleri*; tedarik zincirinin genel durumunu kapsayan stratejik metrikler ve/veya anahtar performans göstergeleri (APG) olarak bilinir. Seviye 1 metriklerinin karşılaştırmalı değerlendirilmesi, stratejik hedefleri destekleyen gerçekçi hedefler belirler.

- *Seviye 2 metrikleri*; seviye 1 metriklerini stratejilerine ayrıştırır. Tanı ilişkisi, bir seviye 1 metriğinin performans ölçümünün kök sebeplerini belirlemeye yardımcı olur.

- *Seviye 3 metrikleri*; seviye 2 metriklerini uygulayabilmek için yapılması gereken adımları açıklar.

Ayrıştırma, bir metriğin alt basamaklar biçiminde süreçlere ayrılması ve alt süreçlerden üst metriğe ulaşılmasını sağlar. Yani seviye 1 süreçleri ve seviye 2 süreçlerine bağlıdır. Tedarik Zinciri Konseyi, dengeli bir karar verme ve denetim sağlamak üzere, tedarik zinciri puan kartlarının her bir performans tutumu için en az bir metrik içermesini tavsiye eder.

3.1.2. AHP, Bulanık Küme Teorisi ve BAHP

Karar verme problemi en genel anlamda; bir seçenek kümesinden en az bir amaç veya faktöre göre en uygunun seçimi, şeklinde tanımlanabilir. Buna göre bir karar probleminin elemanlarını; karar verici, alternatifler, faktörler, sonuçlar, çevre ve karar vericinin öncelikleri oluşturur. En basit halde bir karar problemi, bir hedef ve bu hedefi etkileyen faktörler dikkate alınarak alternatifler arasından en iyi alternatifin seçilmesi olarak düşünülebilir (Saaty, 1980). AHP’de, karar vericinin amacı doğrultusunda, faktörler ve ona ait olan alt faktörlerin belirlenip, hiyerarşik yapının oluşturulması ilk adımdır. AHP ile karar vericilerin farklı psikolojik ve sosyolojik durumlardaki gözlemleri de dikkate alınarak kendi karar verme mekanizmasını tanıma olanağı sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu yöntemle karar vericilerin daha etkin karar vermeleri amaçlanmaktadır (Dağdeviren vd., 2004). AHP’de, öncelikle amaç belirlenir ve bu amaç doğrultusunda seçimi etkileyen faktörler saptanmaya çalışılır. Bu aşamada seçimi etkileyen tüm faktörlerin belirlenebilmesi için anket çalışmasına veya bu konuda uzman kişilerin görüşlerine başvurulabilir. Daha sonra belirlenen bu faktörler dikkate alınarak potansiyel alternatifler belirlenir (Saaty, 1980).

AHP temelde dört aşamadan oluşur. Birinci aşama; karar verme probleminin tanımlanmasıdır. Bir karar verme probleminin daha kolay anlaşılması ve değerlendirilebilmesi için hiyerarşik bir düzende alt kriterler/problemler belirlenir. Problemin temel amacı ile ilgili çok sayıda kriter belirlenebilir ve bu kriterler de alt kriterlerden oluşabilir. Karar hiyerarşisi nihayetinde hedefe ulaşılmasını sağlamalıdır. Hiyerarşinin en altında ise karar alternatifleri yer almaktadır (Kuruüzüm ve Atsan, 2001).

İkinci aşamada ikili karşılaştırmalar ile AHP çözümüne devam eder. İkili karşılaştırma, karar vericinin yargıları çerçevesinde kriterlerin birbirleriyle karşılaştırılmasına dayanır. Farklı kriterler Tablo 2:'de gösterildiği gibi ikili karşılaştırmalar yapılarak bir matris oluşturulur.

Tablo 2: Kriterler İçin İkili Karşılaştırmalar Matrisi Oluşturulması

	Kriter 1	Kriter 2	Kriter 3	..	Kriter j
Kriter 1	w1/w1	w1/w2	w1/w3	..	w1/wj
Kriter 2	w2/w1	w2/w2	w2/w3	..	w2/wj
.. / ...
Kriter İ	wi/w1	wi/w2	wi/w3	..	wi/wj

Matristeki w_i / w_j terimleri, amaca ulaşmak için i. kriterin j. kriterinden ne kadar daha önemli olduğunu ifade eder. Bu değerlendirmede Tablo 3:'te gösterilen ölçek kullanılmaktadır. Örneğin, bu değer 7 ise, i. kriterin j. kriterine göre kuvvetli düzeyde önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda benzer şekilde j. kriter de i. kriterine göre 1/7 düzeyinde önemli olmaktadır. Bu matrisin köşegeni üzerindeki matris bileşenleri 1 değerini alır ($i=j$) (Özdemir, 2002). Bu ifadelerle göre AHP'nin, kriterleri sıralamak için ikili karşılaştırma matrisi kullanarak karmaşık ve net olmayan yapılandırılmış sorunları basitleştiren bir yöntem olduğu söylenebilir.

AHP temelinde, alternatiflerin etkinlik sırasına göre sıralanması avantajına sahiptir. AHP modelinde, standartlaştırılmış karşılaştırma ölçeğinin dokuz düzeyine dayalı olarak bir araya getirilmiş birçok ikili karşılaştırma metriği vardır. 1 ile 9 arası bir ölçek kullanılarak, ölçülen ikili karşılaştırma matrisine göre hiyerarşinin tüm seviyelerinde öncelik düzeyini seçmek için AHP yöntemi uygulanabilir (Jamehshooran vd., 2015).

Tablo 3: AHP'de Önem Ölçeği Değerleri

Değer	Tanım	Açıklama
1	Eşit Önemli	İki seçenek de eşit derecede öneme sahip
3	Biraz Önemli	Tecrübe ve yargı, bir kriteri diğerine karşı biraz üstün kılmakta
5	Fazla Önemli	Tecrübe ve yargı, bir kriteri diğerine karşı oldukça üstün kılmakta
7	Çok Fazla Önemli	Bir kriter diğerine göre üstün sayılmıştır
9	Aşırı Derecede Önemli	Bir kriterin diğerinden üstün olduğunu gösteren kanıt çok büyük güvenilirliğe sahiptir
2,4,6,8		Uzlaşma gerektiğinde kullanılmak üzere iki ardışık yargı arasındaki değerler

Kaynak: Saaty, T.L., (1980).The Analytic Hierarchy Process, McGraw-Hill, New York,37-85.

AHP'de üçüncü aşama, karşılaştırılan her unsurun göreceli önemlerinin hesaplanmasıdır. Bu hesaplamada kriter sayısı arttıkça çözüm karmaşıklaşır ve uzun

zamanlar alabilir. Hesaplama, en büyük özdeğer ve bu özdeğere karşılık gelen özvektör hesaplanır ve normalize edilir. Normalizasyon için, her sütunun elemanları, o sütunun toplamına bölünür. Elde edilen değerlerin satır toplamı ise bu toplam satırdaki eleman sayısına bölünür. Bu şekilde her kriter için, öncelik vektörleri hesaplanır (Kuruüzüm ve Atsan, 2001). AHP’de nihai aşamada kararların tutarlılığı kontrol edilir. Tutarlı olmak rasyonel karar verebilmek için önemlidir. Ancak bu tutarlılığın subjektif olduğu akıldan çıkartılmamalıdır. AHP’den mükemmel düzeyde tutarlılık beklenemez. Bu aşamada, tutarsızlığı dikkate almak için her yargılamada tutarsızlık ölçülmelidir. Bu ölçümde, Saaty tarafından önerilen bir “*Tutarlılık Oranı*” (CR) kullanılmaktadır (Saaty, 1980). İkili karşılaştırmalar matrisi ile buna yönelik öncelik vektörü çarpılır. Bu şekilde elde edilen vektöre ağırlıklandırılmış toplam vektör denir. Elde edilen bu değer her bir elemanı, buna karşılık gelen öncelik değerine bölünür. Elde edilen değerlerin aritmetik ortalamaları tespit edilerek maksimum özdeğer elde edilir ve λmax simgesi ile gösterilir. Ardından 1. formül kullanılarak “*Tutarlılık Göstergesi*”, daha sonra 2. formül kullanılarak “*Tutarlılık Oranı*” hesaplanır.

$$\text{Tutarlılık Göstergesi } CI = (\lambda max - n)/(n - 1) \quad (1)$$

$$\text{Tutarlılık Oranı } RI = \frac{(\text{Tutarlılık Göstergesi})}{(\text{Rassalık Göstergesi})} \quad (2)$$

Tablo 4: Rassalık Tablosu

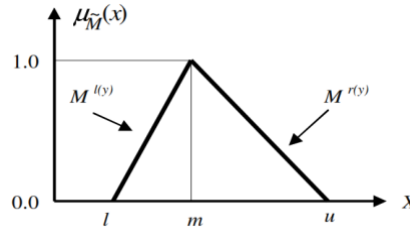
n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Rassalık	0	0	0,58	0,9	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,48	1,56	1,57	1,59

AHP yöntemi oldukça sık kullanılan çok kriterli yaklaşımlardan biri olmasına karşın karar vericilerin düşüncelerini ele almada tam değerlerin kullanılmasına kuşkuyla bakılmakta ayrıca bu teknikte kullanılan yargı ölçeği de ikili karşılaştırma sürecindeki belirsizlikleri ve dikkatsizlikleri ele almadaki yetersizliğinden dolayı sıklıkla eleştirilmektedir (Kargın, 2010).

Bulanık teoriyi kullanan Analitik Hiyerarşi Prosesi, AHP’ye dayalı olarak daha da geliştirilmiştir. 1965’te Zadeh, belirsiz çevre koşullarında kullanım için bir BAHP önermiştir. BAHP, bulanık küme teorisinin uygulanmasıyla, belirsizliğin daha iyi anlaşılmasına ve daha iyi tahmin edilmesine yardımcı olabilmektedir. Teori, matematiksel işlemler ve programlamayı bulanık alanda uygulamaya da elverişlidir (Akman ve Alkan, 2006). Bir bulanık küme, her bir elemanı 0 ile 1 arasında değişen üyelik derecesine sahip bir fonksiyon ile tanımlanır. Bu üyelik dereceleri, bir bulanık küme için süreklilik arz eder (Wang vd., 2018b).

Bulanık küme mantığında küme aitlik derecesi (μ) ile gösterilir ve 0 ile 1 arasında değer alır. “0” değeri kesin olarak kümeye ait olmamayı, “1” değeri ise kesin olarak kümeye ait olmayı ifade eder. Ancak aitlik, geleneksel küme yaklaşımına göre

düşünülürse en büyük üyelik derecesine sahip ortalamaya yakın ögelere 1 değeri atanır. Bu durumda diğerlerinin 0 - 1 arasında olduğu ve ondalıklı olarak sürekli değiştiği sonucunda varılır. Bu bağlamda, 0 ile 1 arasındaki değişimin, her bir öge için değerine “üyelik derecesi”, bunun bir alt küme içindeki değişimine ise “üyelik fonksiyonu” denir. Kümeye aitlik derecesi üçgen, yamuk, Gauss eğrisi gibi standart fonksiyonlarla tanımlanabildiği gibi çok farklı fonksiyonlar da kullanılabilir. Genellikle karar vericiler açısından kullanım ve hesaplama kolaylığı sebebiyle üçgensel üyelik fonksiyonu yaygın olarak kullanılır. Bir bulanık üçgensel sayı $(l/m, m/u)$ veya (l, m, u) biçiminde ifade edilir. Bu aşamada, l , m ve u ifadeleri sırasıyla bulanık bir olayda en düşük olasılığı, net değeri ve en yüksek olasılığı ifade eder (Karğın, 2010). Dilsel değişken, değerleri anadildeki cümleler olan değişken ya da kelime ile kelime gruplarını sayılar gibi kullanan değişkendir. Dilsel değişkenlerden karmaşık olan ya da iyi tanımlanmamış durumları nicel olarak ifade etmede yararlanır. Bulanık kümelerin ana enstrümanı bulanık sayılardır (Küçük ve Ecer, 2007). Bu çalışmada, üçgen bulanık sayılar kullanılmıştır. Şekil 2:'de üçgensel bir bulanık sayının üyelik fonksiyonları görülmektedir.

Şekil 2: Üçgensel Bulanık Sayı \tilde{M}

Bir üçgensel bulanık sayının sağ ve sol üyelik derecesi değerlerine göre lineer gösterimi şu şekildedir:

$$\mu(x|\tilde{M}) = \begin{cases} 0 & x < l, \\ (x-l)/(m-l) & l \leq x \leq m, \\ (u-x)/(u-m) & m \leq x \leq u, \\ 0 & x > u. \end{cases} \quad (3)$$

Karar verme problemindeki en önemli sorunlardan biri, belirsizliğin (bulanıklığın) olmasıdır. Çözülmesi istenen problemde belirsizlik varsa, bu belirsizliğin tolere edilebilmesi gerekir. Çeşitli problem tiplerini çözmek için birçok BAHP metodu kullanılmaktadır. Geleneksel BAHP yöntemleri yorucu aritmetik hesaplamaları kullanarak operasyonlardaki bulanık değerlerle ilgilenmektedir. Bu yöntemlerin diğer bir dezavantajı da kesin bir sonuca ulaşmak için fazladan durulaştırma işlemine gereksinim duyulmasıdır. Chang'ın (1996) yaklaşımında, bulanık sayıların kesişimi yöntemiyle hesaplamalar yapıldığı için yukarıda bahsedilen dezavantajlar geçerli değildir. Bu yöntem farklı BAHP yöntemlerine göre adımları daha kolay, daha az zaman ve hesaplama gerektirmektedir.

$x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, bir ölçüt kümesi ve $U = (u_1, u_2, \dots, u_n)$ bir amaç kümesi olsun. Chang'e (1996) göre, her bir ölçüt alınır ve her bir hedef için (gl) genişletilmiş analiz uygulanır. Böylece her bir ölçüt için m tane genişletilmiş analiz değerleri elde edilir. Bu değerler şu şekilde gösterilir:

$$M_{g_i}^1, M_{g_i}^2, \dots, M_{g_i}^m \quad i = 1, 2, \dots \quad (4)$$

Burada tüm $M_{g_i}^j (j = 1, 2, \dots, m)$ 'ler üçgensel bulanık sayıdır. Chang'in genişletilmiş analizinin adımları aşağıdaki gibidir:

Adım 1: Ölçüt i'ye göre bulanık sentetik genişletmenin değeri şu şekilde tanımlanır:

$$S_i = \sum_{j=1}^m M_{g_i}^j \otimes \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{g_i}^j \right]^{-1} \quad (5)$$

Buradaki $\sum_{j=1}^m M_{g_i}^j$ değerini elde etmek için m genişletilmiş analiz değerine (6)'da görüldüğü gibi bulanık toplama işlemi uygulanır.

$$\sum_{j=1}^m M_{g_i}^j = \left(\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j \right) \quad (6)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{g_i}^j = \left(\sum_{i=1}^n l_i, \sum_{i=1}^n m_i, \sum_{i=1}^n u_i \right) \quad (7)$$

Daha sonra (7)'deki vektörün tersi şu şekilde elde edilir:

$$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{g_i}^j \right]^{-1} = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^n u_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n l_i} \right) \quad (8)$$

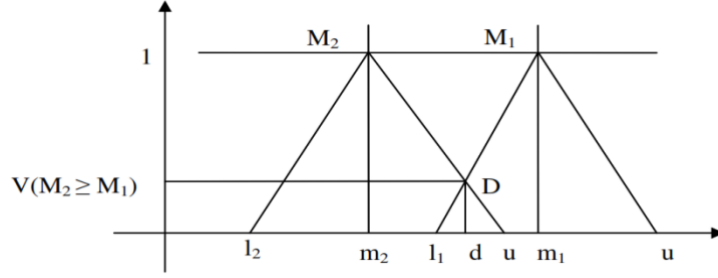
Adım 2: $M_2 = (l_2, m_2, u_2) \geq M_1 = (l_1, m_1, u_1)$ 'in olabilirlilik derecesi aşağıdaki gibi tanımlanır:

$$V(M_2 \geq M_1) = \sup_{y \geq x} [\min \mu_{M_1}(x), \mu_{M_2}(y)] \quad (9)$$

Denk olarak (10)'daki gibi de ifade edilebilir:

$$V(M_2 \geq M_1) = \text{hgt}(M_1 \cap M_2) = \mu_{M_2}(d) \begin{cases} 1, & \text{eger } m_2 \geq m_1 \\ 0, & \text{eger } l_1 \geq u_2 \\ \frac{l_1 - u_2}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)} & \text{diger} \end{cases} \quad (10)$$

Denk şekilde $V(M_2 \geq M_1)$ 'i, d , μ_{M_1} ve μ_{M_2} arasındaki en yüksek kesişim noktası D 'nin ordinatı olmak üzere Şekil 3:'te görüldüğü gibi ifade edilir.

Şekil 3: M1 ve M2 Arasındaki Kesişim Noktası

Adım 3: Bir konveks bulanık sayının k tane konveks bulanık sayıdan M_i ($i=1, 2, \dots, k$) büyük olmasının olabilirlik derecesi şu şekilde tanımlanır:

$$V(M \geq M_1, M_2, \dots, M_k) = V[(M \geq M_1) \text{ ve } (M \geq M_2) \text{ ve } \dots \text{ ve } (M \geq M_k)] \quad (11)$$

$$= \min V(M \geq M_i), i = 1, 2, \dots, k \quad (12)$$

$$D'(A_i) = \min V(S_i \geq S_k)$$

Olduğunu varsayarsak, $k = 1, 2, \dots, n$; $k \neq i$ için ağırlık vektörü (13)'te görüldüğü gibidir.

$$W' = (d'(A_1), d'(A_2), \dots, d'(A_n))^T \quad (13)$$

Burada A_i ($i=1, 2, \dots, n$) n sayısı kadardır.

Adım 4: Normalize edilmiş ağırlık vektörleri, (14)'deki gibidir. Burada W , bulanık olmayan bir sayıdır.

$$W = (d(A_1), d(A_2), \dots, d(A_n))^T \quad (14)$$

3.1.3. PROMETHEE Yöntemi

Son zamanlarda, bir çok farklı konuda karar vermek için bir amaca yönelik değişkenlerden tespit edilen kriterlere uygun en iyi alternatifin seçilmesi için kullanılabilecek çok sayıda karar yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden birisi de PROMETHEE yöntemidir. Geleneksel PROMETHEE yöntemi, en başarılı şekilde uygulanan çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir. Brans (1982) tarafından tasarlanmış, Vincke ve Brans (1985) tarafından geliştirilmiştir. PROMETHEE yöntemi literatürde yer alan mevcut önceliklendirme yöntemlerinin uygulama aşamasındaki zorluklardan hareketle geliştirilmiş ve günümüze kadar bazı çalışmalarda kullanılmıştır. PROMETHEE yöntemi, tedarikçi alternatiflerini farklı tercih fonksiyonları ile değerlendirir. Yöntemin özelliği, alternatiflere ait hem kısmi öncelikleri hem de tam

öncelikleri elde etmesi ve daha ayrıntılı analize imkân vermesidir (Dağdeviren ve Eraslan, 2008).

PROMETHEE yöntemi, çok kriterli problemlerin çözümünde alanındaki en etkili ve en kolay yöntemlerden biridir. PROMETHEE yöntemine ek olarak PROMETHEE I ve PROMETHEE II yöntemleri geliştirilmiştir. PROMETHEE yöntemi, PROMOTHEE 1 (kısmi sıralama) ve PROMETHEE II (tam sıralama) olmak üzere, iki ana aşamadan oluşmaktadır. Ayrıca PROMETHEE III, IV, V ve VI gibi farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. PROMETHEE metodunun çok yaygın olarak başarılı bir şekilde kullanılmasının temelinde, matematiksel özellikleri ve kolay kullanımı gelmektedir (Ballı vd., 2007). PROMETHEE II versiyonu, kriter ağırlıkları hakkında önceden bilgi gerektiren uzun süreli bir yöntemdir. Karar vericinin, alternatifleri sıralamada kriterlerin önemini yansıtan bu ağırlıklara karar vermek için problem alanında bilgili bir uzman olduğunu varsayar. Bu, alternatiflerin sıralamasını değiştiren değişen kriter ağırlıklarına subjektif bir karakter verir (Singh vd., 2021).

PROMOTHEE yöntemini diğer çok değişkenli karar verme yöntemlerinden ayıran temel fark, değerlendirme faktörlerinin birbiriyle ilişkilerini gösteren önem ağırlıklarını ve her bir değerlendirme faktörünün kendi iç ilişkisini de dikkate almasıdır. Değerlendirme faktörlerinin iç ilişkisi, veri kümesinin dağılımıyla ortaya konur ve 5 yöntemde bu amaçla 6 farklı dağılım öngörülmüştür. PROMETHEE yönteminin başlangıçtan sonuç aşamasına kadar 7 adımı vardır. Bu adımlar ve içerdikleri formüller aşağıda sırasıyla verilmiştir (Şenkayas ve Hekimoğlu, 2013).

Adım 1: Karar matrisinin normalleştirilmesi

$$R_{ij} = \frac{[x_{ij} - \min(x_{ij})]}{[\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})]} \quad (15)$$

X_{ij} , j^{th} kriterine referansla i^{th} alternatifinin performans göstergesidir. Faydasız kriterler için, denklem (15) aşağıdaki gibi yeniden düzenlenebilir.

$$R_{ij} = \frac{[\max(x_{ij}) - x_{ij}]}{[\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})]} \quad (16)$$

Adım 2: Alternatifler arasındaki kriter değerlerindeki ikili farklılıklar hesaplanarak, diğer alternatiflere kıyasla i^{th} alternatifinin farklılıklarını belirler

Adım 3 : P_j (i, i') tercih fonksiyonu belirlenir. Bu aşamada Brans vd. (1986) altı ana tür genelleştirilmiş referans fonksiyonu önermişlerdir. Genelleştirilmiş bu fonksiyonlar; dünyadaki gerçek olaylarda karar vericiler için gereksiz farklılıklara ve

karmaşıklıklara neden olabilecek bazı tercihli parametrelerin iyi tanımlanmasını gerektirir. Bu sebeple, bu çalışmada basit bir tercih fonksiyonu benimsenmiştir.

$$\begin{aligned} P_j(i, i') &= 0 \text{ if } R_{ij} \leq R_{i'j}, \\ P_j(i, i') &= (R_{ij}, R_{i'j}) \text{ if } R_{ij} > R_{i'j} \end{aligned} \quad (17)$$

Adım 4: Kriterlerin ağırlıklarına göre toplu tercih fonksiyonunu belirlenir. Toplu tercih fonksiyonu aşağıdaki gibidir:

$$\pi(i, i') = \frac{\left[\sum_{j=1}^m w_j \times p_j(i, i') \right]}{\sum_{j=1}^m w_j \times p_j(i, i')}, \quad \text{burada } w_j, j^{\text{th}} \text{ kriterinin ağırlığıdır.} \quad (18)$$

Adım 5: Alternatif karar noktaları için pozitif (Φ^+) ve negatif (Φ^-) üstünlük değerleri hesaplanır.

$$\begin{aligned} \Phi^+(i) &= \frac{1}{n-1} \times \sum_{i'=1}^n \pi(i, i') \text{ with } i \neq i' \\ \Phi^-(i) &= \frac{1}{n-1} \times \sum_{i'=1}^n \pi(i', i) \text{ with } i \neq i' \end{aligned} \quad \text{burada } n, \text{ alternatif sayısıdır.} \quad (19)$$

Bu adımda, her alternatif (n-1), diğer alternatiflerle karşılaştırılır. Pozitif üstünlük değeri, alternatifin başkalarını ne kadar geride bıraktığını gösterirken negatif üstünlük değeri alternatifin başkaları tarafından ne kadar geri çekildiğini gösterir. Daha sonra, alternatif kısmi sıralama PROMETHEE I kullanılarak elde edilebilir veya tam sıralama PROMETHEE II kullanılarak elde edilebilir. Bununla birlikte, PROMETHEE II'nin kullanılması bazı tercih ilişkilerinin kaybına yol açabilir.

Adım 6: Alternatifler için bireysel net sıralama belirlenir. PROMETHEE II ile alternatifler için net öncelikler aşağıdaki şekilde hesaplanır. Hesaplanan net öncelik değeri ile alternatif kümesinde yer alan bütün alternatifler aynı düzlemde değerlendirilerek tüm alternatifleri içeren tam sıralama hesaplanır.

$$\Phi(i) = \Phi^+(i) - \Phi^-(i) \quad (20)$$

Adım 7: $\Phi(i)$ değerine dayalı tüm potansiyel alternatiflerin sıralaması hesaplanır. Burada, $\Phi(i)$ değerlerinde yüksek olan alternatifler iyidir. Dolayısıyla, en iyi alternatif en yüksek $\Phi(i)$ değerine sahip olan alternatiftir.

4. Vaka Çalışması ve Uygulama

Türkiye bir çok farklı bölgesinde sanayi üretim kapasitesine sahip bir ülkedir. Bu bölgelerden Konya ise bazı özellikleriyle öne çıkmaktadır. Uluslararası işletmeler tarafından tercih edilen önemli yatırım merkezleri arasında yer alan Konya OSB

(Organize Sanayi Bölgesi) ise Türkiye'nin en büyük OSB'leri arasında yer almaktadır. İlgili OSB'de yaklaşık 40 farklı sektörden işletme üretim yapmaktadır. 2022 verilerine göre sanayi bölgesinde yaklaşık 42 bin çalışan istihdam edilmekte ve 3000'e yakın ihracatçıyla 180'den fazla ülkeye ihracat yapılmaktadır. Konya ihracatı 36 ilin toplam ihracatından fazladır. İmalat sanayi ihracat payı ilin toplam ihracat içerisinde %95'ini karşılamaktadır. Konya en fazla dış ticaret fazlası veren 6. il konumundadır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %228'dir. Konya 11 organize sanayi bölgesi, 24 Ar-Ge ve Tasarım Merkezi, 5 Üniversite ve 2 teknoloji geliştirme bölgesi ve Teknoloji Endüstri Bölgesi ile gelişmiş bir sanayi altyapısına sahiptir (KTSO, Erişim Tarihi: 04.01.2023).

Bütün bu bilgiler, dünya pazarlarına bir çok farklı sektörüyle hitap eden sanayi merkezinin, kapasite ve özellikleriyle tedarikçi seçim sorunları yaşamasını da açıklayabilmektedir. Genel olarak makine üretim sektörü, özelde ise gıda ambalajlama makineleri üretimi, ağırlıklı olarak proje bazlı çalışan bir sektördür. Bu bağlamda, çok çeşitli taleplerin istenildiği gibi karşılanması, doğru tedarikçilerle çalışılması ile mümkün görünmektedir. Girdi çeşitliliği ile dünya üzerindeki tedarikçi sayısı ve seçeneklerinin fazlalığı ilgili işletmelerin doğru ve sürdürülebilir kararlar vermesini zorlaştırmaktadır.

Bu çalışma, Covid-19 döneminde aşırı talep artışının yaşandığı gıda ambalajlama makineleri imalat sektörünü konu etmektedir. Çalışmayla, SCOR modeli, BAHF ve PROMETHEE II kullanarak Konya'da faaliyet gösteren gıda ambalajlama makineleri imalat sektöründeki üç fabrikanın tedarikçi seçim süreci için çok kriterli bir karar verme modeli (ÇKKV) geliştirmek amaçlanmıştır.

Vaka çalışmasına konu olan işletme bir aile işletmesi olarak toplamda aile bireylerine ait üç farklı makine fabrikasından oluşmaktadır. Bu üç farklı fabrika, ağırlıklı olarak belirli makinelerin üretiminde uzmanlaşmışlardır. Üç fabrikanın tedarik departmanlarından sorumlu ve uzman olan toplamda 9 uzman görüşü alınarak 10 farklı tedarikçi içerisinde optimal tedarikçi seçim kararı için bir öneri oluşturulma çalışmasına başlanmıştır. Model için uygun kriterler uzmanların fikirleri alınarak oluşturulmuştur. Bu bağlamda, tedarik zincirinde SCOR modelinin işletme içi ve dışı ana kriterlerinden hareketle, bu kriterlere ait alt kriterler oluşturulmuştur. Tedarikçi seçim sürecine yönelik tüm ana ve alt kriterler Tablo 5'de ki gibidir.

Tablo 5: SCOR Modeline Göre Belirlenen Tedarikçi Seçimi Alt Kriterleri

Sıra	Ana Kriterler	Alt Kriterler	Sembol
1	Güvenilirlik (A)	Doğru Miktarda Teslimat	A1
		Siparişleri Eksiksiz Karşılama	A2
		Teslimat Performansı	A3
2	Cevap Verebilirlik (B)	Sipariş Tamamlama Döngü Süresi	B1
		Teslimat Süresi	B2
		İşlem Döngü Süresi	B3
3	Esneklik (C)	Değişen Talep Miktarlarına Cevap Verebilme	C1
		Üretim esnekliği	C2

4	Maliyet (D)	Taşıma Maliyeti	D1
		İade İşlem Maliyeti	D2
		Malzeme Maliyeti	D3
5	Varlıklar (E)	Stok Gün Sayısı	E1
		Nakit Çevrim Süresi	E2
		Envanter Değeri	E3
		Varlık Döngüsü	E4

Vakaya konu olan işletmelerin tedarik departmanının 9 uzmanının Tablo 5:'de ifade edilen SCOR modelinin alt kriterlerini, önem derecelerine göre daha önce Tablo 2:'de gösterilen Saaty ölçeğindeki biçimde sıralamaları istenmiştir. Danışılan uzmanlarından gelen verilere dayanılarak, AHP modelinden ana kriterlerin bulanık karşılaştırma matrisi aşağıda Tablo 6:'daki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 6: Ana Kriterler İçin Bulanık Karşılaştırma Matrisi

	A	B	C	D	E
A	(1,1,1)	(1,2,3)	(1/4,1/3,1/2)	(1/5,1/4,1/3)	(1,2,3)
B	(1/4,1/3,1/2)	(1,1,1)	(1/5,1/4,1/2)	(1/3,1/2,1)	(1,2,3)
C	(1/5,1/4,1/3)	(1,2,3)	(1,1,1)	(1,2,3)	(2,3,4)
D	(2,3,4)	(3,4,5)	(1/3,1/2,1/1)	(1,1,1)	(3,4,5)
E	(1,1/2,1/3)	(1/3,1/2,1)	(1/4,1/3,1/2)	(1/5,1/4,1/3)	(1,1,1)

Elde edilen değerler, “Üçgen Bulanık Numaralar” kullanılarak Tablo 7:'deki gerçek sayılara dönüştürülmüştür. Burada durulaştırma yapılmıştır. Birçok çalışmada durulaştırma katsayıları $\alpha=0.5$ ve $\beta=0.5$ olarak dikkate alınmıştır. Burada α , belirsiz ortam şartlarını ve β değerlendiricinin adil tutumunu temsil eder.

Tablo 7: Ana Kriterlerin Gerçek Sayı Karşılıkları

	A	B	C	D	E
A	1	2	1/3	1/4	2
B	1/3	1	1/4	1/2	2
C	1/4	2	1	2	3
D	3	4	1/2	1	4
E	1/2	1/2	1/3	1/4	1

Matrisin kriterlerin bireysel anlamda maksimum değeri (λ_{max}) ve ağırlık (w) aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$GK1 = \left(1 \times 2 \times \frac{1}{3} \times \frac{1}{4} \times 2\right)^{\frac{1}{5}} = 0,803 \quad GK2 = \left(\frac{1}{3} \times 1 \times \frac{1}{4} \times \frac{1}{2} \times 2\right)^{\frac{1}{5}} = 0,608$$

$$GK3 = \left(\frac{1}{4} \times 2 \times 1 \times 2 \times 3\right)^{\frac{1}{5}} = 1,246 \quad GK4 = \left(3 \times 4 \times \frac{1}{2} \times 1 \times 4\right)^{\frac{1}{5}} = 1,888$$

$$GK5 = \left(\frac{1}{2}x\frac{1}{2}x\frac{1}{3}x\frac{1}{4}x1\right)^{\frac{1}{5}} = 0,461 \quad \Sigma GK = 5.006$$

Ana kriterlerin bireysel ağırlıkları aşağıdaki gibidir:

$$w_1 = \frac{0,803}{5,006} = 0,16 \quad w_2 = \frac{0,608}{5,006} = 0,12 \quad w_3 = \frac{1,246}{5,006} = 0,25 \quad w_4 = \frac{1,888}{5,006} = 0,38$$

$$w_5 = \frac{0,461}{5,006} = 0,09$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 2 & 1/3 & 1/4 & 2 \\ 1/3 & 1 & 1/4 & 1/2 & 2 \\ 1/4 & 2 & 1 & 2 & 3 \\ 3 & 4 & 1/2 & 1 & 4 \\ 1/2 & 1/2 & 1/3 & 1/4 & 1 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} 0,16 \\ 0,12 \\ 0,25 \\ 0,38 \\ 0,09 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0,758 \\ 0,606 \\ 1,56 \\ 1,825 \\ 0,408 \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} 0,758 \\ 0,606 \\ 1,56 \\ 1,825 \\ 0,408 \end{bmatrix} / \begin{bmatrix} 0,16 \\ 0,12 \\ 0,25 \\ 0,38 \\ 0,09 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 5,22 \\ 5,02 \\ 5,16 \\ 5,10 \\ 5,41 \end{bmatrix}$$

Ana kriter sayısı n = 5'tir. Bu durumda λ_{max} ve CI aşağıdaki gibidir :

$$\lambda_{max} = \frac{5,22 + 5,02 + 5,16 + 5,10 + 5,491}{5} = 5,18$$

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} = \frac{5,18 - 5}{5 - 1} = 0,045$$

CR değeri rassalık tablosundan n=5 iken RI=1,12 olarak görüldüğü için;

$CR = \frac{CI}{RI} = \frac{0,045}{1,12} = 0,04$ olarak hesaplanmıştır. Bu durumda, $CR = 0,04 \leq 0,1$ olduğundan, yeniden hesaplanarak değerlendirmeye gerek duyulmamaktadır. Aşağıdaki Tablo 8'de ana kriterlerin ağırlıkları gösterilmiştir.

Tablo 8: Ana Kriterlerin Ağırlıkları

Ana Kriterler	A	B	C	D	E	Ağırlık
A	1	2	1/3	1/4	2	0,16
B	1/3	1	1/4	1/2	2	0,12
C	1/4	2	1	2	3	0,25
D	3	4	1/2	1	4	0,38
E	1/2	1/2	1/3	1/4	1	0,09
CR=0,04						Toplam
						1

Bu durumda, her bir alt kriterin ağırlığı, ana kriterlerin ağırlıklarına göre hesaplanabilir. BAHF kullanılarak her bir alt kriterin hesaplanan ağırlıkları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9: Alt Kriterlerin Hesaplanan Ağırlıkları

Sıra	Alt Kriterler	Ağırlık	Sıra	Alt Kriterler	Ağırlık
1	A1	0,02	9	D1	0,04
2	A2	0,04	10	D2	0,11
3	A3	0,03	11	D3	0,08
4	B1	0,08	12	E1	0,05
5	B2	0,14	13	E2	0,02
6	B3	0,12	14	E3	0,13
7	C1	0,07	15	E4	0,04
8	C2	0,03		<i>Toplam</i>	1

Bir sonraki aşamada, potansiyel tedarikçileri değerlendirmek ve sıralamak için PROMETHEE II yöntemi uygulanmıştır. Daha önce ifade edildiği gibi 10 tedarikçi uygulamaya dahil edilmiştir. Yapılan hesaplamaların sonucu Tablo 10:'da gösterilmiştir:

Tablo 10: PROMETHEE II Yöntemi Sonucu Elde Edilen Nihai Sıralama

Tedarikçiler	$\Phi^+ i$	$\Phi^- i$	Φi	Sıralama
T1	2,17	1,53	-0,64	7
T2	1,23	2,05	0,82	2
T3	1,90	2,31	0,41	5
T4	1,43	2,82	1,39	1
T5	2,34	2,21	-0,13	6
T6	2,40	1,58	-0,82	10
T7	1,66	2,16	0,50	4
T8	2,59	1,90	-0,69	8
T9	1,87	1,08	-0,79	9
T10	2,04	2,71	0,67	3

5. Sonuç

İhracat verilerinde “Makineler ve Elektrikli Teçhizatlar” başlığı altında ifade edilen makine ticareti, dünya ticaretinin neredeyse dörtte birini teşkil etmektedir. Dünya makine ihracatının neredeyse %60'ını yapan beş ülke, bu ticaretin yaklaşık %40'ına hükmetmektedir. Türkiye dünyada 2021 verileri ile %2,69'luk payla makine ihracatında 14. sıradadır. Türkiye ekonomisi 2021 yılında %11 büyüme ile 225 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir. Bu ihracat rakamları içerisinde makine imalat sektörü %22,8 oranında kendine yer bulmuştur. Türkiye makine sanayinin toplam satışları içerisinde illerin payları sırasıyla %29,3 İstanbul, %14,9 Ankara, %12,5 Bursa, %9,7 İzmir, %6,8 Kocaeli ve %6,2 oranı ile Konya gelmektedir (Makfed, 2022). Bu rakamlar Türkiye'nin makine imalat sanayiindeki önemiyle beraber, özelde büyüme potansiyeli ve rekabetçi üstünlükler elde etmek isteyen Konya makine imalatçılarının verimlilik, etkinlik ve rekabetçi güç açısından tedarikçi seçimine ne denli önem vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle son yıllarda makine sektörü ile akıllı sistemlerin daha fazla değer yaratır biçimde söz sahibi olmaları, uygun tedarikçi seçimi konusunda zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Küresel rekabet, işletmelerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri, müşteri beklentilerini en iyi şekilde karşılayabilmeleri, bu doğrultuda istenen kalite ve maliyette değerler sunmalarına bağlıdır. Bu durumda tedarik zinciri yönetimi, müşteriden siparişin alımından siparişin müşteriye teslimi ve satış-teslim sonrası hizmetleri zincirinin tümünü kapsayan faaliyetlerin etkin ve verimli biçimde gerçekleştirilebilmesini sağlayacak bir süreç yönetimidir.

2021 yılında Covid-19 salgını sebebi ile küresel anlamda kırılan tedarik zincirinde yeniden yapılanma çalışmaları hızlanmıştır. Bu dönemde yaşanan tedarikçi sıkıntıları özellikle gıda ambalajlama makine üreticilerinin arayışa girmelerine sebep olmuş, ardından krizlere rağmen girdi tedariki sağlayacak tedarikçilerin temin edilmesine yoğunlaşmışlardır. Özellikle bölge ve ülke içi başta olmak üzere yakın coğrafyalarda tedarikçi seçimi önem kazanmıştır. Bu durumda tedarikçi seçiminde, kapasite ve tedarikçi çeşitliği sağlanmasında karar verme zorlukları daha da fazla artmıştır. Tedarikçi seçim sürecinin temel amacı, satın alma risklerini azaltmak, alıcılar için toplam değeri maksimize etmek ve alıcılar ile tedarikçiler arasında yakın ve uzun vadeli ilişkiler geliştirmektir.

Bu çalışma, üç aşamadan oluşarak bir öneri ortaya koyma amacındadır. Önerilen modelin ilk aşamasında girdileri etkileyen kriterler SCOR modeline göre ortaya konmuştur. İkinci aşamada ise gıda ambalajlama makineleri imalat sektöründeki uzmanlar aracılığıyla kriterlerin bulanık bir ölçekte değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için kriter ağırlıkları BAHP modeli ile değerlendirilmiş ve son aşamada, uygulamanın zenginliğini sağlamak amacıyla, tedarikçilerin sıralanması ve en uygun tedarikçinin seçilmesi için PROMETHEE II yöntemi uygulanmıştır. Tablo 10'da sunulan PROMETHEE II sonuçlarına göre, tedarikçi sıralama listesinde ilk sırada T4, ikinci sırada T2 ve üçüncü sırada T10 numaralı tedarikçi ilk sıraları paylaşmıştır. Bu sonuçlara göre en ideal tedarikçinin 4. tedarikçi (T4) olduğu görülmektedir.

Tedarikçi seçimi maliyet, kalite ve miktar olarak en uygun girdi sağlayıcılarının seçildiği bir süreç gibi düşünülse de modern tedarik zinciri bunun çok ötesindedir. Bütün bu kriterler sabit olmak kaydı ile yenilikçi, teknolojik uyum ve süreklilik arz eden tedarikçilerin seçimi rekabet koşullarını işletmelerin avantajına çeviren kriterler olarak görülmektedir. Bu durumda tedarikçi performansı, yalnızca alışlagelmiş kriterlerin yanı sıra, birden fazla kriter kullanılarak değerlendirmelidir. Günümüzde optimal tedarikçilerin seçimi, kaynak ayırma, satın alma risklerinin en aza indirilmesi, zamandan, sermayeden ve emekten tasarruf edilerek maliyetlerin düşürülmesi gibi daha iyiye yönelik yeni bakış açılarını içermektedir.

SCOR modeli, tedarik zinciri yönetimi standartlarını belirleyip performans ölçmeyi amaçlarken, bu arada uygulayıcılara tedarikçi seçimi için kriterleri de sunmaktadır. Uzmanlar tarafından belirlenen bu kriterlerin ağırlıklarını belirlemek için BAHP modelini kullanılmış ve sonraki aşama için ön koşul olarak bir dizi kriter

oluşturmaya yardımcı olunmuştur. Ardından, PROMETHEE II yöntemi potansiyel tedarikçilerin tam olarak sıralamasını sağlamıştır. Bu sıralama sonucu en uygun alternatif tedarikçiler belirlenmiştir. PROMETHEE II, BAHP modeli uygulamasının devamında, uzman değerlendiricilerin sübjektifliğini azaltmış ve bulanık sayıları dönüştürdükten sonra BAHP'nin tam ağırlık setinin kullanılmasına yardımcı olmuştur. Bunlara ek olarak, PROMETHEE II, anlaşılması ve hesaplamaları kolay net sonuçlar verir. Buradan hareketle, nicel araştırmanın, veri ve istatistikleri modelleme, analiz etme ve net sonuçlar üretmeye yardımcı olduğu görülmüştür.

Araştırma sonucu, en uygun tedarikçiyi seçmek için yapılan vaka çalışmasında SCOR, BAHP ve PROMETHEE II modellerinin kombine biçimde hesaplanması, önerilen modelin uygulanabilir olduğunu ortaya koymuştur. Önerilen modelin uygulamada karşılığının olması, farklı sektördeki işletmelerin karar vericilerinin amaç ve kriterlerin nitelik ve niceliğini değiştirerek kendi özel gereksinim ve amaçlarına uygun biçimde uygulanabilmesi olanağını da vurgulamaktadır. Sunulan bu kombine modelden hareketle, farklı alanlarda kriter ağırlıklarının belirlenmesi ve bunların tam sıralanmasının yapılması için diğer farklı modellerle birlikte yeni bütünleşik hesaplamalar oluşturulabilmesi de öneriler içinde yer alabilir.

KAYNAKÇA

- Agrawal, N. (2022). Multi-criteria decision-making toward supplier selection: Exploration of PROMETHEE II method. *Benchmarking: An International Journal*, 29(7), 2122-2146.
- Akman, G., & Alkan, A. (2006). Tedarik zinciri yönetiminde bulanık AHP yöntemi kullanılarak tedarikçilerin performansının ölçülmesi: otomotiv yan sanayiinde bir uygulama. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 5(9), 23-46.
- Alikhani, R.; Torabi, S.A.; Altay, N. (2019). Strategic supplier selection under sustainability and risk criteria. *Int. J. Prod. Econ.*, 208, 69–82.
- Apics. (2018). Understand the structure of SCOR. Retrieved 30 Aralık 2018. <http://www.apics.org/apics-for-business/benchmarking/scormark-process/scor-metrics>
- Arabsheybani, A., M. M. Paydar, and A. S. Safaei (2018). An integrated fuzzy MOORA method and FMEA technique for sustainable supplier selection considering quantity discounts and supplier's risk. *Journal of Cleaner Production* 190: 577–591.
- Ballı, S., Karasulu, B., Korukoğlu, S., (2007). En uygun otomobil seçimi problemi için bir bulanık PROMETHEE yöntemi uygulaması. *D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi*, 22(1) : 139-147.

- Bansal, A.; Kumar, P. (2013). 3PL selection using hybrid model of AHP-PROMETHEE. *Int. J. Serv. Oper. Manag.*, 14, 373–397.
- Behzadian M., Samizadeh R., and Nazemi J. (2010). Decision making in house of quality: A hybrid AHP-PROMETHEE approach, *IEEM2010 - IEEE Int. Conf. Ind. Eng. Eng. Manag.* 930–934.
- Brans, J.; Vincke, P.; Mareschal, B. (1986). How to select and how to rank projects: The Promethee method. *Eur. J. Oper. Res.*, 24, 228–238.
- Brans, J.P. (1982). Lingenierie de la decision. elaboration dinstruments daide a la decision. in: *Methode PROMETHEE*, Nadeau, R., Landry, M., (eds.) *Laide a la Decision: Nature, Instruments et Perspectives Davenir*. Presses de Universite Laval, Quebec, Canada, pp. 183–214.
- Büyüközkan G., (2008). Tedarik zinciri yönetimi; SCOR modeli. *Galatasaray Üniversitesi Lojistik Dergisi*, 12, 9-29.
- Büyüközkan, G. & Vardaloğlu, Z. (2008). Yeşil tedarik zinciri yönetimi. *Lojistik Dergisi*, 8, 66-73.
- Chang D. Y., (1996). Applications of the extent analysis method on fuzzy AHP. *European Journal of Operational Research* 95, , s.649–655.
- Chen, C.T.; Pai, P.F.; Hung, W.Z. (2010). An integrated methodology using linguistic PROMETHEE and maximum deviation method for third-party logistics supplier selection. *Int. J. Comput. Intell. Syst.*, 3, 438–451.
- Cooper C., Douglas L. ve Janus P., (1997). Supply chain management: more than a new name for logistics, *The International Journal Of Logistic Management*, 8, 1- 12.
- Cristea, C., & Cristea, M. (2017). A multi-criteria decision making approach for supplier selection in the flexible packaging industry. In *MATEC Web of Conferences* (Vol. 94, p. 06002). EDP Sciences.
- Dağdeviren, M., D. Akay, M. Kurt (2004). İş değerlendirme sürecinde analitik hiyerarsi prosesi ve uygulaması., *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19, 131-138.
- Dağdeviren, M., Eraslan, E., (2008). PROMETHEE sıralama yöntemi ile tedarikçi seçim., *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der.*, Ankara, 23(1) : 69-75.
- Deng, X., Hu, Y., Deng, Y., & Mahadevan, S. (2014). Supplier selection using AHP methodology extended by D numbers. *Expert Systems with Applications*, 41(1), 156-167.

- Dweiri, F., Kumar, S., Khan, S. A., & Jain, V. (2016). Designing an integrated AHP based decision support system for supplier selection in automotive industry. *Expert Systems with Applications*, 62, 273-283.
- Haldar, A., Ray, A., Banerjee, D., & Ghosh, S. (2012). A hybrid MCDM model for resilient supplier selection. *International Journal of Management Science and Engineering Management*, 7(4), 284-292.
- Jamehshooran, B.G.; Shaharoun, M.; Haron, H.N. (2015). Assessing supply chain performance through applying the SCOR model. *Int. J. Supply Chain Manag.*, 4, 1-11.
- Karğın, M. (2010). Bulanık analitik hiyerarşi süreci ve ideal çözüme yakınlığa göre sıralama yapma yöntemleri ile tekstil Sektöründe finansal Performans ölçümü., *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 195-216.
- Kocaoğlu B., (2009). Tedarik zinciri performansı ölçümü için stratejik ve operasyonel hedefleri bütünleştiren SCOR modeli temelli bir yapı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KTSO, (2023). Konya sanayi görünümü. <https://www.kso.org.tr/tr-TR/Dynamic/Page/konya-sanayi-gorunumu> Erişim Tarihi: 04.01.2023.
- Kuruüzüm, A., N. Atsan (2001). Analitik hiyerarşi yöntemi ve işletmecilik alanındaki uygulamaları”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 83-105.
- Küçük, O. ve Ecer F. (2007). Bulanık TOPSIS kullanılarak tedarikçilerin değerlendirilmesi ve Erzurum’da bir uygulama. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 45-65.
- Liao, H.; Wu, D.; Huang, Y.; Ren, P.; Xu, Z.; Verma, M. (2018). Green logistic provider selection with a hesitant fuzzy linguistic thermodynamic method integrating cumulative prospect theory and PROMETHEE. *Sustainability*, 10, 1291.
- Luthra, S., K. Govindan, D. Kannan, S. K. Mangla, and C. P. Garg. (2017). An integrated framework for sustainable supplier selection and evaluation in supply chains. *Journal of Cleaner Production*, 140:1686-1698.
- MAKFED, (2022). Makine İmalat Sektörü Dünya ve Türkiye Değerlendirme Raporu, Ekim/2022, <http://www.makfed.org.tr/pdf/Degerlendirme-Raporu-2022.pdf> . Erişim Tarihi: 15.02.2023.

- Makinebirlik (2022), Makine İmalat Sanayi Türkiye ve Dünya Değerlendirme Raporu Ekim 2022, <https://www.makinebirlik.com/images/d/library/43d7a14d-3566-4800-8fea-431b89d0c468.pdf> Erişim Tarihi:24.02.2023.
- Önüt, S., Kara, S. S., & Işık, E. (2009). Long term supplier selection using a combined fuzzy MCDM approach: A case study for a telecommunication company. *Expert systems with applications*, 36(2), 3887-3895.
- Özdemir, A. (2010). Ürün grupları temelinde tedarikçi seçim probleminin ele alınması ve analitik hiyerarşi süreci ile çözümlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 55-84.
- Özdemir, M.S. (2002). Bir işletmede analitik hiyerarşi süreci kullanılarak performans değerlendirme sistemi tasarımı, *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 13(2), 2-11.
- Polat, G. (2016). Subcontractor selection using the integration of the AHP and PROMETHEE methods. *Journal of Civil Engineering and Management*, 22(8), 1042-1054.
- Rouyendegh, B.D.; Erol, S. (2010) The dea—Fuzzy anp department ranking model applied in İnan Amirkabir University. *Acta Polytech. Hung.*, 7, 103–114.
- Roy, S. A., Ali, S. M., Kabir, G., Enayet, R., Suhi, S. A., Haque, T., & Hasan, R. (2020). A framework for sustainable supplier selection with transportation criteria. *International Journal of Sustainable Engineering*, 13(2), 77-92.
- Saaty, T.L., (1980). *The Analytic Hierarchy Process*, McGraw-Hill, NY, 37-85.
- SCC, Supply Chain Council USA (2010) *Supply Chain Operations Reference (SCOR) Model Overview-Version, 10.0*, ss. 1-22,
- Shakey, B.K. (2006) Supplier selection using AHP and promethee-2. *Int. J. Sci. Res.*, 6, 156–160.
- Singh, A., Gupta, A., & Mehra, A. (2021). Best criteria selection based PROMETHEE II method. *Opsearch*, 58, 160-180.
- Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A., & Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to Compromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, 140, 106231.
- Strantzali, E., Aravossis, K., Livanos, G. A., & Nikoloudis, C. (2019). A decision support approach for evaluating liquefied natural gas supply options: Implementation on Greek case study. *Journal of Cleaner Production*, 222, 414-423.

- Şenkayas, H., & Hekimoğlu, H. (2013). Çok kriterli tedarikçi seçimi problemine PROMETHEE yöntemi uygulaması. *Verimlilik Dergisi*, (2), 63-80.
- Şenvar, O., Tuzkaya, G., & Kahraman, C. (2014). Multi criteria supplier selection using fuzzy PROMETHEE method. *Supply chain management under fuzziness: Recent developments and techniques*, 21-34.
- Taherdoost, H.; Brard, A. (2019) Analyzing the process of supplier selection criteria and methods. *Procedia Manuf.*, 32, 1024–1034.
- Tarman, M. A. (2010) Tedarik zinciri yönetiminde SCOR modeli, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Tushar, Z. N., Bari, A. M., & Khan, M. A. (2022). Circular supplier selection in the construction industry: A sustainability perspective for the emerging economies. *Sustainable Manufacturing and Service Economics*, 1, 100005.
- Vincke, Ph, Brans, J.P. (1985) A preference ranking organization method: the PROMETHEE method for multiple criteria decision-making. *Manag. Sci.* 31, 647–656.
- Wang, C. N.; Nguyen, V.T.; Thai, H.T.N.; Duong, D.H. (2018b) Multi-Criteria Decision Making (MCDM) Approaches for Solar Power Plant Location Selection in Viet Nam. *Energies*, 11, 1504.
- Wang, C.N.; Huang, Y.F.; Cheng, I.; Nguyen, V.T. (2018a) A multi-criteria decision-making (MCDM) approach using hybrid SCOR metrics, AHP, and TOPSIS for supplier evaluation and selection in the gas and oil industry. *Processes*, 6, 252.
- Yazdani, M., Chatterjee, P., Zavadskas, E. K., & Zolfani, S. H. (2017). Integrated QFD-MCDM framework for green supplier selection. *Journal of Cleaner Production*, 142, 3728-3740.
- Yıldız K. ve Ahi M. T. (2020). Demiryolu lojistiğinde tedarik zinciri performans metrikleri. *Demiryolu Mühendisliği*, sayı. 11, ss. 14-25.
- Yılmaz, C., Atsan, B., & Tuğba, S. A. R. I. (2020). Tedarik zinciri süreçlerinin ölçüm ve iyileştirilmesinde bir SCOR modeli uygulaması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 27(3), 425-444.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.8>

Volume 7/1

2023 p. 150-194

OGUZ KAGAN DESTANI'NA GÖRE BAZI İRAN VE HORASAN ŞEHİRLERİ

SOME CITIES OF IRAN AND HORASAN ACCORDING TO THE OGUZ KAGAN EPIC

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Sonay ÜNAL**

Abdul Metin ÇELİKBİLEK***

ÖZ

Destanlar milletlerin gizli hazineleridir. Bunların içinde bir topluma ait başta tarih olmak üzere kültürel hayata dair her şeyi görmek mümkündür. O yüzden de sosyal meselelerin izahında başvuru eserleridir. Bu durum bir yana kaynaklar ışığında burada değinmeye çalıştığımız İran ve Horasan şehirleri Hunlar çağından itibaren Türk fetih ve iskân faaliyetlerine maruz kalmıştır. Ancak destanda Horasan ve İran'la alâkalı anlatılanlar kanaatimizce Selçuklu izlerini taşımakta olup, bu kısımlar metne daha sonra eklenmiştir. Bu durum ise bize Oguz Kagan Destanı'nın tarihi bir vesika olduğunu gösterirken, İlhanlı sarayındaki Selçuklu tesirinin de delilidir. Netice itibarıyla biz bu araştırmamızda Oguz Kagan Destanı'nda yer alan Horasan ve İran şehirleri konusunda kısa bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Ancak Destanda isimleri geçen bu şehirlerin hem tarihi, hem de mimari özellikleri ayrı birer araştırma konusudur. Böyle bir çalışmada bu ayrıntıların hepsini kaleme almaya zamanımız olmadığından, biz sadece bunların hakkında bazı özet bilgiler sunmakla yetineceğiz. Umarız bu tedkik ileride bu hususta yapılacak incelemelere bir fikir verecektir.

Anahtar Kelimeler: *Destan, Oguz Kagan Destanı, İran, Horasan*

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: sgomec@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4606-9006, Ankara, Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, E-mail: sonay.unal@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8650-4311, Karaman, Türkiye.

*** Dr., Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5990-2813, Konya, Türkiye.

ABSTRACT

Epics are the hidden treasures of nations. In these, it is possible to see everything related to cultural life, especially history, belonging to a society. Therefore, they are reference works in the explanation of social issues. Out of this situation, the cities of Iran and Khorasan, which we try to mention here in the light of the sources, have been exposed to Turkish conquest and settlement activities since the age of the Huns. However, in our opinion, the stories about Khorasan and Iran in the epic bear the traces of the Seljuks, and these parts were added to the text later. While this situation shows us that the Oguz Kagan Epic is a historical document, it is also evidence of the Seljuk influence in the İlhanlı palace. In conclusion, in this study, we will try to make a brief assessment of the cities of Khorasan and Iran in the Oguz Kagan Epic. However both the historical and architectural features of these cities, whose names are mentioned in the epic, are another research subjects. Since we do not have possible to write down all these details in such a study, we will only provide some brief information about them. We hope that this study will give an idea to the studies to be made on this subject in the future.

Key Words: *Epic, Oguz Kagan Epic, Iran, Khorasan*

Horasan ve İran tarih boyunca Türklerin en fazla irtibatla buldukları coğrafyalardandır. Dolayısıyla coğrafi bir terim olan Horasan ile İran, Türk milletinin doğudan batıya göç ve fütihat hareketlerinde bir geçiş güzergâhıdır ve bu da bölgedeki topluluklarla ister istemez bir etkileşim doğurmaktadır. Bu ilişkilerin bir kısmı savaş bir kısmı ise dostluk düzeyindedir. Bugün Horasan ve İran topraklarında kalabalık bir Türk nüfusun yaşaması da buraları ilgi odağı haline getiriyor.

Bu tespit bir yana Farisler milli kimlik ve tarihlerini oluştururken, kendilerinin düşmanı şeklinde gördükleri Türkleri destanlarının başköşesine yerleştirmişlerdir. Bunun en çarpıcı örneği Firdevsi tarafından kaleme alınan Şah-nâme'dir (Şeh-nâme). Buna benzer biçimde Türklerin de bazı destan ve hikâyelerinde İran bölgesi başroldedir. Alp Er Tonga (Afrasyab) ile Oguz Kagan Destanlarını bunların arasında sayabiliriz. Ancak Türkler hiçbir vakit Farisleri iflah olmaz düşmanlar şeklinde görmemişler, hatta hiç alâkası bulunmadığı halde birtakım Fars kahramanlarını kendilerine mâl edebilecek kadar tarih şuurundan yoksun olduklarını göstermişlerdir.

Netice itibarıyla biz bu çalışmamızda Oguz Kagan Destanı'nda yer alan Horasan ve İran şehirleri konusunda kısa bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Bildiğimiz üzere Oguz Kagan Destanlarının iki temel nüshası vardır. Bunlardan birisi Uygur Türkçesi ile yazıya geçirilmiş, ama eksik bir Oguz-nâme; diğeri de İlhanlı veziri Reşideddin Fazlullah'ın "Cami'üt-Tevarih" adlı kitabının ikinci cildindeki "Tarih-i Oguzân ve Türkân" bölümündekidir. Ancak Reşideddin büyük bir ihtimal ile bu orijinal Oguz Kagan

Destanı'nı dinlemiş ve bazı eklemeler yaparak yeni bir destan ortaya koyup¹, bunu Mogollara da uyarlamıştır.

İran ismi Oguz Kagan Destanı'nın daha girişinde Nuh peygamberin üç oğluna dünyayı paylaşırması vesilesiyle geçmektedir. Burada Nuh Tufanı anlatıldıktan sonra “Türk tarihçileri ve dili çabuk hikâyeciler şöyle anlatırlar: Nuh peygamber babasının yerine geçince, yediyüz yıl halkı doğru yola çağırdı. Erkek ve kadın seksen kişi ona iman ettiler. Diğerlerinin doğru yola girmemesi üzerine onlara bedduada bulundu. Cebrail gelerek, “Tanrı, senin duanı kabul kıldı. Şu vakitte halk suyun içine gömülecek, sen bir gemi yap”, dedi ve nasıl inşa edileceğini de ona gösterdi. Nuh kendisine inanan bir kişi ile beraber bu gemiyi yaptı ve nihayet yer-gök birbirine karıştı. Nuh peygamber yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman, büyük çocuğu Yafes'e Doğu ülkelerini, Türkistan'ı ve civarlarını verdi ki, bu Türkistan Ceyhun ile Çin arasındadır. Ham adlı oğlunu Hint yurduna, Sam'ı da İran taraflarına gönderdi. Nuh bunlara; “Adem neslinden sizden başka kimse kalmadı. Üçünüz bu yurtlarda türeyip, oturun” dedi².

Bu husus ile alâkalı kısa bir açıklamada bulunmak istiyoruz. Muhtemelen aslı Yahudi olan Reşideddin, bu hikâyeyi Tevrat'tan alarak, destanın içerisine soktu. Zaten çocuklarından yetmişiki milletin türediği söylenen Nuh peygamberin kendi kavmine beddua etmesi durumu da kafaları karıştırmaktadır. Çünkü şefaath ve yol gösterici Tanrı elçilerinin kötü düşünceleri pek anlaşılabilir şey değil.

İkinci olarak İran adını Türkmenlerin zikredilmesi sırasında; “Maveraünnehir'de oturan Türkmenlere önceleri Tacikler, “Türk” derdi. Evvelki Türklere ise, “Türkmanend” deyip, ad koydular. Onun manası “Türk'e benzer” demektir. Halk Türkmanend diyemediğinden, “Türkmen” dediler. Kıpçak, Kalaç, Kanglı ve Karluk dahi Türkmenlere mensuptur. Türkler Maveraünnehir ve İran dolaylarına gelince, buraların suyu ve havasından dolayı şekilleri de bozulmuştu”³ sözlerinde görmekteyiz ki, bu cümlede dikkatimizi çeken husus, Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün görünüşünde neden bir farklılığın olduğu çok güzel açıklanmaktadır.

Oguz Kagan Destanı'nda İran üçüncü olarak Merv, Serahs ve Feramurzan (Merzduran) dolaylarındaki Oguz boyları ve beylerinin toplanması ve bu ileri gelenlerden bazılarının İran'a doğru ayrılıp, gitmeleri⁴ dolayısıyla geçer.

İran isminin menşei Pehlevi dilindeki Ariana'dan gelip, kavim adı olan Ariler veya Aryalarla birleştirilirken; Arap kaynaklarında İran ülkesi manasında kullanılan bir İranşahr tabirini görmekteyiz. Bu durum bir yana ancak 19. asırdan itibaren belgelerde Fars memleketi yerine İran sözü geçmeye başlar. Dolayısıyla bu bir etnik ad olmadığı gibi, tarih boyunca da burada tek bir millet yaşamamıştır.

¹ S.Y.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Ankara 2015, s.25.

² Gömeç, **a.g.e.**, s.53-54.

³ Gömeç, **a.g.e.**, s.107.

⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.127.

İran'ın en eski tarihine baktığımızda, bu coğrafyada Med dönemi diye adlandırılan devrin peşinden Milattan önceki çağlarda varlığına rastladığımız ve ölümü Hun-İskit hatunu Tomris'in elinden olan Büyük Kyros unvanlı hükümdarın önderliğinde, bugünkü Şiraz merkezli (Persepolis) bir Ahemenid (MÖ. 559-330) şahlığı ortaya çıkmıştır. Bunlar Makedonyalı İskender'in (MÖ. 356-323) Asya seferi sırasında yıkıldıktan sonra İran bölgesi belirli bir müddet Helenlerin idaresinde kalmıştır. İskender'in erken yaşlarda vefatı üzerine komutanları tarafından yönetilmeye çalışılan İran'a yeterince önem verilmediği için, MÖ. 176'lardan itibaren bölgede Part hanedanlığı dönemi başladı ve onların varlığı günümüz İran'ı ile Fars kimliğinin şekillendiği Sasani devrine kadar neredeyse üçyüz yıl sürdü.

Sasaniler kuruluşlarından itibaren İran'ın hem doğusu, hem de batısı ile ilgilendiler. Bu yüzden onları meşgul eden doğudaki en önemli güç Türkler olurken, batıda da uzun yıllar Bizans ile rekabet halinde bulundular.

Bu çağda Hz. Ömer zamanında İran topraklarına doğru Arap ordularının da seferleri başladı. Çünkü İran coğrafyası İslam kuvvetlerinin doğuda Türkistan ve Asya'nın ortalarına, kuzeyde de Bizans ve Avrupa'ya giden yolların kavşağında bulunduğu için zaptı zaruri görülen bir bölge idi. Neticede Kadisiye Savaşında (636) büyük bir mağlubiyete uğrayan Sasaniler, birkaç yıl sonra da Nihavend'te (642) ikinci bir yenilgi aldılar. Bu yüzden Sasani şahı Yezgird Horasan'a kaçmak zorunda kaldığı gibi, bu başarısızlığın ardından İran'da istikrar bozuldu. Ancak Selçuklu ve Safevi hanedanı iktidara geldiğinde kötü gidişat durdurulabildi.

Sasanilerin peşinden Horasan ve İran'da Tahiri, Safari, Samani ve Büveyhi vs. birtakım yerel idareler türedi. Bu arada İslamlaşma faaliyetleri de arttı. Bunda Emevilerin İran ve Türkistan coğrafyasına gönderdikleri Haccac, Ebu Sufra, Muhalleb ve Kuteybe gibi komutanların önemli rolleri vardır. Fakat bu faaliyetleri sadece İslamı yayma hareketi şeklinde görmek mümkün değildir. Bu aynı zamanda Emevi devletine zengin gelir kaynakları sağlayan bir fetih politikasıdır.

Bilindiği üzere bir süre sonra Emevi vali ve komutanların kötü icraatlarıyla, yanlış tutumları yüzünden aralarında Türklerin de bulunduğu halklar birer birer ayaklandı ve bu harekete bir müddet geçince Emevilerden bıkan bölgedeki Arap komutanlar da katıldı. Özellikle Horasan ve Türkistan'da Türklere karşı gerçekleşen vahşilik ve ahlaksızca tavırlar, Arap ordularının doğuda ilerlemesine büyük bir engel oluşturmuştur.

Daha sonra İran'da Horasan menşeli Samani devri başlarken, 10. asırla birlikte bu coğrafyada artık Türklerin ağırlığı hissedilmektedir. Samanilere bağlı Sebük Tigin tarafından kurulan Gazneli Devleti İran'ın doğu ve güney havalisine hâkim oldu. Onların yönetim zaafından faydalanan Oguz tayfaları bir müddet sonra bölgeye girmeye başladılar. Böylece İran, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyası Selçukluların idaresi altında birleşti. Hiç şüphesiz Selçuklu Türk çağı hem İran, hem de o zamana kadar geri planda kalan Farslar için bir fırsat oldu. Türkler ekonomik, siyasi, mimari, sanat, edebiyat hülasa

her alanda bir inkişafa sebep olurken, belki de farkına varmadan Fars kültürünün tesirinde kaldılar⁵. Fakat bu dönem de Mogol fütuhata sebebiyle nihayete erdi.

İran topraklarındaki İlhanlı egemenliği Ebu Said Han'ın 1335 tarihinde ölümüyle sona ermiş, peşinden Celayirli ve Çoban Ogulları gibi, Mogollarla bu havaliye gelen aileler söz sahibi olmuştur. İran'ın kuzey taraflarında Altun Orda Hanlığı da hâkimiyet tesisine çalışmışsa da bu dönem uzun sürmedi. İşin ilginç yanı her ne kadar daha sonraları Türkleşip, Müslümanlaşsalar da Mogollar da tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi öz vatanlarına değil, bilahare gelip yerleştikleri bu topraklara yatırım yaptılar.

Nihayet Emir Temür, Çingizlilerin yerine geçerek Türkistan, Deşt-i Kıpçak ve Anadolu'da dizginleri ele aldı. Şahruh'un (1347-1447) vefatıyla beraber İran topraklarında yeniden Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu gibi Türkmen sülaleleri at koşturduktan sonra meydan Safevilere kaldı. Bugün İran dış dünya tarafından bir Fars memleketi olarak görülse de, hem nüfus hem de tarihteki imar faaliyetleri açısından Türk mührünü taşıyan bir bölgedir⁶. Dolayısıyla Türklerin bu topraklardaki tarihi miraslarından vazgeçmeleri asla mümkün olamaz.

Oguz Kagan Destanı'nda ismi geçen bölgelerden birisi de Horasan'dır ve bilindiği gibi bu bir coğrafi adlandırmadır. Horasan'ı öncelikli olarak destanda Kalaç ismi ve boyunun ortaya çıkmasıyla alâkalı kısımda görüyoruz. Bu konuyla ilgili cümlelerin sonunda; “onlara şimdi Halaç diyorlar. Maveraünnehir, Horasan ve Irak'ta da çoktur”⁷ sözüyle karşılaşmaktayız. Ancak bu adı destanın başka satırlarında da görmek mümkündür.

İsmi “güneş ülkesi” anlamına da gelen Horasan, Amu Derya'nın güneyindeki yerler olup, doğu sınırı Hindistan'a doğru uzar. Ancak Ruy Gonzales De Claviyo, Horasan'ın doğudaki tabii hududu olarak Ceyhun Nehrini gösterir. Ayrıca kaynaklar dünyanın en büyük hükümdarlarından Temür Beg'in “Horasan dünyanın kalbidir ve Tanrı onu bize vermiştir” dediği bu coğrafyaya daha ondört yaşındaki oğlu Miranşah'ı atadığına ve Horasan'ın fethi sırasında Ceyhun Irmağının üzerine bir köprü yaptırdığına değinmektedir. Bu durum bir yana bölge tarih boyunca Türklerin ikamet ettiği yerlerdir. Bunların arasında Büyük Hun, Ak Hun, Kök Türk, Türgiş, Karluk, Gazneli, Selçuklu,

⁵ M.A.Furugi, **İran Tarihi**, Haz. S.Y.Gömeç, Ankara 2020, s.1-2; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ter. R.H.Özdem, Haz. K.Y.Koprman-İ.Aka, 2. Baskı, Ankara 2013, s.32; B.D.Nejad, “Selçuklular Devrinde Kültürel Durum”, Çev. M.Öztürk, **Erdem**, 3/8, Ankara 1987, s.486-487; H.Kayhan, “Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şairleri”, **Turkish Studies**, 6/1, Ankara 2011, s.1434-1439; M.F.Toprak, **Sıra Dışı Bir Emevi Valisi**, Ankara 2021, s.123-125; V.F.Büchner, “Samaniler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993, s.10-142.

⁶ J.H.Kramers, “İran”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/II, İstanbul 1993, s.1013-1030; Furugi, **a.g.e.**, s.1-2; S.Y.Gömeç, “Türk Tarihinde Ak Hun-Avar-Juan Juan Meselesi ve Ak Hunlar Hakkında Bir Özet”, **Hindistan ve Türk Tarihi-Kültürü Araştırmaları**, Ed. H.H.Şahin, İstanbul 2020, s.63-73; Ş.C.Tuysuz, **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları**, Doktora Tezi, Erzurum 2004, s.53-194; F.Korkmaz, **Sultan Ahmed Celayir Dönemi ve Celayirli-Timurlu İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017, s.11-81.

⁷ Gömeç, **Türk Destanları...**, s.65.

Harezşah, Temürlü, Safevi, Afşar, Kaçar vs. hanedanları sayabiliriz. Bilhassa Oguz kabilelerinin yoğunlaştığı bir coğrafi alandır.

Dolayısı ile Horasan arazisi hem Sasanilerin kendi aralarındaki, hem de en büyük düşman şeklinde gördükleri Türklerle mücadelelerinde önemli roller oynamıştır. Arap ordularının 7. asrın ikinci yarılarında ele geçirdiği bu topraklar, daha sonra halifelik konusunda birbirine düşen Arapların mücadele sahalarından biri olduğu için tahribata uğramış ve buna binaen burada Emevi zulmüne karşı isyanlar baş göstermiştir⁸.

İbn Hurdathib'in dörde ayırdığı İran'ın doğusu ve Horasan bölgesinde 9. yüzyıldan itibaren yerel sülalelerin hâkimiyeti söz konusudur ki, bunlardan birisi 830'larda buraya vali tayin edilen Tahir bin Hüseyin'in kurduğu idaredir⁹. Bundan kısa bir süre sonra Samani egemenliğine giren toprakları 994'lerde Gazneli Mahmud ele geçirmiş; fakat bu kez de Türk gruplar kendi arasında mücadeleye başlamıştır. Neticede Selçuklu Oguzlarının zapt ettiği bu coğrafyanın Nişapur'dan doğusu Çağrı Beg'in, batı tarafları da Tugrul'un idaresinde kalıp¹⁰, Türklerin önemli bir üssü haline geldi.

Daha sonraki zamanlarda Harezşahlar ile Gurlu kavgasına sahne olan Horasan bilindiği üzere 13. asrın ilk yarılarında Çingizli tabiyetine girdi. Bu aşamada bölgenin ele geçirilmesi hususunda bilhassa Çingiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'un önemli roller ifa ettiğini belirtmekte fayda var. Başlangıçta Çingiz ahfadının ortak malı sayılan, ancak bilahare İlhanlı ve Çagataylıların nüfuz kavgası içerisinde kalan bölge, bir müddet geçince Temürlülerin, onların peşinden de Özbek Türklerinin hâkimiyet alanı oldu. Z.V.Togan bölgeye Mogollar ve Temürlüler gelmeden önce müthiş bir Farsça ve Farslılaşma tesirinden bahseder ki, bu doğrudur.

Ruy Gonzales De Claviyo'nun "muazzam bir ülke" diye anlattığı Horasan az bir zaman sonra Safevi ve Avşar Türk hanedanlığının eline geçmiş, Nadir Şah'ın 1747 tarihinde öldürülmesinin ardından, Afgan işgaline uğramıştır¹¹. 18. asırdan sonra ise Horasan civarlarında Hive hanları ile Kaçar beylerinin mücadelelerini görmekteyiz.

⁸ Şerefüddin Ali Yezdi, **Emir Timur (Zafernâme)**, Çev. A.Batur, İstanbul 2013, s.125-126; Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. III, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1991, s.970-1030; El-Belazuri, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987, s.584-628; R.Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.48-97; R.G.De Claviyo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, Ter. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.126-127.

⁹ İbn Hurdathib, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. M.Ağarı, İstanbul 2008, s.32; C.Huart, "Cürcan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1993, s.560-561; Y.Arifoğlu, "Abbâsiler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)", **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, 3/1, Tokat 2020, s.2-8.

¹⁰ Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-Nâme**, C. I, Haz. E.Merçil, İstanbul 1977, s.36-37; G.Karadağ, **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006, s.67; B.Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, 19/76, Ankara 1955, s.491-527; Ş.Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Belleten**, Sayı 25, Ankara 1943, s.59-98.

¹¹ Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.83; P.Milani, **Ebû Said Bahadır Han**, Doktora Tezi, Ankara 1971, s.40-50; De Claviyo, **a.g.e.**, s.102; Huart, **a.g.m.**, s.561; G.Kushenova, **Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.36; Y.Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", **SÜ. Türkiyat**

Bilindiği üzere Oguz Kagan Destanı tarihi Türk hakanı Oguz ve çocuklarının fetihlerini anlatır. İşte bu hikâyelerde İnan coğrafyasının ele geçirilmesi işiyle alakalı olarak destanın ilgili kısımlarında Basra tarafları itaat altına sokulduktan sonra şu cümlelere rastlamaktayız: “Oguz buradan Huzistan taraflarına gitti ve orayı da kendine bağılı bir il yaptı. Hepsini haraç vermeyi kabullendi. Oradan İsfahan’a yöneldi. İsfahanlılar ona boyun eğmek istemediler ve harbe tutuştular. İsfahan Kalesine sığınıp, dışarı çıkmadılar. Şehrin önünde onbin kişilik bir kuvvet bırakıldı. Onlar dışarı çıkıp, savaşacak olurlarsa, vuruşmaları emredildi. Belirli zamanlarda bu bir tümenlik askeri güç değiştiriliyordu. Oguz Kagan üç yıl kadar bu ülkede kaldı ve her yanı yağmaladı. Üç sene sonra bütün ordu İsfahan kapısı önünde toplandı. Yedi gün, yedi gece İsfahan ordusuyla savaşıldı. Askerin yarısı bir gün, diğeri yarısı öbür gün savaşılmak suretiyle dinlendirilmiş ve yedi gün sonunda bir faydası görülmeyince, Oguz’un işlerinde yol gösterici ve güvendiği Kara Sülek, babası Yuşu Koca’nın yanına gitmişti. Ona danıştı: “Bunca büyük savaşlara girdik, hâlâ İsfahan’ı alamadık, bize bir akıl ver ve ne yapacağımıza dair çare bul”, dedi. Yuşu Koca vaziyeti oğlundan öğrenince: “Duvarla vuruşmak bir fayda etmez. Siz saldırıp, duvara çarptığınızda; onlar da ordunuzdaki insan ve atlara vuruyorlar. Tabiki onların darbesi tesirli oluyor ve bu sebepten sizinki bir işe yaramıyor. Bunun çaresi şudur: Askerin yarısı İsfahan halkının göremeyeceği bir yere saklansın. Onlar hiç birşey yapmasın ve ortaya çıkmasınlar ki, İsfahanlılar pusudaki bu askerlerden haberdar olmasınlar. Diğeri yarısı İsfahan önlerinde yeniden savaşa tutuşsunlar. Eğer yine surlardan dışarı çıkmıyorlarsa, onların şehir dışındaki bağlarını, bahçelerini, evlerinin duvarlarını dümdüz edene kadar yıkın. Sonra askeriniz yenilmiş gibi geri çekilsin, onlar da arkanızdan gelsin. Kasabadan hayli uzaklaştıktan sonra, pusuya yatmış olan askerler onların arkalarını çevirsin. Orada İsfahanlılar ezilip, mağlup olacaklar. Ancak onların şehre kaçıp, sığınmalarına fırsat tanımayın, hepsini yok edin” dedi. Kara Sülek, Oguz’un huzuruna varıp, babasının anlattığı çözümü söyledi; Oguz Kagan da bunu beğendi. Oğulları kırkbin kişiyle pusuda gizlendiler. Ellibin askere de Kara Sülek’in komutasında şehrin önünde savaşmaları, her tarafı yakıp-yıkmalari buyruldu. Oguz Kagan’la beraber kalenin etrafında beliren bu ellibin kişi bir yandan vuruşup, diğeri yandan da İsfahanlıların evlerini yakmakla meşgul oldular. İsfahanlılar onların çok büyük zarar vereceğini, sayılarının da eskisine göre bir hayli azalmış olduğunu görünce buna kandılar. Bu yüzden kapıyı açarak, dışarı hücum ettiler. Kılıçlarını ellerine alıp, Oguz’un ordusuyla harbe tutuştular. Oguz Han’ın askerleri daha evvelce kararlaştırıldığı üzere sahte bir bozgun ile gerilemeye başladı. Yavaş yavaş buldukları yerden ve şehirden uzaklaştılar. Onları büyük bir meydana çektiler. Oguz’un çocukları kırkbin askerle şahinler gibi onların peşine düştü. Şehir kapısını ve geçitleri tutarak, geri dönmelerine fırsat verilmedi ve kimse sağ bırakılmadı. İsfahan böylece ele geçti. Bu galibiyetten sonra Oguz Kagan oğullarından dördünü Fars ve Kirman taraflarına yollayarak, oraları fethetmekle görevlendirdi.

Araştırmaları Dergisi, Sayı 13, Konya 2003, s.106; Ü.Gedik, “Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara’sı Üzerine Bir Değerlendirme”, **İÜ. Şarkiyat Mecmuası**, Sayı 32, İstanbul 2018, s.96-109; M.H.Jamaluddin, **Gurlular Devleti**, Kayseri 2019, s.42-56.

Oguz'un çocukları babalarının emri gereğince önce Kirman bölgesine gidip, orada savaştılar. Isfahan'ı aldıkları şekilde Kirman'ı da ele geçirdiler, ama oldukça yoruldu. Oradaki işleri yoluna koyduktan sonra Fars vilayetine geldiler. Önce Şiraz'ı zapt ettiler. Bir sene kadar bu yerlerin fethiyle uğraştılar. Buralara sahip olunca, babalarına haber gönderip, nasıl davranmaları gerektiğini sordular. Oguz Kagan da şöyle buyurdu: "Bu ülke alındığına ve tabi edildiğine göre yağmalamayın, vergilerini söyleyin ve üç yıllığına alarak, dönün". Oguz'un bu emri oğullarına ulaştırıldı. Onlar da üç yıllık haracı toplayarak, babalarının yanına Isfahan'a döndüler. Aynı biçimde sonraki üç senelik haraç zamanı gelince, Kirman ve Fars'a ordu yollayıp, buraları ele geçirdiler; vergilerini tayin edip, idarecileri atadılar.

Bütün bu hadiseler sırasında Oguz, hep Isfahan'da oturdu. Oğulları döndüğünde Irak-ı Acem'i almayı planlıyordu. Bu yüzden bu topraklara elçiler yollayarak durumunu öğrenmek istedi. İlk önce ikiyüz kişilik bir öncü kıt'ayı Irak-ı Acem'e gönderdi. Bunlar çok gizli bir şekilde güçlü hükümdarlarla savaşmadan, küçük ve zayıf yerleri ele geçirme emrini aldılar. İkiyüz kişilik bu öncü ve istihbarat kolu Irak-ı Acem'e doğru yola koyuldu. Rey, Kazvin, Hemedan ve diğer bazı şehir halkı Oguz'un ününü zaten daha önceden duyduklarından, ona karşı bir sevgileri oluşmuştu. O yüzden ahali, Oguz üzerlerine asker yollamadan ve ülkeleri harabeye dönmeden onun bir ili olmayı, haraçlarını belirlemeyi dilemek amacıyla Oguz'un huzuruna geldiler. Bu vergiyi her sene Oguz Kagan'ın hazinesine ulaştırmak konusunda Irak-ı Acem halkı anlaştı. Oguz'un yanına gidecekler ve onun itimadını kazanarak, memleketlerine döneceklerdi. Oguz Kagan'ın huzuruna vardıklarında bahar gelmeye başlamıştı. Oguz'un otagına erişip, ona dua ettiler; durumlarını bildirdiler. Oguz Kagan onları hoş karşıladı ve ödeyecekleri haracı söyleyip, geri gönderdi.

Ondan sonra Oguz Demavend'e yöneldi. Burada yazı geçirmek istiyordu. Yolda şöyle bir hadise meydana geldi: Yaşlı bir hamile kadının oğlu olmuştu. Ancak yiyecek bir yaprağı bile bulunmadığından, aç kalmıştı. Çocuğuna süt olacak bir şeyi yoktu ve bebeği de bu sebepten acıkmıştı. İki gün sonra tesadüfen bir çakal gördüler. Bir sülünü yakalamış, ağzında götürüyordu. Kadının kocası çakala bir sopa vurdu; çakal da sülünü ağzından bırakıp, kaçtı. Adam bunu pişirdi ve sütü gelsin diye, karısına yedirdi. Birkaç gün sonra Oğuz'un arkasından yetiştiler. Adam Oguz'un huzuruna çıkınca, "neredeydin, niçin geri kaldın" diye sordu. Adam da karısının yolda doğum yaptığını, bu yüzden geciktiğini belirtti. Fakat bu Oguz Han'ın hoşuna gitmedi. Adamı azarladı ve "kadını doğum yaptı diye yoldan geri kalmak olur mu? Madem bundan dolayı yoldan ve ordudan arkaya düştünüz, o halde burada kalın", yani Türk dilinde "Kal-aç" dedi. Bu sözün manası; "ey kadın aç ve geri kal" demektir. Oguz Han, ona böyle dediğinden, bu kişi orada yerleşmiştir. Kalaç kavmi o şahsın evlat ve torunlarıdır. Bundan sonra Oguz Demavend'e gidip, yaz boyunca orada kaldı.

Oguz'un Demavend Dağında geçirdiği yaz sona erince Mazenderan, Amul, Sarı, Astarabad ve bu memleketin diğer şehirlerini almak için hareket etti. Bunlardan bazılarını

savaşla, bir kısmına barış ile sahip oldu ve kendisine bağladı. Oguz Kagan kışı orada geçirdi ve her ilin başına bir idareci atadı. Öbür yaz geldiğinde yine Demavend'de yayladı. Gürگان ve Dihistan civarlarına elçiler yolladı. Buraların beylerini tamamen itaat ettirdi. O yörelerin halkları gelerek, Oguz'a boyun eğdiler ve on yıllık vergilerini peşin ödemek şartıyla miktarları belirlendi.

Oradan Horasan'a giderek Esferayin, Kerran ve Sebzar ahalisine boyun eğdirildi. Yalnız Nişabur halkı teslim olmayıp, direnmeyi tercih etti. Oguz Kagan kışın burada kaldı ve bahar gelince Nişabur ile Tus'a yönelip, buraları ele geçirdi. Yazın da orada oturdu ve kış mevsiminde Baverd, Serahs ve Merv taraflarına gidip, bu havaliyi idaresine soktu. Üç senelik haraçlarını aldı, yazın Herat'a geldi ve orada yayladı. Herat'ın da vergisini topladı. Ardından Kuhistan vilayetini tamamen ele geçirip, haraçlarını tespit etti. Üç yıllığı yine seneden seneye peşin olmak üzere, Oguz'un hazinesine getirmeleri kararlaştırıldı. Oguz, sonbaharı Herat'ta geçirdi. Bir oğlunu ihtiyaten buradan dokuzbin askerle Basra dolaylarına yolladı. Bundaki amaç, oralarda yaşayan halkın, Oguz Kagan'ın ordusu nasıl olsa uzaklaştı, vergi ödememize gerek yok düşüncelerine kapılmamaları içindi"¹².

Şimdi yukarıdaki metinde zikredilen bugünkü Horasan ve İran topraklarındaki yer adlarıyla alâkalı olarak tarihî coğrafya noktasında bir-iki söz söylemek istiyoruz. Burada şunu itiraf etmeliyiz ki, bu şehirlerin hem tarihi, hem de mimari özellikleri ayrı birer araştırma konusudur. Böyle bir çalışmada bu ayrıntıların hepsini kaleme almaya zamanımız olmadığından, biz sadece bunların hakkında bazı özet bilgiler sunmakla yetineceğiz. Umarız bu tedkik ileride bu hususta yapılacak incelemelere bir fikir verecektir.

Öyle anlaşılıyor ki, Oguz'un İran bölgesinde ilk ilgilendiği yer Huzistan'dır. Bugünkü İran'ın güney-batısında Basra Körfezinin kıyısı ve kuzeyindeki bu eyalet, yedinci asrın ilk yarısına doğru Arap hâkimiyetine girmiştir. Onuncu yüzyılda da (945/946) Fars kökenli oldukları söylenen ve İran'ın büyük bir kısmını kontrollerine alarak, 11. asrın ikinci yarısına kadar yaşayan Büveyhilerin eline geçmiştir. Bu sülalenin hükümdarlarının hepsi Huzistan bölgesinde ikamet etmiştir. Hudûd'el-Alem'de zengin bir ülke olduğuna vurgu yapılan¹³ Huzistan, Selçuklu ve İlhanlı yönetiminde de kaldı. Cüveyni'nin anlattığına göre, Selçuklu Devleti ileri gelenlerinin giyecek masrafları Huzistan'dan yollanan vergilerden karşılanıyordu. Ayrıca kaynaklar Sultan Melikşah'ın Huzistan'ı avlak olarak kullandığını söyler.

Bununla birlikte Selçuk Devletindeki taht kavgaları sırasında Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar karşısında 1101'lerde yenilgiye uğrayıp, İsfahan'da da kabul

¹² Gömeç, **a.g.e.**, s.84-88.

¹³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, **Tarih-i Güzide**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s.331-335; A.Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, Ankara 1988, s.7-8; K.V.Zettersteen, "Büveyhiler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1993, s.843-844; S.O.Kurulay, **Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.121; C.Huart-M.Bala, "Huzistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/I, İstanbul 1993, s.624.

edilmeyince Huzistan'a gelip adam toplamıştı. Bilindiği üzere daha sonra iki kardeş biri sultan, diğeri de melik olmak şartıyla anlaştilar. Bu süreçte Huzistan bölgesinde insanlara rahatsızlık veren Batnilerin üstüne bir ordu gönderildi ve pek çoğu öldürüldü. Fakat Huzistan Irak Selçukluları devrinde kardeş ve amca çocuklarının arasındaki iktidar kavgalarına şahitlik etti. İlhanlılar çağında Hülagu'nun askerlerinin yağmasına da uğrayan¹⁴ Huzistan'a bir aralık Mogol birliğinin içerisinden çıkıp kendi idarelerini kuran ve kökenlerinin Türklere dayandığı da söylenen Celayirliler de hâkim oldular. Ancak onlar daha sonra Emir Temür'e boyun eğmişlerdi. Bilindiği üzere bu topraklar Safeviler ile Osmanlı Devletinin onaltıncı asrın ikinci yarısındaki (1583) mücadeleleri neticesinde¹⁵ Osmanlıların idaresi altına girmiştir.

Birinci Dünya Savaşından önce Bahreyn havalisini işgal eden İngiltere, ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren petrole rastlanan Huzistan'a çıkarma yaptı ise de, Osmanlı komutanlarının akıllı stratejileri neticesinde pek de muvaffak olamamışlardı. Ancak harbin sonunda galip gelen İngilizler, Arap ve İran coğrafyasında epeyce yere nüfuz ettiler. Türk Kaçar hanedanlığının devrilmesinin ardından yine İngiltere'nin teşvikiyle Huzistan'da birtakım karışıklar patladıysa da, Pehlevi idaresi bunları bastırmayı bilmiştir.

Bugün İran'ın Basra Körfezindeki en önemli limanlarının da bulunduğu Huzistan'da başta Avşarlar olmak üzere hâlâ Oguz-Türkmen aşiretleri varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadır¹⁶.

Destanda sıkça geçen yerleşim birimlerinin arasında Isfahan da vardır. İran'da umumiyet Zayende Nehri (Zayanda Rud) diye bilenen akarsuyun kenarında kurulmuş bu şehrin tarihi çok eskilere gidip Elam, Ahemenid, Sasani gibi iktidarların ardından yönetim yedinci asrın ilk yarısında Arapların eline geçmiştir.

Coğrafyacıların üçüncü iklimde gösterdiği bu tarihi şehir bir müddet sonra Türk akınlarına maruz kalmıştır. Muhtemelen Hun, Ak Hun-Avar ve Kök Türklerin bölgede faaliyetlerine şahitiz. Burası Şah-nâme hikâyelerinde de sıkça karşımıza çıkıyor. Safari,

¹⁴ Reşidü'd-din Fazlullah, **Camiü't-Tevarih**. Selçuklu Devleti, Çev. E.Göksu-H.H.Güneş, İstanbul 2010, s.132-133; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2013, s.255; El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014, s.274; Kazvinî, **a.g.e.**, s.355; K.V.Zettersteen, "Berkyaruk", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1993, 556-558; N.Yazar, **Selçuklu Devleti'nde İsyanlar**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.49; O.Kılınçer, "Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri", **KMSİÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/1, Kahramanmaraş 2021, s.618-619.

¹⁵ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.72; A.J.Newman, **Safavid Iran**, London 2009, s.52; M.H.Yınanç, "Celayirliler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993, s.64; A.Daş, "Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid'in Mektuplaşmaları", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, Konya 2004, s.156.

¹⁶ F.Sümer, **Oğuzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972, s.126-127, 222; C.R.Atwood, **Mongolia and the Mongol Empire**, Bloomington 2004, s.295; Huart-Bala, **a.g.m.**, s.625-626; M.A.Furugi, **İran Tarihi**, Haz. S.Y.Gömeç, Ankara 2020, s.4; K.Şükürov, "Huzistan Avşar Emiri Şumle ve Ahfadı", **İÜEF. Tarih Dergisi**, 48/2, İstanbul 2009, s.2-14; E.Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4/18, Berkshire 2011, s.184-194.

Samani ve Büveyhilerden sonraki çağlarda İsfahan ile Gazneliler de ilgilendi. Sultan Mahmud 1030 tarihinde ölünce yerine oğlu Muhammed tahtta çıkarıldıysa da, bu sırada İsfahan'da bulunan kardeşi Mes'ud onun hükümdarlığını tanımamış idi.

Tugrul Beg'in ele geçirdiği bu şehri, Sultan Melikşah payitaht haline getirmiş ve buraya pek çok bağ, bahçe ile mimari yapı kazandırmıştır. Hem onun hem de veziri Nizam'ül-mülk ile Muhammed Tapar'ın kaderine terk edilmiş mezarları da buradadır. Sultan Berkyaruk ile Terken Hatun'un mücadelesine de sahne olan İsfahan sonraki zamanlarda yaşanan taht kavgaları sebebiyle perişan oldu¹⁷.

Selçuklu hâkimiyetinin peşinden İran ve dolayısı ile İsfahan bölgesinde Mogollar ile Harezmsahlar arasında bir kavga yaşanmıştır. İsfahan'da iken kardeşiyle anlaşmazlığa düşen Celaeddin Mengüberti bu toprakları da Mogollara bırakmıştır. Kaynaklar Ögedey'in burada bir katliam yaptırıldığından söz eder. Dolayısıyla 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu havali İlhanlıların elinde kaldı.

Bundan sonra İsfahan, soylarının İslam fetihleri sırasında Horasan'a yerleşen Arap aşiretlerine dayandığı söylenen Muzafferi hanedanı tarafından yönetildi ise de bu devir fazla sürmemiş, 14. asrın sonlarına doğru bu topraklar Temürlülerin idaresine geçmiştir. Hatta kaynaklar Emir Temür'ün Luristan ve Huzistan'ı aldıktan sonra İsfahan'a girdiğini (1387), sonradan vergi memurları ile bazı askerlerinin öldürülmesi üzerine burada bir katliam yaptığını yazar. Neticede buradaki Muzafferilere bir darbe vuran Temür Beg, kentini idaresini torunlarına bırakmış idi¹⁸. Onların peşinden yine bir Türk sülalesi olan Ak ve Kara Koyunlular ile Safeviler İran'da söz sahibi haline geldiler. Bilhassa kavunları meşhur İsfahan için İbn Hurdathib ve 15. yüzyılda bu coğrafyayı dolaşan bazı yabancılar güzel bir şehir olduğunu söylerler. Bunun dışında başkenti Tebriz'den İsfahan'a taşıyan Şah Abbas çağında pek çok yeni bina ve meydan yapıldı. Ama bu suretle Türkmenler devlet idarelerinden uzaklaştırıldı¹⁹. Ne yazık ki, Kaçar

¹⁷ Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-Name**, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.193; Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's-Safâ**, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 2019, s.523; Kazvinî, **a.g.e.**, s.329-332, 352-376; M.Bala, "İsfahan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/II, İstanbul 1993, s.1068-1069; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.122; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.207; Sümer, **a.g.e.**, s.71; S.Y.Gömeç, "İran'da Bir Garip Melik-şah", **Töre**, 2/20, Ankara 2013, s.19-22; Zahirü'd-Din Nişaburi, **Selçuknâme**, Haz. A.G.Fidan, İstanbul 2018, s.95.

¹⁸ Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.126-127; Şerefüddin Ali Yezdi, **a.g.e.**, s.162; Devletşah, **Devletşah Tezkiresi**, C. II, Çev. N.Lugal, İstanbul 1977, s.209; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.32; B.F.Maniz, **The Rise and Rule of Tamarlane**, Cambridge 1989, s.71; Y.Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989, s.10; K.Z.Ashrafyan, "Central Asia Under Timur from 1370 to the Early Fifteenth Century", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.336; S.A.Seyedtosabi, "Al-i Muzaffer Dönemi İran Tarihi", **İraniyat Dergisi**, 1/1, Ankara 2016, s.114.

¹⁹ İ.H.Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, Ankara 1984, s.195-196; Furugi, **a.g.e.**, s.15; O.Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi**, 18. Baskı, İstanbul 2009, s.435; T.Genceyi, "İsfahan'daki Safevi Sarayında Türkçenin Konumu", Çev. U.Başar, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 126/249, İstanbul 2020, s.296-298; A.D.G.Anar, "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine Bir Değerlendirme", **İran Çalışmaları Dergisi**, 1/1, Sakarya 2017, s.119-139.

hanedanının başkenti Tahran'a taşınmaları sebebiyle eski önemini yitiren²⁰ İsfahan, bir aralık Afganlılar tarafından da işgal edildi.

Birinci Dünya Harbi esnasında Osmanlı ordularının Hemedan civarlarına kadar yaklaşmaları sebebiyle İngilizlere karşı bir cephe oluştuysa da, Rusların desteğiyle bölge aşiretlerine epey zaiyat verdirilmiş, bu sırada mühim bir Ermeni azınlığın yaşadığı İsfahan'da Türklerin bu toprakları alabileceği endişesi hasıl olmuştu. Neticede ittifak halindeki İngiltere ve Rus kuvvetleri İran'da kontrolü sağladılar²¹. Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı yıllarında da İran ve İran'ın bu bölgesi rakip güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir.

Horasan'ın güneyinde, Lut Çölü'nün batısında bulunan Kirman da destanda geçen önemli yerleşim birimleri arasındadır. Rivayetlere göre ismi Yafes'in soyundan olan Kirman bin Faluc'tan gelmekte ve manası "yer kurdu" ile irtibatlandırılır. Bununla alakalı olarak bilindiği üzere Ak Hunların bir bölümü Kızıl Hunlar diye adlandırılır ve Latin-Grek kaynaklarında geçen ve "kızıl" anlamına geldiği belirtilen "Kermic" kelimesinin "solucan" sözüyle birleştirilmesi durumu da söz konusudur²². Ancak bunun yanında Türkçedeki kale, müstahkem yer manasına gelen "kerman" ve yün eğirmeye yarayan "kirman" denilen nesne ile bağlantısına da zaman zaman değinenler vardır.

Kirman'ın coğrafi yapısına baktığımızda başlangıçtan itibaren doğu-batı ticaret yollarının ve İslamiyetin Türkistan ile Hindistan'ın kuzey taraflarında yayılmasının ardından da Hac yolunun kavşağında bulunması itibarıyla önemini yükseldiğini görürüz. Denize yakın bölgelerinin çok sıcak, kuzey taraflarının ise mutedil ve zengin olduğu, insanların sağlıklı vücutlara sahip bulunduğu Kirman, Sasaniler çağında "şah" unvanını taşıyan idarecilerce yönetilmiştir. Şah-nâme hikâyelerinin kahramanlarından Keyhüsrev'in amcasına bağışladığı ve aynı zamanda Minuçehr'in öldüğü yer olan²³ Kirman, İran'ın pek çok yeri gibi 640'lı yıllarda Arapların egemenliğine geçince, halkın büyük bir kısmı Zerdüş inancını yaşatabilmek amacıyla dağlık bölgelere kaçtılar.

²⁰ Süleyman er-Ravendi, **Rahat-üs-Sudûr**, C. I, Çev. A.Ateş, 2. Baskı, Ankara 1999, s.129; İbn Hurdazbih, **a.g.e.**, s.147; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.90; Bala, **a.g.m.**, s.1069-1071; Atwood, **a.g.e.**, s.417; T.T.Allsen, **Culture and Conquest in Mongol Eurasia**, Cambridge 2001, s.125; Y.Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003, s.44.

²¹ H.Efe-M.Kızıl, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", **KÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9/17, Kars 2018, s.307; Bala, **a.g.m.**, s.1071-1072; Newman, **a.g.e.**, s.2; Furugi, **a.g.e.**, s.20-22; S.Uluerler, "Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 10, İstanbul 2014, s.3-25; O.K.Karacaçıl, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", **OTAM**, Sayı 36, Ankara 2014, s.96-115.

²² J.H.Kramers, "Kirman", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993, s.815; Galip-Gömeç, **a.g.e.**, s.10-12; S.Y.Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 2018, s.374; G.Duygun, **Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s.1-2; B.A.Litvinsky, "The Hephthalite Empire", **History of Civilizations of Central Asia**, Ed. A.H.Dani-B.A.Litvinsky, Vol. 3, Paris 1996, s.138-165.

²³ Siphazade Mehmed, **Evezah'ı-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik**, Haz. İ.Daniş, Ankara 2019, s.444; Taberi, **a.g.e.**, C. II, s.742; T.Daryaee, **Şahrestaniha-i Eranşahr**, California 2002, s.34; Kurulay, **a.g.t.**, s.113.

Bununla birlikte Arap devletinin içinde daha dört halife devrindeyken başlayan iktidar kavgaları, sekizinci asrın ikinci yarılarında daha da şiddetlenmiş ve bu durum devletin uzak bölgelerinde kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. İşte buna binaen bu topraklarda Tahiriler ve Saffariler gibi yerel hanedanlar ortaya çıkmış; bir süre sonra Kirman hem Samani, hem de Büveyhiler tarafından zapt olunmuş²⁴ ve bu durum Selçukluların fetih hareketlerine kadar devam etmiştir.

Bilindiği üzere 1043'lerde İbrahim Yinal'ın komutasındaki bir Selçuklu ordusu Kirman'a girdi ve Çağrı Beg'in çocuklarından Kara Arslan unvanlı Kavurt, bu bölgede neredeyse yüz kırk yıla yakın bir müddet süren hanedanlık kurdu. Ancak onun hem kardeşi Alparslan, hem de yeğeni Melikşah ile olan iktidar mücadelesi Türk tarihinin ibret sayfalarındandır. Herşeye rağmen Selçukluların bu kolu Kirman'a pek çok eser kazandırdı. Fakat onların da kendi akrabaları olan Oguzların saldırıları sebebiyle güçleri azalınca, 1210'larda bu topraklar bir başka Türk sülalesi olan Harezmsahlara eline geçti²⁵. Böylece Kirman eyaleti bazı vezir ve beylerin oyuncağı haline geldi.

Kara Hıtay hükümdarı Kür Han'ın hacibi Barak tarafından 1222'lerde kurulup, 1328 tarihine kadar süren ve Kutlug Hanlar diye adlandırılan hanedanın peşinden bu kez de bölge halklarının karşısına daha korkunç bir tehlike olarak Mogollar çıktıysa da, hem bunlar hem de Muzafferiler ustaca bir siyaset yürüttü. Bu arada Hindistan taraflarında barınamayan Harezmsah Celaleddin Kirman'a gelmiş, onu takip eden Çingiz Han burasını ele geçirince idaresini oğlu Çağatay'a bırakmıştı. Temürlüler ortaya çıkınca bütün yerel hanedanlara nihayet vermişler²⁶ ve Emir Temür Kirman'ın yönetimini torunu Ömer Mirza'ya bırakmıştır. Ancak onlar da mirzalar arasındaki kavgalar yüzünden bir süre sonra idareyi Ak Koyunlulara terk ettiler.

Kirman topraklarını onaltıncı yüzyılın başlarında Şah İsmail'in ele geçirdiğini görmekteyiz²⁷. Şah Tahmasb devrinde bazı imar faaliyetleri gerçekleştirilen bölge bir müddet sonra Afganlıların idaresi altına girdiyse de, onlar da hâkimiyeti başka bir Türk hanedanı Avşarlara bıraktı. Ancak Nadir Şah'ın vefatının ardından (1747) yeni bir kargaşa yaşandı. Zend hâkimleri ile Türk Kaçarlar arasında vuku bulan harplerde de

²⁴ V.V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.277-280; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.118-120; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.83; Kazvinî, **a.g.e.**, s.299-305; Kramers, **a.g.m.**, s.816-817.

²⁵ Al-İsfâhanî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Çev. K.Burslan, İstanbul 1943, s.30, 72; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.350; Kazvinî, **a.g.e.**, s.295-296; Sümer, **a.g.e.**, s.92; Sadrüddin Ebu'l-Hasan, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukkiye**, Ter. N.Lugal, 2. Baskı, Ankara 1999, s.28; O.Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 14. Baskı, İstanbul 2011, s.157-158.

²⁶ A.M. D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, Haz. E.Kalan, İstanbul 2014, s.85; Cüveynî, **a.g.e.**, s.157; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.102; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.203; Kramers, **a.g.m.**, s.817-818; S.G.Agacanova, **Oğuzlar**, Çev. E.N.Necef-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.318; Kushenova, **a.g.t.**, s.51; S.Cöhçe, **Şemsi Melikleri**, Doktora Tezi, Elazığ 1986, s.48; S.A.İspirli, "Şair, Hattat, Müzehhib Bir Sultan: Padişah Hatun", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 73/3, Bursa 2018, s.1680; C.Gençtürk, "Barak Hacib ve Kutlughanlılar", **AÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 62, Erzurum 2018, s.323-334.

²⁷ F.Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976, s.23-24; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.183; S.Şimşir, "Şah İsmail: Hayatı ve Şahsiyeti", **Akademik Düşünce ve Tarih Dergisi**, 6/5, Osmaniye 2019, s.77-84.

Kirman büyük bir tahribata uğradı. Bu suretle 1794'ten itibaren Kirman eyaleti Kaçar beyleri tarafından yönetildi²⁸.

Destan'da Kirman'dan sonra ismi geçen yerlerden birisi de Şiraz'dır. Bu yerleşim birimi Isfahan'ın güneyinde, Firuzabad'ın kuzeyinde ve Fars eyaletinin dâhilinde görünüyorsa da, Büyük Azerbaycan'ın bir parçasıdır. Kaynaklarda içerisinde iki tane ateş tapınağına değinilen Şiraz, Hz. Ömer zamanında Araplar tarafından fethedilmiştir. Samani, Tahiri ve Büveyhi gibi hanedanların egemenliğinin ardından Sultan Alparslan'ın yönetimini kardeşi Kavurt'a verdiği bu coğrafya daha sonra Irak Selçukluları devrinde de önemini korudu. Oguzların Salur boyu tarafından tesis edilen Salgurlu Atabegliğine de ev sahipliği yaptı²⁹. Bir aralık Mogolların önünde tutunamayan Celaleddin Mengüberti'nin Şiraz'a da gittiğini görüyoruz. Ondördüncü yüzyılın sonlarına doğru ise Temürlüler Şiraz ve Isfahan gibi yerleri ele geçirdi. Şiraz'ı kendilerine merkez seçen Muzafferiler ile aralarında bir çatışma yaşandı. Temür Beg pek çok Muzafferî şehzadesini ortadan kaldırmasının ardından, Şiraz'ın idaresine torunu Ömer Şeyh Mirza'yı atadı. Ama Temürlü şehzadeleri iktidar için Şiraz da dâhil olmak üzere İran ve Horasan'ın altını, üstüne kattılar. Kent bir süre Ak Koyunluların elinde bulundaysa da, 16. asrın başlarında Safevilerin yönetimine geçti ve Zend hanedanının bölgeye egemen olması üzerine idare merkezi haline getirildi³⁰.

Musa Kazım gibi İslamiyetin önde gelenlerinin kabirlerini barındıran kentte, şair Hafız ve Sadi'nin mezarları da yer almaktadır. Ayrıca Safevi Tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin'in ilk faaliyet gösterdiği yerlerin başında gelmesi açısından da önemlidir³¹.

Destanda Kirman'dan sonra Oguzların Fars'a geldikleri ve Şiraz'ı zapt ettikten sonra buraların fethiyle bir yıl kadar uğraştıklarına ve ardından bölgeye idareciler atandığına değinilmektedir. Bilindiği üzere merkezi Şiraz olan ve bugünkü İran'ın güneydoğusunda bulunan Fars eyaleti Hz. Osman devrinde Arapların hâkimiyetine girmiştir. Kaynaklarda çok sayıda kasaba ve kalabalık bir nüfusa sahip Fars çevrelerinde altın çıktığı ve dokumalarının meşhur olduğu söylenir³². Ahmed Bin Mahmud'un Selçuk-

²⁸ İ.Aka, **Timur ve Devleti**, 2. Baskı, Ankara 2000, s.31; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.59-61; Kramers, **a.g.m.**, s.818-819; Newman, **a.g.e.**, s.36; O.Yazıcı, **Timur Şah Dürrani**, Malatya 2017, s.28-47; Furugi, **a.g.e.**, s.46.

²⁹ T.W.Haig, "Salgurlular", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993, s.125-126; Kazvinî, **a.g.e.**, s.299-300, 402-407; İ.Kafesoğlu, "Kavurd", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993, s.456-459; E.Merçil, "Yezd Atabegleri", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 1982, s.372.

³⁰ N.Mousavi, **Tekmiletü'l-Ahbar'ın Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s.28; H.R.Roemer, "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadars", **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986, s.13-14; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.112; Cüveynî, **a.g.e.**, s.354; Barbaro, **a.g.e.**, s.81; Isfahânî, **a.g.e.**, s.30; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, 70; C.Huart, "Şiraz", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1993, s.562-563; Kurulay, **a.g.t.**, s.116; Yücel, **a.g.e.**, s.10.

³¹ S.Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge 2003, s.73; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.257-265; G.Şükürov, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.23.

³² A.Güneysu, **Efdâleddin kirmânî'nin "el-muzâf ilâ beoâyiü'l-izmân fî vekâyî'i kirmân" Adlı Eserinin Türkçe'ye Çevirisi**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2014, s.2; El-Belazuri, **a.g.e.**, s.586-587;

nâmesi'ne baktığımızda, Fars eyaletinden pek çok ganimet ele geçiren Selçukluların, burayı önce valilerin idaresine bıraktıklarını, sonra Alparslan'ın daha amcasının sağlığında zapt ettiği Fars, Şiraz ve Kirman topraklarını kardeşi Kavurt'a verdiğine dair ibarelere rastlamaktayız³³. Sultan Melikşah Selçuklu Devletinin başına geçince burayı kardeşi Emir Tekiş'e bırakmıştır. Irak Selçukluları çağında burada da bazı taht kavgaları yaşandı.

Avşarların yoğun olarak görüldüğü Fars bölgesinde, Oguzların Salgur boyu bir idari yapı meydana getirmekle beraber, Gazan Han devrinde bunların iktidarı sona ermiştir. Mogol hâkimiyeti sırasında Horasan, Gur, Kirman ve Fars eyaletlerinin yöneticileri Karakurum'daki Ögedey Han'a elçiler yollamaktaydılar. Fakat bir müddet geçince Fars bölgesi İlhanlılar ile Çagataylıların savaş alanına dönmüştür.

Bilindiği üzere İlhanlıların zayıfladığı sıralarda bir aralık Muzafferilerin kontrolüne giren bu havalide hâkim Türk sülaleleri içinde Ak Koyunlu ve Safeviler de bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Fars toprakları için iki sülalenin savaşları söz konusudur³⁴.

Destandan Rey, Kazvin ve Hemedan gibi şehirlerin Oguz Kagan'ın ordusuna direnmeden teslim olduğunu öğrenmekteyiz. Bunlardan Rey bilhassa Selçuklu Türk tarihi açısından önemlidir ve bugün neredeyse Tahran'ın bir mahallesidir.

Avesta gibi dini metinlerde adı "Ragha" şeklinde anılan Rey'e bir takım kutsiyetler de atfedilir. Eski Sasani şahlarına başkentlik yaptığına dair rivayetlerin bulunduğu bu şehir, meşhur Halife Harun Reşid'in de doğduğu yerdir. Yazılı vesikalarda zengin, kalabalık ve dokumacılıkta gelişmiş bir kent olduğu söylenen Rey, İran'ın diğer bölgeleriyle beraber yedinci asrın kırklı yılları sırasında Arap egemenliği altına girmiş; sonraki çağlarda kısmen mezhep kaynaklı birtakım çatışmalara sahne olmuştur. Bununla birlikte Türkler burası ile hem Ak Hun-Eftalit, hem de Kök Türkler çağında ilgilendiler. Dolayısı ile 6. asrın sonları ile 7. asrın başlarında Tardu ile Tonga Yabgu'nun kuvvetleri Rey ve Isfahan gibi yerleri aldılar. Abbasiler döneminde ise zaman zaman Türk asıllı valiler tarafından yönetildi³⁵. Bazı yerel hanedanların elinde de kalan Rey toprakları

Kurulay, **a.g.t.**, s.116; T.Uygur, "Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1, Muş 2019, s.132.

³³ İ.Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s.22; N.Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", **HÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 10/19, Çorum 2011, s.222-236; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.126; Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.456-459.

³⁴ Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, **Tabakat-ı Nasri**, Çev. M.Uyar, İstanbul 2016, s.107-113; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.116; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.73, 112, 121-122; Isfahânî, **a.g.e.**, s.XXI; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.265; Sümer, **Oğuzlar**, s.126-127, 292; Agacanov, **a.g.e.**, s.319; Atwood, **a.g.e.**, s.447; Şükürov, **a.g.t.**, s.103-106; Roemer, **a.g.m.**, s.11.

³⁵ M.Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972, s.238; A.Çelik-A.Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi", **FÜ. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 8/1, Elazığ 2012, s.36-64; Mesudi, **a.g.e.**, s.243; Togan, **a.g.e.**, s.72-73; Kurulay, **a.g.t.**, s.126; Gömeç, **Türk Destanları...**, s.242; S.Y.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Baskı, Ankara 2018, s.395-397.

üzerinde bir müddet Samani, Deylemli ve Büveyhi hanedanlarının tasarrufu bulunmuştur. Gazneli Mahmud burayı 1029'larda Büveyhilerden alınca, idaresini oğlu Mes'ud'a vermişti. Gaznelilerin kısa süreli hâkimiyetinin peşinden ise 1035'lerde İbrahim Yınal'ın komutasındaki Selçuklu Türkleri tarafından zapt edilerek³⁶, başkent yapıldı. İşte Selçuklu Devletinin kurucularından Tugrul Beg de 1063 tarihinde burada ahirete göçtü.

Selçukluların son zamanlarında Sultan Sançar ile yeğeni Mahmud'un arasındaki çekişmeye sahne olan ve bir aralık Selçuklu atabeglerinden İldeniz Ogulları tarafından yönetilen bölge için daha sonra Harezmsahlr ile Irak Selçukluları da kavga ettiler. Rey'i ele geçiren (1194) Alaaddin Tekiş, bilahare Irak Selçukluların bir nev'i merkezi durumundaki Hemedan'a gelip, tahtta oturmuştu. Bilindiği gibi Mogolların önünden kaçan Harezmsah Celaleddin Rey'e de gitmiş, ama burada tutunamamıştı³⁷. Bütün bunların ardından da şehir savaşımadan Subutay'ın komutasındaki Mogolların idaresi altına sokuldu. Ancak kaynaklar daha sonra Mogol işgali sırasında burada büyük bir katliamın yapıldığına da değinmektedir. Bununla beraber Emir Temür Horasan'ın fethine girişince Rey'i aldıktan sonra bütün İran'ı zapt etmiştir. Geç dönemlerde bölgede Ak ve Kara Koyunlu hâkimiyetinden de söz edebiliriz³⁸.

Rey'den sonra ismini gördüğümüz Kazvin ise Elburuz Dağlarının güneyinde yer alan bir kent olup, adının "korunmuş hudut" manasına geldiği söylenir. Tahran'dan batıya doğru giden yolların kavşağında bulunması itibarıyla stratejik bir öneme sahip bulunan ve Ruy Gonzales De Claviyo'nun çok büyük bir şehir diye tanıttığı ve bağları ile meşhur kenti Sasani şahlarından I. Şapur'un (241-272) kurduğu söylenir.

Bölge Arap hâkimiyetine (644) girdikten sonra bir aralık halife Harun Reşid (766-809) tarafından Kazvin'e bazı yerler katıldığı gibi, birtakım vergilerden muaf tutulmuştu. Kaynaklarda Arapların zayıf olduğu zamanlarda, Hazar Türklerinin Kazvin'e kadar geldikleri yazılıdır ve Alparslan ile kardeşi Süleyman arasındaki husumet sırasında Rey'de Süleyman, Kazvin'de de Alparslan'ın adına hutbe okunduğu söylenmektedir³⁹.

³⁶ Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s.293; V.Minorsky, "Rey", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul 1993, s.721-722; Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s.193; Mirhand, **a.g.e.**, s.711; Sümer, **a.g.e.**, s.71; Sevim, **a.g.e.**, s.29; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.111; İ.Zeki, **Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti**, Doktora Tezi, Konya 2018, s.189-190.

³⁷ İ.Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.126; İsfahânî, **a.g.e.**, s.XXI; Sadruddin Ebu'l-Hasan, **a.g.e.**, s.134-135; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.118, 192; Kazvinî, **a.g.e.**, s.359-376; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.142; C.Erdoğan, "Hârezmsahlr Devleti ve İsmâililer Arasındaki İlişkiler", **Türkiyat Mecmuası**, 30/1, İstanbul 2020, s.115-116.

³⁸ B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s.92; Reşid'üd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.96; Cüveyni, **a.g.e.**, s.162; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.353 De Claviyo, **a.g.e.**, s.19; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.146; Bregel, **a.g.e.**, s.44-50; E.Turan, **Timur'un Yükselişi ve Yıldırım İle Mücadelesi (1360-1402)**, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2016, s.32.

³⁹ C.Huart, "Kazvin", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993, s.527-528; Mesudi, **a.g.e.**, s.100; Kazvinî, **a.g.e.**, s.85-87, 242-245, 328-329; De Claviyo, **a.g.e.**, s.188; Sümer, **a.g.e.**, s.147; A.Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 1/1, İstanbul 2012, s.227; H.Tüfenk, "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/X. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar", **Van İlahiyat Dergisi**, 8/13, Van 2020, s.270.

Onüçüncü asırda ise Mogollar önünde başarısız olan Muhammed Harezmsah Nişabur'a gelmiş, sonra buradan meyveleriyle meşhur Kazvin'e kaçmış, bir süre sonra bu şehirden de ayrılmak zorunda kalmıştı. Dolayısı ile Mogollara karşı direniş gösteren Kazvin büyük bir tahribata uğramış, binlerce insan ölmüştür.

Daha sonraki süreçte Kazvinliler imametini Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'e ait olduğunu ve bu davayı ölümüne savunan İsmaililere karşı Mengü Kagan'dan yardım istemişler ve o yüzden de hakanın kardeşi Hülagu'nun komutasında bölgeye bir ordu gönderilmiş idi. Fakat Kazvin şehri Mogolların kendi aralarındaki savaşıardan da zarar görmüştür. Selçuklu ve İlhanlı döneminde kalabalık bir Türk nüfusu barındıran⁴⁰ Kazvin'in 1393'lerde Temürlülerin eline geçtiğini ve Temür Beg ölünce ülkenin diğer yerlerinde olduğu üzere Kazvin'in de şehzadelerin mücadele alanı haline geldiğini görmekteyiz. Şehir Safeviler devrinde yeniden itibar kazanmıştır. Hatta Şah II. Tahmasb başa geçtiğinde Afganlıların taarruzuna uğrayınca, buraya kaçtığını ve Kazvin'in merkez haline geldiğini⁴¹ biliyoruz.

Destanda karşımıza çıkan ve kaynaklarda adı farklı biçimlerde yazılan Hemedan, Türklerin tarihte ve günümüzde yoğun bulunduğu coğrafyalardan birisidir. Elvend Dağının doğu tarafında yer alan şehir doğu-batı, kuzey-güney yollarının kavşağında kurulması itibarıyla da önemlidir. Havası soğuk kent, tarihte ilk defa Medlere karşı bağımsızlık mücadelesine girdikten sonra başarılı olan II. Kiros'un (ölümü M.Ö. 530) tesis ettiği Ahemenid hanedanının yazlık merkezi yapılmıştı. Bu sülaleye son veren Makedon imparatoru İskender de doğuya doğru vukua gelen seferlerinde burasını üs olarak kullanmıştır. Bu devletin çöküşünün ardından ortaya çıkan Partların da (Pars) başkenti olan Hemedan⁴², Sasaniler çağında ehemmiyetini biraz kaybetti.

Bu tarihi şehrin girişinde bulunduğu söylenen arslanlara dair değişik rivayetler vardır ki, güya halkı soğuk ve felaketlerden korumuştur. Abbasi hâkimiyetinin zayıfladığı yıllarda Hazar gibi Türk gruplarının akınlarına maruz kalan ve bilahare tahribata uğrayan kent, yine Harun Reşid'in çocukları Memun ve Emin'in arasındaki kavga sırasında Memun'dan yana tavır koyan ve Horasan emirliğine getirilen Tahir bin Hüseyin'in tesis ettiği Tahiriler gibi yerel hanedanlardan sonraki çağlarda Gazneli Sultan Mahmud tarafından ele geçirilmişti. O Horasan bölgesini fethedince Hilafet merkezine bir de elçi

⁴⁰ R.Mahmoud, **Fatimiler Dönemi İsmaili İnanç Sistemi**, Doktora Tezi, İstanbul 2019, s.12; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.83; İsfahânî, **a.g.e.**, s.26; Sipahizade Mehmed, **a.g.e.**, s.430; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.522; Togan, **a.g.e.**, s.272; Spuler, **a.g.e.**, s.148; Kurulay, **a.g.t.**, s.125; A.Atıcı, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Batınî Hareketi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.7-8.

⁴¹ B.Kütükoğlu, "Tahmasp II", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1993, s.648; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.69; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.37; Spuler, **a.g.e.**, s.136; Newman, **a.g.e.**, s.124; Yücel, **a.g.e.**, s.39; R.Hillenbrand, "Safavid Architecture", **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986, s.764.

⁴² R.Grousset, **Cihan Fatih Cengiz-Han**, Haz. İ.Tanju, İstanbul 2001, s.219, 254; M.Bala, "Hemedan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1993, s.421; Sipahizade Mehmed, **a.g.e.**, s.485; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.111-112, 139; E.Karaketir, "Pers İmparatorluğu'nun İlk Başkenti Pasargadai ve Büyük Kyros'un (M.Ö. 559-530) Anıt Mezarı", **SDÜ. Yalvaç Akademi Dergisi**, 2/1, Yalvaç 2017, s.69; C.Şeker, **Yerleşik Göçebe Uzun-Zaman Mekanlarının Gölgesinde İran'ın Tarihsel Seyri: Ahemenişlerden İran İslam Cumhuriyeti'ne**, Doktora Tezi, Ankara 2020, s.59.

yollamıştır. Ayrıca bu çalışmada da kitabına başvurduğumuz Reşideddin Fazlullah'ın şehri Hemedan, aynı zamanda İbni Sina'nın öldüğü yerdir⁴³.

Oğuzların fetih hareketlerine maruz kalan bu coğrafyada Köktaş, Buka ve Kızıl gibi ünlü Türkmen beyleri faaliyet göstermişlerdi. Bilhassa Zahirü'd-din Nişaburi'nin Selçuk-nâmesi'nde Sultan Tuğrul'un Hemedan'ı ele geçiren üvey kardeşi İbrahim Yınal'a verdiğini⁴⁴, ayrıca Tuğrul ile İbrahim Yınal'ın kavgası sırasında bir aralık Tuğrul'un Hemedan kalesine sığındığını, bu sırada ordunun başına eşi Altuncan Hatun'un geçerek, onu kurtardığını ve daha sonra burasının Selçukluların Irak kolunun merkezi olduğunu görüyoruz⁴⁵.

Bundan başka belgelerden Malazgirt Savaşından önce Bizans imparatorunun "Hemedan'ın soğuk olduğunu öğrendik. Biz İsfahan'da, hayvanlarımız Hemedan'da kışlar" dediğini ve bu sıralarda Selçukluların bir Bizans öncü kuvvetinin yanındaki herhalde özel bir haçı ele geçirdiklerini, bunu evvela Hemedan'a getirip, arkasından da Bağdat'a gönderdiklerini görüyoruz. Bu arada ağabeyi gibi yeğeni Melikşah'a da başkaldıran Kavurt Beg yenilince Hemedan dağlarına kaçtığı halde yakalanarak, Melikşah'ın huzuruna getirilmişti. Bilindiği üzere o daha sonra ortadan kaldırıldı. Bu sırada kaynaklar 1087 tarihinde burada büyük bir depremin meydana geldiğini ve insanların birçoğunun da öldüğünü söyler.

Irak Selçukluları döneminde merkez durumundaki Hemedan zaman zaman rakip güçlerin üssü haline gelmiştir⁴⁶. Fakat Selçukluların buradaki idaresi Harezmsahlardan tarafından nihayete erdirilince, Hemedan'ın da içerisinde bulunduğu Azerbaycan toprakları bir müddet Türk atabegler tarafından yönetildi. Kaynaklar Atabeg İldeniz'in buraya güzel bir medrese yaptırdığını yazar. 1220'lerden sonra ise bölge direnmeden Cebe Noyan'ın komutasındaki Mogolların eline geçmiştir⁴⁷. Hülagu, Abaka, Gazan Han ve daha sonraları Emir Temür gibiler burayı üs olarak kullanmışlar; hatta Hülagu Bağdat

⁴³ N.N.Negmatov, "The Samanid State", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.96; Mesudi, **a.g.e.**, s.100; Kazvinî, **a.g.e.**, s.246-254; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.271; H.Soyupek, "Tâhirî Devletinin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in Şiirleri ve Vasiyyeti", **SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2/35, Isparta 2015, s.9.

⁴⁴ A.Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", **Ekev Akademi Dergisi**, 18/59, Erzurum 2014, s.22; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.96; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.206; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.126; Sevim, **a.g.e.**, s.29.

⁴⁵ Y.Aydın, **Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri-Abbâsî Hilafeti İlişkileri (429-590/1038-1194)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2018, s.70; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.100; Cüveynî, **a.g.e.**, s.162; Abu'l-Farac, **a.g.e.**, s.313; Sümer, **Oğuzlar**, s.84; Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti...**, s.142; A.D.Kuşçu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Konya 2016, s.184-185.

⁴⁶ O.Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 15. Baskı, İstanbul 2017, s.57; Kazvinî, **a.g.e.**, s.363, 374; H.Kayhan, "Irak Selçukluları'nda Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", **Cihannüma**, IV/2, İzmir 2018, s.2-12.

⁴⁷ D.Morgan, **The Mongols**, London 2003, s.151; Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s.193; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.40, 158; Zahirü'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.83; İsfahânî, **a.g.e.**, s.233-235; Sadrüddin Ebu'l-Hasan, **a.g.e.**, s.39; Devletşah, **a.g.e.**, C. I, s.163-164; Bala, **a.g.m.**, s.421-422; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.139; Spuler, **a.g.e.**, s.36; Şükürov, **a.g.t.**, s.103-105.

üzerine yürümeden evvel Bağdat'a buradan elçiler gönderdiği gibi, Anadolu Selçuklu sultanı Rükneddin Kılıç Arslan da Hemedan'daki Hülagu'yu ziyaret etmiştir.

Bununla beraber Esterâbadî, Emir Temür'ün Fars, Kirman, Huzistan ve Isfahan gibi şehirlerde büyük tahribatta bulunduğunu, buraları yakıp, yıktıktan sonra Bağdat'a saldırmak için Celayirlilerin kontrolündeki Hemedan'a geldiğini söyler. Temür Beg 1405'te vefat edince, Şahruh tarafından Halil Sultan'a verilen Hemedan, Isfahan ve Şiraz şehzadelerin mücadele alanı oldu⁴⁸. Bilindiği üzere daha sonraları Şah İsmail'in Ak Koyunluların elinden aldığı Hemedan bölgesi Osmanlı Devleti ile Safevilerin arasındaki savaşlarda da zaman zaman ön plana çıkmaktadır. Evliya Çelebi, Hemedan ahalisinin Türkmen olduğuna vurgu yapıyor. Safevilerin son zamanlarında doğudaki Afgan kabilelerin saldırılarına maruz kalan Hemedan'a 18. asrın ilk yarılarında Ruslar da girmiş idi⁴⁹. Bir müddet sonra Afgan sülalesinden Eşref Han'ın Osmanlı'nın elindeki İran topraklarını istemesi üzerine bir savaş patlamış, ilk başlarda Kürt birliklerinin ihaneti sebebiyle Osmanlı kuvvetleri yenilmişse de, ikinci bir sefere karar verilip, Afganlılar mağlup olunca sülh istemişlerdir.

Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde Şah II Tahmasb ile bir anlaşma yapıldı. Buna göre Azerbaycan'ın kuzeyi ile Gürcistan Osmanlıların idaresinde kalırken, güneydeki Tebriz, Kirmanşah ve Hemedan Avşar yönetimine bırakılmış, fakat bu barış devresi uzun sürmemiştir. Nihayetinde İran topraklarında hâkimiyeti ele geçiren Kaçar sülalesi çağında bölge daha çok İngilizlerin ticari ehemmiyetini çekmiş idi.

Bilindiği üzere I. Dünya Harbi esnasında İran, hem Osmanlı, hem Alman, hem İngiltere, hem de Rus ordularının harekât alanında kaldı. İngiltere ve Rusya çıkarları tehlikeye girince güney ve kuzeyden İran topraklarını işgal ettiler⁵⁰. Daha sonra Rusya'da iç karışıklıklar baş gösterip, bu ülke çekilince İngiltere daha serbest hareket imkânını yakaladı ve buna binaen Hemedan da İngilizlerin eline geçti.

Oguz Kagan Destanı'nda Türk birliklerinin Rey, Kazvin, Hemedan'dan sonra Demavend'e yöneldikleri söylenmektedir. Farsça ve Arapçada Danbavand ve Dumavand gibi şekillerde yazılan bu yer Elburuz silsilelerinin ortasındaki çok yüksek volkanik bir dağdır. Destanda bir-iki defa ismi geçen bu bölge anlaşılacağı üzere bey ve hükümdarların

⁴⁸ Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, Çev. M.Öztürk, Ankara 1990, s.29; İbni Bibi, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, Çev. M.N.Gençosman, Ankara 1941, s.262; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.31-34; Devletşah, **a.g.e.**, C. III, s.424; H.Kaya, **Tevârih-i Güzide Nusret-nâme (Giriş-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, Doktora Tezi, Ankara 2019,160; Ashrafyan, **a.g.m.**, s.336; W.Barthold, **Uluğ Beg ve Zamanı**, Çev. İ.Aka, Ankara 1990, s.186-187.

⁴⁹ A.F.H.Harky, **Fars Kaynaklarına Göre Şah Tahmasb Döneminde (1524-1576) Safevi Ülkesinde Yaşanan İç Sorunların Osmanlı-Safevi İlişkilerine Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021, s.76-80; Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. S.A.Kahraman-Y.Dağlı, İstanbul 2010, s.467; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.197; Yazıcı, **a.g.e.**, s.30-31; D.Kamali, "Safevi Hanedanı'nın Çöküşü", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 225, İstanbul 2016, s.16-17.

⁵⁰ P.Jackson, "The Mongols and the Faith of the Conquered", **Mongols, Turks and Others**, Ed. R.Amitai-M.Biran, Leiden 2005, s.273; Bala, **a.g.m.**, s.423-425; H.Baş, "Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri", **İran ve Turan Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, Artvin 2019, s.18-50.

yazın kaldıkları bir yayla idi. Şah-nâme benzeri Fars hikâyelerinde ismi anılan bu dağ efsanevi Anka Kuşu'nun yaşadığı, Keyümers'in bir oğlunun öldürüldüğü ve Feridun'un zalim Dahhak'ı hapsettiği bir yerdir. Avşar Türkmenlerinin hâla yaşadığı bu coğrafya, yine bazı rivayetlere göre Nuh'un gemisinin burada yüksek bir dağın tepesine oturduğu bölgedir⁵¹.

Destana göre Oguz yazı Demavend Dağında geçirdikten sonra önce Mazenderan'ı zapt için yola çıkar. Burası Hazar Denizinin tam güneyinde yer almaktadır. Mesela 19. yüzyılda bu toprakları gezen bazı seyyahların notlarında Mazenderan'ın ikliminin nemli olduğu ve bu yüzden birtakım hastalıkların neşet ettiğine, halkın soluk benizli ve zayıf olduğuna değinilmektedir. Eski İran hikâyelerine konu olan ve Avşarlarla yoğun Mazenderan tarihinin en önemli safhaları Sasaniler ve daha sonraki Türk çağıdır. Bilhassa bu Fars hanedanının öncesi ve sonrasında birtakım küçük sülaleler tarafından yönetilen Mazenderan, 1065'lerde Selçuklu Türklerinin idaresi altına girdi. Böylece bölgeye hem siyasi hem de sosyal bir düzen geldi. Nizamü'l-Mülk ile Ahmed bin Mahmud, Sultan Melikşah ile oğullarının sahip olduğu ülkeler⁵² içinde burasını da sayarlar.

Sultan Sançar ve yeğeni Mahmud arasında olduğu gibi Irak Selçukluları devrinde de birtakım tarihi hadiselerin ortasında görülen Mazenderan'da Harezmşahların idaresi de uzun sürmedi ve yerlerini Mogollara bırakmak zorunda kaldılar⁵³. Bu sırada Mogolların önünde tutunamayan Harezmşah Mazenderan'a kaçtı, ama burada da barınamadı. Bu işgaller esnasında şehir büyük bir tahribata uğradı. Ancak sonraları pek çok bölgede olduğu gibi Mazenderan için de Çagatay ve İlhanlı ailesi savaştılar. Bir aralık Horasan civarlarında elli yıl kadar etkili olan Serbedariler Mazenderan'da hâkimiyet kurdularsa da; kent daha sonra Temürlülerin idaresi altına girince Horasan, Sistan, Mazenderan ve Firuzkûh'tan Rey'e kadar olan arazi Mirza Şahrüh'un idaresine bırakıldı. Timur'un ölümünden sonra ise Mazenderan, Sebzar, Şiraz vs. bütün ülkede mirzaların birbirine karşı iktidar savaşları oldu. Temürlü coğrafyasını Şahrüh ele geçirince Meşhed, Nesa, Baverd ve Mazenderan'ı Mirza Baysungur'a verdi⁵⁴.

⁵¹ H.R.Roemer, "The Successors of Timur", **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986, s.101; Mirhand, **a.g.e.**, s.489-491; Cuzcani, **a.g.e.**, s.69, 62; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.350; Kazvinî, **a.g.e.**, s.66-68; M.Streck, "Demavend", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993, s.519-520; A.Ceylan, "Pers Urartu İlişkileri", **Türkiz**, 6/36, Ankara 2015, s.76-93.

⁵² C.Piyadeoğlu, **Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)**, Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.82, 90, 149; Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s.216; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. II, s.141; Kazvinî, **a.g.e.**, s.72-73; Sümer, **a.g.e.**, s.292; Karadağ, **a.g.t.**, s.40; M.Tekcan, "İran Afşarları", **Tehlikedeki Diller Dergisi**, 4/6, Ankara 2015, s.53.

⁵³ C.E.Bosworth, "The Eastern Seljuq Sultanate (1118-57) and the Rise and Florescence of the Khwarazm Shahs of Anushtegin's Line up to the Appearance of the Mongols (1097-1219)", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.167-181; Kazvinî, **a.g.e.**, s.367-368.

⁵⁴ Tacü's-Selmânî, **Tarih-nâme**, Çev. İ.Aka, Ankara 1988, s.46, 106; Cüveynî, **a.g.e.**, s.161-162; Abu'l-Farac, **a.g.e.**, s.514; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.109; Devletşah, **a.g.e.**, C. III, s.333; Kaya, **a.g.t.**, s.99-100; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.85; Spuler, **a.g.e.**, s.37; Atwood, **a.g.e.**, s.86, 445; Yücel, **a.g.e.**, s.37; Ashrafyan, **a.g.m.**,

Bugün İran sınırları içerisinde ve Hazar'ın güneyi ile Demavend'in kuzeyinde yer alan ve Taberistan'ın merkezi durumundaki Amul şehri de Oguz Kagan'ın fetih güzergâhındaki bölgelerdendir⁵⁵. Ravzatü's-Safâ'da Yafes'in oğlu Hazar'dan bahsedilirken, “onun kuzey memleketinde yaptığı yolculuk sırasında Amul sahiline vardığı, burasının hoşuna gittiği ve oraya bir şehir kurduğu” söylenirken; coğrafya kitaplarında zengin ve pek çok akarsuya sahip, dokumacılık ve el sanatlarında gelişmiş bir yer olarak tarif ediliyor

Ayrıca İran'ın efsanevi hükümdarlarından Feridun'un da mezarının bulunduğu ve İslam tarihçisi Taberi'nin doğduğu kent olan Amul, Abbasiler zamanında büyümüştür. Bugünkü Çarcov ile de birleştirilen ve Devletşah Tezkiresi'nde Merv'e bir fersah mesafedeki bir köy diye tarif edilen⁵⁶ Amul, İran'ın yerel hanedanları, Samani, Gazneli, Selçuklu gibi devletlerin de hâkimiyeti altında kaldı. Bir aralık Gaznelilerin ağır vergileri yüzünden halkının isyana teşebbüs ettiği Amul ile alâkalı bilgilerimiz yetersiz ve karışıktır. Çünkü bazısında küçük bir yer, bazısında 10-11. asırlarda bir milyonluk bir nüfusu vardı deniyor. Ancak burası da Mogol istilasından nasibini alarak, Cebe Noyan'ın ordusu tarafından yağmalanmaktan kurtulamadığı gibi; kaynaklar Emir Temür'ün ordularının 1392 senesinde önce Sari'yi sonra da Amul'u ele geçirdiğini ve buradan alınan ganimetin çok fazla olduğunu⁵⁷ söylerler.

Destanda Mazenderan'ın merkezindeki Sarı/Sari şehri Amul'un peşinden zikredilmektedir. Bu topraklar Tarih-i Cihan Güşa'da ise Demavend'ten önce geliyor. 1386'larda Temürlülerin hâkimiyeti altına giren Sarı/Sari'yi 15. yüzyıl seyyahlarından Josaphat Barbaro Hoy ile Lahican arasında sayar. Ak Koyunluların yönetimi altında da kalan ve muhtemelen adını Kuman/Kıpçak veya Türkmen kabilesi Sarılardan (Sarı) alan bu yer, Hazar ile Elburuz Dağları arasında bulunmaktadır. Şah-nâme efsanelerinde kalesine dair bir atıf vardır. Belki Salurlardan gelen bu Sarıların kim olduğu meselesi

s.326-336; Z.S.Birtane, “Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî ve Mecma'u'l-Ensâb Adlı Eseri”, **Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2020, s.3.

⁵⁵ M.Streck, “Amül”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul 1993, s.427; Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s.25; Daryae, **a.g.e.**, s.57; E.Merçil, “Simcuriler III”, **İÜEF. Tarih Dergisi**, Sayı 33, İstanbul 1982, s.128; A.Rençber, “Bâvendilerin Selçuklularla Münasebetleri (433/1042-551/1156)”, **İran Çalışmaları Dergisi**, 3/1, Sakarya 2019, s.69.

⁵⁶ C.Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. M.Kalkan, İstanbul 2008, s.127; Mirhand, **a.g.e.**, s.69; Devletşah, **a.g.e.**, C. I, s.98; Negmatov, **a.g.m.**, s.91; Kurulay, **a.g.t.**, s.128; C.Gençtürk, **Büveyhiler'in İran Hakimiyeti**, Doktora Tezi, Erzurum 2020, s.23; E.Yeniterzi, “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 3/15, Sakarya 2010, s.305.

⁵⁷ Defterdar Seyfi Çelebi, **Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi**, Haz. S.Acar, İstanbul 2014, s.77; Taberi, **a.g.e.**, C. I, s.I; Şerefüddin Ali Yezdi, **a.g.e.**, s.200-201; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.112-114; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.98, 327-331; Grousset, **Cihan Fatihi...**, s.221; Daryae, **a.g.e.**, s.57; C.E.Bosworth, “The Gaznavids”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.114; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.342; A.Rençber, **Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392**, Doktora Tezi, Elazığ 2015, s.25-30; A.Rençber, “Şahruh Dönemi Mâzenderân ve Gilan Seyyidleri (1400-1422)”, **History Studies**, 8/2, Ankara 2016, s.69-81.

henüz çözülememekle beraber Hudûd'el-Alem'de de isimleri geçer ve ünlü coğrafyacı İbn Hurdathbih burasını Türk kentleri içerisinde sayar⁵⁸.

Astarabad ya da Esterabad ile alâkalı bilgilere baktığımızda ise, İran'ın kuzey-doğusunda, Türkmenistan'a yakın, bu gün daha çok Gürgan/Curcan olarak bilinen ve aynı ad ile anılan akarsuyun kenarındaki yerleşim birimidir. Tarihi döneme gittiğimizde Türkmenlerin yoğun bulunduğu bir bölgedir ve 1220'lerde Mogolların yağmasına uğramıştır⁵⁹. Bölge İlhanlıların son zamanlarında da Toga Temürlüler, Serbedariler ve Kertlerin mücadelesine sahne oldu. Bundan da Emir Temür yararlandı. 15. asır seyyahlarının Baku Denizi'nin, yani Hazar kıyısında olduğunu söylediği ve Kara Koyunluların da egemenliğinde kalan Astarabad için Temürlü hâkimiyeti çağında şehzadeler arasında zaman zaman çekişmelerin olduğu vakidir. Bununla beraber kaynakların yazdığına göre Şahrüh Mirza, İran ve Horasan'da kontrolü sağlayınca Astarabad'ın idaresine önce Mirza Ömer'i, sonra da asıl ismi Muhammed Taragay olan Ulug Beg'i atamıştı. Sultan Ebu Said de oğlu Mahmud Mirza Bahadır'ı burada görevlendirmiştir⁶⁰. Bunun dışında yine 15. yüzyılda yoğun şekilde Eymür Türkmenlerinin görüldüğü Astarabad'ta Özbek ve Temürlü çatışmasına da şahit olmaktayız. Bunun neticesinde Şiban Han Esterabad, Damgan, Kirman ve Yezd bölgelerini ele geçirmişti⁶¹. Bilindiği gibi bu topraklar uzun süre Safevi, Avşar ve Kaçar hâkimiyeti altında da kaldı⁶².

Oguz Kagan Destanı'na göre ona biat eden yerler arasındaki Gürgan veya Curcan Orta Çağların önemli merkezlerinden birisidir. Hazar'ın güney-doğusundaki bu bölge zaman zaman Hazar'a da isim olmuştur ki, bazan kaynaklarda buraya Gürgan Denizi denmiştir.

İsminin manaları arasında "Kurtların Toprağı" demek de olan ve tarihte Sasaniler ile Ak Hun-Eftalitlerin mücadelesinin görüldüğü bu toprakların Arapların hâkimiyetine geçmesi 8. asrın başlarıdır. Herhalde bölgenin idaresi bu sıralarda Türkiş,

⁵⁸ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.331; Mesudi, *a.g.e.*, s.233; İbn Hurdathbih, *a.g.e.*, s.38; Mirhand, *a.g.e.*, s.551; Togan, *a.g.e.*, s.162-165; Kurulay, *a.g.t.*, s.196; Barbaro, *a.g.e.*, s.100; Aka, *a.g.e.*, s.12; C.Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.36, 53-55; M.İllyev, *Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecereleri Örneği*, Doktora Tezi, Ankara 2010, s.26.

⁵⁹ M.Kaçalın, *Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi*, Doktora Tezi, İstanbul 1990, s.82.

⁶⁰ E.Macit, *Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012, s.3; C.Sadri, "Timurlular Dönemi Horasan'da Etkili Tarikatlar", Çev. M.Altunkaya, *İÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, Malatya 2013, s.241; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s.46; Tihranî, *a.g.e.*, s.191; Devletşah, *a.g.e.*, C. II, s.330, 339; C. IV, s.533, 597-598; Ashrafyan, *a.g.m.*, s.349; Barthold, *Uluğ Beg...*, s.56.

⁶¹ Babur, *Baburnâme*, Haz. R.R.Arat, Ankara 1985, s.62-63; Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s.46, 68; D'Ohsson, *a.g.e.*, s.112; P.P.Ivanov, *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler*, Çev. S.Ünal, İstanbul 2020, s.40; Barbaro, *a.g.e.*, s.100; Şükürov, *a.g.e.*, s.120; Sümer, *a.g.e.*, s.348; H.R.Roemer, "Timur in Iran", *The Cambridge History of Iran*, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986, s.43-97.

⁶² G.K.Çınar, "Esterâbâd'da Safevî Hâkimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh-Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/23, İstanbul 2020, s.109-130; Z.Ülker, *İran'da Sünnî Türkmenler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s.19-21.

Karlık, Kalaç gibi Türk kabile beylerinin elindeydi. Bilhassa bu havalide Alevi-Şii itikadının yaygın olduğu, hatta Cafer-i Sadık'ın ziyaretgâhının da burada olduğunu görmekteyiz. Bölge Gazneli hâkimiyetine girdiğinde Sultan Mahmud havalinin idaresini oğullarından Mes'ud'a vermişti. Ahmed Bin Mahmud'un Selçuk-nâmesi'ne göre Samani ve Gazneli hâkimiyetinin peşinden Selçuklu fetihleri sırasında Sultan Tugrul'un kardeşi İbrahim Yınal'a bıraktığı yerlerden birisi de burasıdır. Ama Reşideddin, Zahiru'd-Din Nişaburi ve Ravendi'de Tugrul'un bu bölgeye amca oğlu Kutalmış'ı gönderdiği yazılıdır⁶³. Berkayaruk ile Muhammed Tapar arasındaki iktidar kavgası sırasında bilindiği üzere Berkayaruk, Gürگان ve Rey havalisinden topladığı askerlerle onu yenmiş idi. Selçukluların son zamanlarında ortaya çıkan karışıklıklara binaen yağmalanan bu topraklar bilahare Harezmsahlara eline geçti.

Malûmdur ki, bölge İlhanlı, Çagatay ve Ak Koyunluların nüfuz alanı idi. Daha sonra ise bu topraklarda Temürlülerin hâkimiyeti söz konusudur. Hatta bu süreçte Babur Şah Türkistan'a egemen olmaya çalışmış ise de⁶⁴, bunu başaramadı.

Gürگان'ın ardından Oguz'un Dihistan'ı da aldığını görmekteyiz. Burası da Hazar Denizinin güneyinde ve Gürگان eyaletindedir. Hudûd'el-Alem'e göre Hazar'daki bir ada Dihistan'a çok yakındır ve buraya Dihistan-ı Sur denir. Ayrıca yine aynı kaynak burası için Oguzlara karşı kurulmuş bir sınır karakolu der. İran-Turan sınırındaki Dihistan Arap fethi sırasında Türklerin yoğun olduğu ve Ak Hun-On Ok-Türgiş hâkimiyetindeki bir bölgedir⁶⁵. Gazneli, Selçuklu ve Harezmsahlara idaresi altında da kaldı. Yine tarihi kaynaklara baktığımızda Dihistan ve Nesa gibi yerlerin Gazneliler tarafından Oguzlara verildiğini, onlar Horasan'da uygunsuz hareketlerde bulununca, Gazneli Mahmud Tus valisi Arslan Cazib komutasındaki bir orduyu Oguzlara karşı gönderdiğini biliyoruz. Bu harekâta önce başarısız olunmuşsa da, daha sonra onlar yenilerek, dörtbin kadarı öldürülmüş ve Oguzlardan büyük bir kitle Balkan (Balhan) ve Dihistan taraflarına göçmüşlerdi. Yukarıda Gürگان bahsinde de vurguladığımız üzere Selçuklu Devleti yıkılırken ortaya çıkan başıbozukluk yüzünden birtakım Oguzlar tarafından bölge kasabaları yağmalanmıştır⁶⁶.

⁶³ R.Hartmann, "Cürcan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993, s.245; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.37; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.96; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.83; İsfahânî, **a.g.e.**, s.LXIII, 6; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.103; Sadrüddin Ebu'l-Hasan, **a.g.e.**, s.12; Devletşah, **a.g.e.**, C. I, s.81; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.320-331; Togan, **a.g.e.**, s.55; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.108; Daryae, **a.g.e.**, s.39; A.Kurbanov, **The Hephthalites: Archeological and Historical Analysis**, PhD. Thesis, Berlin 2010, s.189-190.

⁶⁴ Sahibkiran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Aslan, 2. Baskı, İstanbul 2010, s.55-56; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.151; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.144; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.291, C. III, s.501; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.417; Sümer, **a.g.e.**, s.118.

⁶⁵ S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 6. Baskı, Ankara 2021, s.269; Kurulay, **a.g.t.**, s.33, 127; E.Esin, "Şuliler", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 7/3-4, İstanbul 1979, s.40-42; O.Lecomte, "Gurgan and Dehistan: The North-East Frontier of the Iranian Empire", **Proceedings of the British Academy**, Vol. 133, London 2007, s.295-312.

⁶⁶ M.Babür, **Selçuklu-Mervanî İlişkileri (429-486/1038-1093)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2018, s.53; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.92; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.384, 417; Agacanova, **a.g.e.**, s.287; Sümer, **a.g.e.**, s.118; H.Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", **Çev.**

Onikinci asrın ikinci yarısında Harezmsahlara idaresindeki bu topraklar onüçüncü yüzyılda Mogolların, bilahare Temürlülerin idaresine girdi. Bu arada bazı kaynaklar Babur Şah'ın Türkistan için yaptığı kavgada yenilince, Dihistan'a kaçtığı söyler⁶⁷. Onyedinci asırda ise bu coğrafya Hive Hanlığının hâkimiyet alanına dâhil olmuştur.

Bugünkü İran'ın Horasan eyaletinin kuzeyindeki yerleşimlerden birisi olan Esferayın kalabalık bir Türk nüfusun bulunduğu bölgedir. Reşideddin Fazlullah Camiü't-Tevarih adlı eserinde Alparslan'ın kendisine karşı taht iddiasında bulunan amcaoğlu Kutalmış'la Esferayın'da karşılaştığını söyler. 15. yüzyılda Emir Temür'ü ziyaret eden Claviyo; burasının bina ve camilerini beğendiğini, ama insanların hoşlanmadığını vurguluyor⁶⁸. Bölge bilindiği üzere daha sonra Safevi idaresi altına girdi.

Bazı araştırmacılar metinde geçen Kerran için herhalde Amu Derya'ya varmadan, buraya yakın bir yer olduğunu söylerken; bir kısmınca da Isfahan'ın bir mahallesi denilmektedir⁶⁹. Ancak kaynaklarda bu yerleşime dair fazlaca bir malûmat yoktur.

Bunlardan sonra gördüğümüz Sebzvar ise Nişabur'un batısında yer alır. Burasının Beyhak civarında olduğu söyleniyor. Aynı ad ile anılan bir şehir de bugünkü Afganistan'da Herat'ın güneyindedir. Kaynaklarda verimli ve zengin bir coğrafya diye geçer. 12. asırda Harezmsahlara idaresine giren bölge, 1220'lerde üç günlük bir kuşatmanın ardından Mogol hâkimiyetine boyun eğdi. İlhanlıların çözülmeye yüz tuttuğu çağlarda bu toprakların hâkimiyeti dini mahreçli bir hareketin taraftarları olan Serbedarilerin elinde bulunuyordu⁷⁰. Bir zamanlar Kara Koyunluların da egemen olduğu ve Avşarların sıkça görüldüğü bu topraklar, 1386'larda Temürlü yönetimine sokuldu. Sonra Safevilerin egemenlik alanına katıldığı çağlarda bu havalide birtakım imar faaliyetlerinde de bulunuldu. 18. yüzyılın ikinci yarılarında ise hem Nişabur, hem de Sebzvar Ahmed Dürrani'nin idaresindeki Afganlıların eline geçti⁷¹.

M.Alican, **Tarih Okulu**, Sayı 8, İzmir 2010, s.148; H.Demir, **Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017, s.18.

⁶⁷ S.Şahin, "Afganistan'daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 5/3, Bursa 2016, s.1145; A.Öngül, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul 2018, s.174; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.476; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.420.

⁶⁸ E.Macit, "Toga Timurlu Emir Veli'nin Mazanderan ve Azerbaycan Mücadelelerine Genel Bir Bakış", **III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, C. II, Bakı 2016, s.73; Mousavi, **a.g.t.**, s.101; Reşid'üd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.107; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. II, s.104-105; De Claviyo, **a.g.e.**, s.114; Nizamüddin Şamî, **a.g.e.**, s.102.

⁶⁹ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. H.D.Andreasyan, 2. Baskı, Ankara 1987, s.179; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.85.

⁷⁰ T.W.Haig, "Sebzvar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993, s.299-300; V.F.Büchner, "Serbedariler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993, s.509; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.291, 333-345; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.78; Ashrafyan, **a.g.m.**, s.326; İ.Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", **CÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 16/2, Sivas 2012, s.693.

⁷¹ J.Marozzi, **Timurlenk**, Çev. H.Kocaoluk, İstanbul 2006, s.132; Sipahizade Mehmed, **a.g.e.**, s.315; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.122; Grousset, **Cihan Fatih...**, s.226; Newman, **a.g.e.**, s.36; Aka, **a.g.e.**, s.12;

Horasan bölgesinin en önemli yerleşim birimlerinden olan Nişabur da destanda geçen şehirlerdendir. Burasının birinci veya II. Şahpur (Şapur) tarafından kurulduğuna ve isminin de onunla alâkalı olduğuna dair görüşler vardır. Ömer Hayyam'ın da doğduğu bu kentin güzel bir iklime sahip olduğu ve Sasaniler çağında kuzey-batısında çok meşhur bir ateşgedenin bulunduğu söylenmekle beraber, bölge 7. asrın ikinci yarısında, 651 veya 652 tarihinde Arap hâkimiyetine girmiştir. Bu durum bir yana 600'lü yılların sonlarına doğru Kök Türk-On Ok ordularının Nişabur'a kadar geldiklerini biliyoruz⁷².

Diğer Horasan topraklarında olduğu üzere bazı yerel hanedanlar idaresinde de kalan Nişabur, Samani egemenliğinden sonra bir aralık Gaznelilerin atalarından Alp Tigin'in ikametgâhı oldu. Hatta Sebük Tigin'in oğlu İsmail Belh'te tahtta oturduğu sırada Nişabur'da bulunan kardeşi Mahmud onun hakanlığını tanımamıştı. Bu arada Selçuklu Oguzları bütün Horasan'ı ele geçirmeye başlayınca Gazneli Sultan Mes'ud Nişabur'a gelip, burayı üs yaptı⁷³. Ama o bu sırada Selçuklularla bir çatışmayı göze alamadı. Tugrul Beg'in belinde üç ok ve kolunda bir yay ile gelerek, 1038 tarihinde Nişabur'u zaptıyla Selçuklu yönetimine dâhil oldu ve o burasını kendine merkez seçti. Tugrul Beg tahtta oturunca Nişabur'da halka karşı yaptığı konuşmada; artık kimsenin korkmasına gerek olmadığı, düzensizliğin sona erdiğini⁷⁴ söylemiştir.

Kaynaklar Nizamü'l-mülk, Ömer Hayyam ve Hasan Sabbah'ın Nişabur'da birlikte eğitim aldıklarını yazıyor. Bununla beraber Sultan Sançar'a karşı 1153 yılında gerçekleşen Oguz İsyanı Nişabur'da büyük tahribatlara sebep oldu. Kaynakların ifadesine göre önce Merv'i yağmalayan isyankâr Oguzlar, ardından Nişabur'a yönelmişlerdi. Direnen Nişaburlulara çok eziyet ettiler. Selçuklu Devletinin yıkılmaya yüz tutmaya başlamasıyla, özellikle Irak Selçukluları döneminde Nişabur da bundan payını aldı. 1200'lerin başlarında Gurlu işgaline uğrayan bu coğrafya daha sonra ise Harezmşahların eline geçti ve onlar da burası için İldeniz Ogullarıyla bir çatışma içerisine girdiler⁷⁵.

Ashrafyan, **a.g.m.**, s.349; Yazıcı, **a.g.e.**, s.56; Ş.Deniz, "Zend Tarihi'nin Temel Kaynakları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 9/42, Sakarya 2016, s.565.

⁷² R.N.Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Belleten**, C. 10, Ankara 1946, s.106; Sipahizade Mehmed, **a.g.e.**, s.476; A.Altungök-T.Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi", **FÜ. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 9/1, Elazığ 2013, s.145; E.T.Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü", **Turkish Studies**, 10/9, Ankara 2015, s.411-423.

⁷³ F.Daftary, "Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.64; N.Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri**, Ankara 1992, s.108; Grousset, **Cihan Fatihleri...**, s.225; Daryaee, **a.g.e.**, s.39; Öngül, **a.g.e.**, s.164.

⁷⁴ A.Sevim-C.E.Bosworth, "The Seljuqs and the Khwarazm Şah", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.156-157; K.A.Nizami, "The Gurids", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.187-191; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.108.

⁷⁵ M.A.Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oguz İsyanı (1153)", **AÜ. DTCF. Dergisi**, V/2, Ankara 1947, s.159-173; İsfahânî, **a.g.e.**, s.233-237; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.324; Sümer, **a.g.e.**, s.58; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.78; Sevim-Bosworth, **a.g.m.**, s.174; İ.Pırlanta, **Fethinden Sâmâniler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur**, Doktora Tezi, Ankara 2010, s.74-241; N.Yazar, "Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'un Siyasi Durumu", **İslami Araştırmalar Dergisi**, 27/2, Ankara 2016, s.134-146.

Bilhassa bu sıralarda ve 1208 senesinde yaşanan deprem şehre büyük zarar verdiyse de, Mogolların önünden kaçan Harezmsah'ın bir ay kadar kaldığı Nişabur'un kuşatılması sırasında Çingiz'in damadı Tokuçar'ın ölmesi ve bu yüzden 1221'de Turfan Uygurlarının da desteklediği Mogol ordularının yağmasına uğrayarak, hayvanlar dâhil bütün canlıların katledilmesi ve şehirden iz kalmasın diye öküzlerle çift sürülmesi de bir başka felaket olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Claviyo Nişabur için "insanın dinleneceği her şey vardır"⁷⁶ der.

Bu kadar önemli bir yer ve yol güzergâhı olan Nişabur için İlhanlı ve Çagataylılar epey didiştiler. Ancak bilindiği üzere İlhanlı hâkimiyetinden sonra bölge Serbedari, Muzafferi ve Kertlerin mücadele sahnesine dönmüştür. Bununla beraber Emir Temür Herat'ı aldıktan sonra Nişabur, Tus, Esferayin, Mazenderan ve Şiraz gibi şehirlerin üzerine yönelmiş, buraları fazla zorlanmadan boyun eğdirmiştir. Ancak Temürlüler devrinde Nişabur şehzadelerin birbirleri ile kavgalarında arada kaldı. Bu sırada bilhassa Şahruh rakiplerine karşı burayı bir üs gibi kullandı⁷⁷.

Horasan bölgesinin bir başka iskân noktası ve Oguz Kagan Destanı'nda ismi anılan ve meşhur Şah-nâme'de karşımıza şahıs adı şeklinde çıkan kentlerden biri olan Tus'un tarihi devirlerde Meşhed'in bir mahallesi şeklinde geliştiği söylenir. Bu şehir tarih boyunca önemli fikir adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Tus'a bağlı Gazzal köyünde doğan Gazzali'nin memleketi olan ve meşhur Firdevsi'nin mezarının da bulunduğu bir yerleşim birimi durumundaki Tus, Türkmenistan ile İran arasında tabii sınır durumundaki Kopet Dağlarının batısındadır. Şehrin kuruluşu Fars efsanelerine göre Notar'ın oğlu Tus'a veya Cemşid'e bağlanırken; Afrasyab'ın kardeşinin öldüğü yer olduğunu da görürüz⁷⁸.

İran'ın en ünlü ateşgedelerinden birisinin de bulunduğu bu topraklar, Horasan'ın diğer yerleri gibi 7. asrın ortalarında Arapların hâkimiyeti altına girdi. Halife Harun Reşid'in de (766-809) mezarının olduğu bu kentin Arap devrinde o kadar da önemli bir

⁷⁶ E.Honigmann, "Nişapur", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul 1993, s.302-304; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.16, 20; Abu'l-Farac, **a.g.e.**, s.296; Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s.90-91; Zahirü'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.119; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.175; De Claviyo, **a.g.e.**, s.116; Cuzcani, **a.g.e.**, s.72; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.192; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.127; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.536; Grousset, **Cihan Fatih...**, s.227; Spuler, **a.g.e.**, s.36; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 2011, s.249; Agacanova, **a.g.e.**, s.301-304; J.Kolbas, **The Mongols in Iran**, Second Published, New York 2007, s.43; S.Pow, "The Last Campaign and Death of Jebe Noyan", **Journal of the Royal Asiatic Society**, 27/1, London 2017, s.37-47; A.Islam, "The Mongol Invasions of Central Asia", **International Journal of Social Science and Humanity**, 6/4, Tetovo 2016, s.317.

⁷⁷ M.Kafalı, **Çagatay Hanlığı**, Ankara 2005, s.110-111; Şerefüddin Ali Yezdi, **a.g.e.**, s.130-137; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.254, 263; G.Karaosman, **Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Devleti Siyasi ve Sosyal Yapısı (1304-1316)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s.24, 48; Ö.Güler, "Moğollar, Altın Orda Ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, C. 45, Ardahan 2020, s.33.

⁷⁸ A.Bakır-A.Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/2, İzmir 2011, s.377-395; A.Soofizadeh, "Tarihte Horasan'ın Yeri", **AÜ. DTCF. Dergisi**, 58/1, Ankara 2018, s.23; Taberi, **a.g.e.**, C. II, s.732; Devletşah, **a.g.e.**, C. I, s.86; Daryae, **a.g.e.**, s.41; Roemer, "Timur in Iran", s.43-97; Pirlanta, **a.g.m.**, s.693.

mevkide bulunmadığı anlaşılıyor⁷⁹. Ancak burada şunu da söylemekte fayda vardır ki, Harun Reşid'in oğullarından Emin ile Mem'un arasında bir kavga çıkınca Merv'i kendine merkez seçen Mem'un, Bağdat'a gelmeden evvel Tus'a uğrayıp, babasının mezarını ziyaret etmiştir. Bazı İslam coğrafyacılarına göre adını surlarının kızılığından alan Tus, 10. yüzyılın sonlarına doğru Gazneliler tarafından zapt edildi ve Sultan Mahmud buraya idareci olarak Arslan Cazib'i gönderdi. İşte bu şahıs, Selçuklu Oguzları Gazneli Mahmud'tan kendileri için Horasan'da yurtluk istediklerinde; “onlara yer vermenin doğru olmadığını, çünkü kalabalık bir orduya benzediklerini, silahlarının bulunduğunu, önüne geçilemeyecek hadiselerin çıkabileceğini” söylemiştir.

Tarihi süreç içerisinde Selçukluların da egemen olduğu kenti Sultan Melikşah, veziri Nizamü'l-Mülk'e bağışlamıştı⁸⁰. Zaman zaman mezhep ve Oguzlar arasındaki çatışmaların da görüldüğü Tus, bütün bunlardan çok çekmiş; hatta Büyük Selçuklu Devletinin çöküş sürecinde, Oguzlar tarafından yağmalanmıştır (1159). 13. asrın başlarında Gurluların hâkim olduğu bu topraklar nihayetinde Harezmsahlara eline geçtiyse de, Merkezi Asya ve Türkistan'ı kasıp kavuran Mogol taarruzları buraya da ulaştı. Dolayısıyla şehir yağmadan kurtulamadı. Ancak bölgeye atanan Türk idarecilerin imar faaliyetleri sayesinde arazi fiatlarının arttığına dair bilgilere sahibiz. Ayrıca yine Uygur Budistler vasıtasıyla bu havalide birkaç ibadethanenin kurulduğu vakidir.

Çingiz Han'ın çocukları ve torunları arasındaki kavgalardan nasibini alan ve bir aralık Kaydu Han'ın dördüncü oğlu Sarban'ın da ele geçirmeye çalıştığı Tus'ta, İlhanlılardan Ebu Said Han vefat edince ayaklanmalar çıkmış⁸¹; bir aralık bu havalide Kertler hâkim olmuş ve bu durum Emir Temür'ün Tus'u zapt ettiği çağa kadar sürmüştür. Bilindiği üzere Temür Beg neredeyse bu Kertlerin kökünü kazıdı. Fakat onun vefatının ardından yaşanan kargaşadan Tus da etkilendi. Sultan Babur hatıratında Tus suyunun çok kötü olduğunu söylerken, mesela Claviyo; “Sultaniye'den beri böyle güzel bir şehir görmedik”⁸² der. Şehre daha sonraları ise Safevi Türk hanedanı hâkim olmuştur.

⁷⁹ V.Minorsky, “Tus”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12/2, İstanbul 1993, s.124; El-Belazuri, **a.g.e.**, s.587-588; Mirhand, **a.g.e.**, s.567-568; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.21; Kazvinî, **a.g.e.**, s.245; Mesudi, **a.g.e.**, s.205-206; H.H.Güneş, “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, 2/2, Bartın 2015, s.13; R.Seçen, **Abbâsiler Döneminin Ünlü Kadın Siması Zübeyde Bint Câfer**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s.46-47.

⁸⁰ A.Sevim, “Sıbt İbn'ül-Cezvî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler. III. Sultan Melikşah Dönemi”, **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, 20/24, Ankara 1999, s.3; Ahmed Bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.121; İsfahânî, **a.g.e.**, s.LVIII; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.91; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.229; E.Ömür, **XI. Ve XV. Yüzyıllar Arasında Irak Türkleri**, Doktora Tezi, Ankara 2022, s.50-52; Sümer, **a.g.e.**, s.70; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.91.

⁸¹ V.Öntürk, **Gurlular Devleti'nin Siyasi Tarihi**, Doktora Tezi, Van 2020, s.47, 130; Kaya, **a.g.t.**, s.90; E.Gördegir, **Olcaytu ve Zamanı**, Doktora Tezi, Ankara 2019, s.59; Cüveyni, **a.g.e.**, s.161-162; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.283; Togan, **a.g.e.**, s.261; Spuler, **a.g.e.**, s.35; Sümer, **a.g.e.**, s.118; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.198; Nizami, **a.g.m.**, s.191.

⁸² A.A.Andican, “Tüzükât-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?”, **Türkiyat Mecmuası**, 27/2, İstanbul 2017, s.62; Babur, **a.g.e.**, s.585; De Claviyo, **a.g.e.**, s.120; Devletşah, **a.g.e.**, C. II, s.324-325; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.43-44, 47; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.521; Haig, **a.g.m.**, s.125-129.

Nişabur ve Tus'a yönelip buraları ele geçiren Oguz Kagan, kışın Baverd, Serahs ve Merv taraflarına gidip, bu havaliyi idaresi altına sokmuştu. İşte bu yerleşim birimlerinden ilk ismi anılan ve coğrafyacılar göre dördüncü iklimde bulunan Baverd veya Ebiverd de Horasan şehirlerinden olup, bugünkü Türkmenistan'dadır. Dokumacılığıyla meşhur bölge Sasani ve Arap hâkimiyetinin ardından bir Oguz yurdu haline gelmiş idi. Kaynaklara baktığımızda bundan evvel Sultan Gazneli Mahmud'tan yurtluk isteyen 4000 kadar Oguz'un, başlarında Yagmur, Buka, Köktaş ve Kızıl Begler olduğu halde Amu Derya'yı geçerek Nesa ve Baverd gibi bölgelere yerleştirdiklerini, ama Tus valisi Arslan Cazib'in bunların Horasan'a iskân edilmelerinin doğru olmadığını sultana söylediğini⁸³ yukarıda da belirtmiştik. Zaten bir süre sonra ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle bölge halkı Türkmenlerden şikâyetçi olmuşlar, Gazneli Mahmud'da Tus hâkimine onları cezalandırması için emir vermişse de, Arslan Cazib yenilince duruma bizzat Sultan Mahmud'un müdahale etmesi gerekmiştir.

Ayrıca yine tarihi belgeleri incelediğimizde Çağrı Beg, Gazneliler ile kapışmadan önce Horasan bölgesini yağmaladıktan sonra karargâhının bulunduğu Baverd'e dönmüştü. Zaten Selçukluların kuruluşu demek olan Dandanakan Savaşının gerçekleştiği yer de Merv ile Serahs arasında kalmakta idi. Bu sürecin ardından yerle-bir edilen şehir bir müddet Mogol yönetimi altında kalmış⁸⁴, peşinden bütün bu topraklarda etkili olan Temürlü, Safevi ve Avşar gibi Türk sülaleleri tarafından yönetilmiştir. Bu arada meşhur Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın ağabeyi ile girdiği iktidar kavgasında Ebiverd'in de önemli yerinin olduğunu söylemekte fayda var. Çünkü mağlup olunca önce Ebiverd'de sürülmüş, sonra Hemedan'daki Şah Safi'nin yanına yollanmış, bilahare on yıl kadar da Isfahan'da kalmıştır.

Günümüzde Teke Türkmenlerinin yoğunlukta bulunduğu Serahs şehri Meşhed ile Merv arasındadır. İnsanları kuvvetli, ipekçilik ve deveçilikle geçinen Nesa ve Baverd ahalisi anlaşarak Araplara teslim oldukları halde, Serahs savaş yolu ile fethedilmiştir. Bu durum bir yana başlangıçta Samani hâkimiyeti altında bulunan bölgenin idaresi konusunda Selçuklular ile Gazneliler Serahs yakınlarında birkaç kez çarpıştılar⁸⁵.

⁸³ A.Sevim, "The Origins of the Seljuqs and the Establishment of Seljuq Power in the İslamic Lands up to 1055", **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.154; Sipahizade Mehmed, **a.g.e.**, s.269; Öngül, **a.g.e.**, s.174; Sümer, **a.g.e.**, s.69; Negmatov, **a.g.m.**, s.91; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.91; S.Albayrak, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda Oğuzlar ve Oğuz Beyleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2016, s.33, 47.

⁸⁴ E.Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", **ODÜ. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 3/5, Ordu 2012, s.23; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.79; Ahmed bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.16; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.91; Isfahânî, **a.g.e.**, s.LII; Cüveyni, **a.g.e.**, s.168; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.92; Cuzcani, **a.g.e.**, s.41; Sümer, **a.g.e.**, s.72; Sevim, **a.g.e.**, s.23; Bosworth, "The Gaznavids", s.116; Pirlanta, **a.g.m.**, s.696.

⁸⁵ **Ebu'l-gazi Bahadır Han**, Türklerin Soy Kütüğü, **Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz), s.10; M.Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum"**, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 21/1, **Konya 2021, s.410-437; Süleyman er-Ravendi, a.g.e., s.99; Sipahizade Mehmed, a.g.e., s.376; Kurulay, a.g.t., s.86; Barthold, Mogol İstilasına Kadar...**, s.330-335; **Y.Arifoğlu**, VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı, **Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2013, s.11; M.İllyev, a.g.t., s.54-55.**

1034'ün sonunda meydana gelen savaşta Oguzların yenildiğini ve birçoğunun da Sultan Mesud'un emriyle fillerin ayakları altında öldürüldüklerini görmekteyiz. Bütün bunlara rağmen Oguzlar gönderdikleri mektuplarla Merv, Serahs ve Baverd'in kendilerine verilmesini istemişlerdir. Bunun dışında 1037 mayısında Selçuklu ve Gazneli askerlerinin Serahs önünde yaptıkları harbi ise Selçuklu Oguzları kazanmıştı. Bir yıl kadar sonra haziran 1038 tarihinde Sultan Mes'ud kalabalık bir ordu ile Çağrı Beg'in üzerine yürüyünce Serahs'a sığınarak beklemeye başladı. Fakat Mes'ud, Selçukluların kararlılığı karşısında barışa meyletti.

Selçuklular zayıflayınca bu bölge bir müddet Gurlular, Harezmsahlar ve Mogolların eline geçti. Bu süreçte bilhassa Baverd, Merv, Serahs ve Herat gibi yerlerde Türk nüfus artmıştır⁸⁶. Bu durumu bir yana bir vakitler Kertlerin de hâkimiyet kurduğu Serahs'ın Özbek ve Temürlüler arasında bir rekabet merkezi olduğu görülüyor. Ayrıca Sultan Ebu Said'in diğer Temürlü şehzadelerinden Alaü'd-devle ve Sançar Mirza ile Serahs ve Merv arasındaki bir mevkiye savaşıklarını, Ebu Said'in 1459'da bu akrabalarını yendiği anlaşılıyor. Nihayetinde 1526'da Serahs, Meşhed ve Tus Özbekler tarafından zapt edildi⁸⁷.

Oguz Kagan Destanı'nda adı geçen bugünkü Merv şehri, Murgab Nehrinin kıyısındadır. Bölgenin ilk hâkimleri Ahemenidler, daha sonra İskender'in istilasıyla Yunanilerdir. Merv ticaret yollarının üstünde bulunması itibarıyla zaman içerisinde gelişmiş; üzüm, şarap, ipekli ve pamuklu dokumalarıyla ün kazanmış bir kenttir⁸⁸.

Zaman zaman Şah-nâme hikâyelerinde Afrasyab'ın merkezi şeklinde görünen şehir 651'lerde Araplar tarafından zapt edildiğinde, son Sasani şahı III. Yezgird Merv'e yakın bir yerde yakalanarak, öldürülmüştür. Arap egemenliğinin başında doğuya yapılan fetihlerin üssü konumundaki Merv daha sonraki zamanlarda kısmen önemini yitirmekle beraber, Samanilere karşı vukua gelen ayaklanmalardan oldukça fazla zarar gördü. Bölge bir süre Halife Memun tarafından önce vali atanan Tahir bin Hüseyin'in kurduğu Tahiriler tarafından yönetildi. Selçuklu Türk hanedanı arasındaki paylaşımında Çağrı Beg burayı

⁸⁶ O. Annanyazova, **Selçuklular Döneminde Merv**, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2020, s.9-10; D.İllyev, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Tuğrul Bey**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.16-17; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.94-98, 107; Bosworth, "The Eastern Seljuq...", s.174-175; B.Zahoder, "Dendanekân", Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, 18/72, Ankara 1954, s.583-584.

⁸⁷ M.Galip-S.Y.Gömeç, **Hindistan'da Türkler**, Ankara 2013, s.12-13.T.Tombuloğlu, "Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı", **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, III/II, Tokat 2020, s.465; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.81; El-Belazuri, **a.g.e.**, s.587; Ahmed bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.21-24; Babur, **a.g.e.**, s.483; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.333; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.390; Devletşah, **a.g.e.**, C.II, s.324; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.422-423; Togan, **a.g.e.**, s.84; Agacanova, **a.g.e.**, s.290, 309; Kushenova, **a.g.t.**, s.94

⁸⁸ R.N.Frye, **The Heritage of Central Asia**, 3. Printing, Princeton 2001, s.85, 104-116; A.Yakubovsky, "Merv", **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul 1993, s.773-774; Soucek, **a.g.e.**, s.10-11; G.Herrmann, "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities", **Proceeding of British Academy**, Vol. 94, London 1997, s.1-3.

kendine merkez yapınca, tarihteki en büyük itibarına kavuştu⁸⁹. Ancak Sultan Sançar'a karşı tezgâhlanan Oguz isyanında yağmalandı. Bu hususta Ravendi şöyle diyor: “Devlet emirleri ve hükümdarların hazineleriyle dolu Merv şehri üç gün üst üste talan edildi. İlk gün altın, gümüş ve ipek eşya, ikinci gün pirinç, tunç ve demirden olanları, üçüncü gün döküntü yatak, yastık, küp, çömlek, kapı ve çerçeveleri götürdüler. Gizledikleri servetlerini göstermeleri için insanlara işkence ettiler”. Kısacası devlet kurulduğunda Merv, Çağrı'nın payına düştü ise de, devlet zayıflayınca Selçuklu ailesinin taht kavgalarına sahne oldu. Bir müddet sonra Harezmlilerin idaresine giren Merv, bilhassa Mogol istilası sırasında yerle-bir edildi⁹⁰.

Sultan Sançar ve dedeleri Çağrı ile Alparslan'ın mezarlarının da bulunduğu şehir Temürlü hâkimi Şahrüh devrinde yeniden yükselişe geçmiştir. Fakat Temürlülerin ardından Türkistan'da güçlü bir yönetimin kurulamaması yüzünden bölge bir süre sonra küçük hanlıkların mücadelesine sahne oldu. Şah İsmail 1510'da Şiban Han'ı yenince çevreyi kontrol altına aldıysa da, Safevilerin sonundan itibaren bir daha istikrara kavuşulamadı⁹¹. Bu durum ise 1884 senesinde burayı Rusların kolayca zaptının yolunu açtı.

Destandaki kentlerden birisi olan Herat'ın adını Avesta metinleri ile Ahemenid kitabelerinde de görüyoruz. Dolayısıyla köklü bir yerleşim alanı olan ve antik çağlardaki kaynaklarda Areia diye anılan Herat'la alâkalı yazılanlara baktığımızda, Büyük İskender'in bölgeyi işgal etmesinden sonra burada ikinci bir şehir daha kurduğu söylenir. Bir dağın eteğinde meskun kent için Hudûd'el-Alem'de “hoş bir yer” deniyor. Herat ile Hun, Ak Hun-Eftalit ve Kök Türkler de ilgilenirken, kaynaklara baktığımızda 5. yüzyılın bitimine doğru burasının Ak Hunların elinde olduğunu görüyoruz. Sasani ve 7. asırda Hz. Osman zamanındaki Arap hâkimiyetinin ardından, bir aralık Samani ve Tahirilerin egemen olduğu⁹² Herat, Gazneliler çağında gelişme göstermiş, adeta ikinci başkent olmuştur.

⁸⁹ O.G.Bolshakov, “Central Asia Under the Early Abbasid”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.30-46; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.94-95; Mesudi, **a.g.e.**, s.173; İsfahânî, **a.g.e.**, s.LVIII-LIX; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.176-177; Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti...**, s.40; Sağır, **a.g.t.**, s.31; Frye, **a.g.e.**, s.204.

⁹⁰ K.D.Nasilov, **Merv Seyahatnâmesi**, Ter. Ahmed Mermi, Haz. M.M.Söylemez, İstanbul 2015, 26-27; Ahmed bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.20; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.119; Cüveyni, **a.g.e.**, s.168-172; Süleyman er-Ravendi, **a.g.e.**, s.176; ; El-Ömeri, **a.g.e.**, s.322-323; Kazvinî, **a.g.e.**, s.325-326, 388-390; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.249; Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.107; O.Yazıcı, **a.g.e.**, s.10; Kolbas, **a.g.e.**, s.42; İlliyev, **a.g.t.**, s.17.

⁹¹ G.K.Çınar, “Safevi Etkisindeki Hazaralar (Sah I. İsmail'den Sah I. Abbas'in Sonuna Kadar)”, **International Journal of Central Asian Studies**, Vol. 20, 2016, s.79-83; E.Erdoğan, “Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail İle Babür İttifakı”, **History Studies**, 6/4, Ankara 2014, s.31-37; Ahmed bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.49; Zahiru'd-Din Nişaburi, **a.g.e.**, s.83; Yakubovskiy, **a.g.m.**, 775-776; Şükürov, **a.g.t.**, s.127; Karasoy, **a.g.m.**, s.114.

⁹² E.Merçil, “Samani Devleti'nde Türklerin Rolü”, **İÜEF. Tarih Dergisi**, Sayı 35, İstanbul 1994, s.254; M.A.Hammad, “Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid El-Mervezi”, **Orta Asya'da İslam**, Ed. M.S.Kafkasyalı, Ankara 2012, s.982-985; R.Grousset, **L'Empire du Levant**, Paris 1949, s.75; El-Ömeri,

Dandanakan Harbinden önce hazırlık için bir müddet Gazneli Mes'ud Herat'ta dinlenmeye çekilmiştir. Çünkü ordusu devamlı Oguzlar tarafından rahatsız ediliyordu. Hatta bu ricat ve çete savaşları sırasında Tugrul Beg'in günlerce zırhını ve çizmesini çıkarmadığı, yastık yerine kalkanını kullandığı söylenir. Bir süre sonra Çağrı Beg komutasında Herat bölgesini ele geçiren Selçuklular burayı Musa Yabgu'nun payına verdiler ve gönderdikleri valiler aracılığıyla bu havalıyı yönetmeye çalıştılar. Ancak onların keyfince idareleri halk içinde hoşnutsuzluklar doğurunca, bu hâl zaman zaman Selçuklu sultanlarının müdahalelerine neden oldu⁹³. Nizamü'l-Mülk, Siyaset-nâme'sinde Sultan Alparslan'ın bir müddet burada ikametine değinir. 1153'teki Oguz isyanında sağlam surları sayesinde kurtulmuştur. Bilindiği üzere Selçuklu egemenliğinin sona ermesiyle bölge Gurluların elinde kaldıysa da, kısa bir süre geçince buraları bu kez de başka bir Türk devleti olan Harezmsahlara idare etti⁹⁴. Fakat 1221 senesinde Çingiz Han'ın oğlu Tuluy'un emrindeki kuvvetler sekiz günlük bir kuşatmanın ardından Herat'ı aldı. O yüzden Çingiz Han bölgeye Elçigidey Noyan'ı yollamış, sanatkârlar dışındaki ahalinin büyük bir kısmı katledilmişti.

Bununla birlikte Ögedey Han çağında yeniden önem kazanan Herat'ta dokumacılığın gelişmesi için birtakım tedbirler alınmış, hatta şehrin valiliğine Uygur Türklerinden de atamalar olmuştur⁹⁵. Ancak bir süre sonra Herat havalisi İlhanlı ve Çağatay hanları arasındaki nüfuz mücadelesi sebebiyle karıştı. Bu istikrarsız ortamdan en çok Kert sülalesi yararlandı. Bunlar neredeyse Temürlüler devrine kadar idareyi ellerinde tuttular. Neticede 1381 tarihinde Emir Temür fazla zorlanmadan zapt ettiği Herat'ın yönetimini oğullarına verdi. Afganistan ve Hindistan'ın kapısı durumundaki Herat, burada başından bir suikast da geçen (1427) Şahrüh zamanında merkez haline geldi⁹⁶ ve en büyük inkişafı da bu sırada yaşadı. Ancak daha sonraki zamanlarda Herat'ta tahtta

a.g.e., s.176-177; Sipahizade Mehmed, a.g.e., s.483; Galip-Gömeç, a.g.e., s. 16; Kurulay, a.g.t., s.85; Barthold, *Mogol İstilasına Kadar...*, s.266-277; Frye, a.g.e., s.85-115, 170-179.

⁹³ Z.V.Togan, "Herat", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1993, s.429-431; El-Belazuri, a.g.e., s.588; Ahmed bin Mahmud, a.g.e., C. I, s.21-22; Isfahânî, a.g.e., s.6; Sadrüddin Ebu'l-Hasan, a.g.e., s.12; Sümer, a.g.e., s.88; Agacanova, a.g.e., s.315; Daryae, a.g.e., s.37; Kurbanov, a.g.t., s.190-191; Sevim, "The Origins of the Seljuqs...", s.158.

⁹⁴ W.Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", *İÜEF. Tarih Dergisi*, Sayı 27, İstanbul 1973, s.179-191; V.Öntürk, "Alâeddin Hüseyin Cihansûz'un Gazne Şehrini İstilası", *DEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/4, İzmir 2020, s.1716-1730; Devletşah, a.g.e., C. I, s.117, C. II, s.188; Bosworth, "The Eastern Seljuq...", s.173-174; Nizami, a.g.m., s.182-195.

⁹⁵ M.Şahin, "Ögedey Kağan'ın Herât Emîri Uygur Türk'ü Harlığı", *Bilig*, Sayı 84, Ankara 2018, s.24-38; Süleyman er-Ravendi, a.g.e., s.179; Cuzcani, a.g.e., s.72; El-Ömeri, a.g.e., s.277, 345; D'Ohsson, a.g.e., s.85-86; Grousset, *Cihan Fatihî...*, s.229; Nizamü'l-Mülk, a.g.e., s.171; Togan, a.g.m., 431-432; Morgan, a.g.e., s.74; Kolbas, a.g.e., s.43; Spuler, a.g.e., s.174; F.Ö.Koçak, *Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yıllar Arası)*, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021, s.53-55.

⁹⁶ A.Krausse, *Russia in Asia*, Second Edition, London 1900, s.234-246; Şerefüddin Ali Yezdi, a.g.e., s.127-130; Nizamüddin Şamî, a.g.e., s.98-102; Devletşah, a.g.e., C. II, s.324; Togan, a.g.m., 433-434; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi...*, s.173-188; Barthold, *Uluğ Beg...*, s.147; L.Bouvat, "Şahrüh Mirza", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1993, s.287-288; Milani, a.g.t., s.30-42; Spuler, a.g.e., s.87; Atwood, a.g.e., s.83-87, 231; Soucek, a.g.e., s.125-126; Ashrafyan, a.g.m., s.323-349; M.S.Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2009, s.29.

çıkan Şiban Han'ın Özbekleri, Temürlü, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular arasında kıyasıya mücadeleler oldu. Bu ise Herat'ın çöküşünün bir göstergesidir.

Tahmasb Mirza'nın 1516 tarihinde girdiği Herat, 16. yüzyılda Safevi-Özbek çatışmasından ziyadesiyle zarar gördü. Dolayısıyla kent sürekli el değiştirmekteydi. Bu arada gençlik yılları Herat'ta geçen Şah Abbas da bilindiği üzere Türk tarihinde mühim bir yere sahiptir. Fakat Özbek sultanı Abdullah 1589 yılında buraya hâkim olunca pek çok Şamlu Türkmeni'ni katletti⁹⁷. Bu ise Abbas Şah'ın 1590 senesinde Herat bölgesine yürütmesine yol açtı. O yüzden uzun yıllar Herat'ın idaresini üstlenen Şamlu beylerinin bu iktidarları Hüseyin Şah Safevi'nin (1697-1722) çağına kadar sürdü.

Bundan sonra eski önemini yitiren şehirle daha çok Afgan göçebeleri ilgilenmeye başlayıp, onlar işgal ettiyse de (1717), Nadir Şah burasını 1731'de Avşar egemenliği altına soktu. Ancak Nadirşah'ın vefatı (1747) bütün İran, Horasan ve hatta Türkistan'da dengeleri değiştirdi. Bu sebepten Afgan Durrani sülalesi Herat ve civarına hâkim olduysa da (1749), hem onlar hem de İran'daki Kaçarlar, Rus ve İngilizlerin oyuncağı haline gelmekten kurtulamadılar. Sonuçta Kaçar-Durrani çekişmesi 19. asırda iyice şiddetlendi ve 1885'te devreye İngiltere'nin girmesiyle Herat Afganlılara bırakıldı⁹⁸.

Destanda ismi geçen yerlerden son olarak Kuhistan'ın üzerinde duracağız. “Dağlık ülke” anlamındaki Kuhistan da Horasan bölgesine dâhil gözükmektedir. Araplar tarafından 7. yüzyılın ikinci yarısında zapt edildiği sırada hâkimiyetin Ak Hun-Eftalitlerin elinde olduğu söylenir⁹⁹. 9. asırda Tahirilerin idaresi altındaki bu topraklara sonra Safari ve Samaniler gibi hanedanlar sahip olmuştur.

Bazı kaynaklarda Selçuklu Devleti kurulduğunda Tugrul Beg'in bu bölgeyi kardeşi İbrahim Yınal'a, bazı eserlerde ise yeğeni Kavurt'a verdiği yazılıdır. Selçuklu Oguzlarının peşinden İsmaili taifesinin kontrolüne geçen Kuhistan'da bunlar birçok kaleler inşa etmişlerdir. Ancak Çingizli fetihleri hem İsmaililerin sonunu getirmiş, hem de bir ara Gurluların idaresinde kalan Kuhistan'ın bir harabeye dönmesine neden

⁹⁷ M.Haidar, **Indo-Central Asian Relations**, Manohar 2004, s.254; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.183; Bregel, **a.g.e.**, s.54; R.G.Mukminov, “The Timurid States in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998, s.351-366; O.Berber, **Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**, Ankara 2021, s.19; S.Yılmaz, **Muhammed Salih. Şeybânî-name (1b-69b)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s.IV.

⁹⁸ A.Zengin, “Fuad Köprülü'nün Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri ve Ardından Yapılan Çalışmalar”, **M.Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2017, s.556; Babur, **a.g.e.**, s.128; Togan, **a.g.m.**, s.440-441; Jackson, **a.g.m.**, s.442; O.Yazıcı, **a.g.e.**, s.36, 54; Marozzi, **a.g.e.**, s.138-139; O.Yazıcı-N.D.Aksoy, “Afgan Devleti'nin Kuruluşunda Türk Kültürünün Tesirleri”, **GÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, 9/2, Gaziantep 2010, s.332-340.

⁹⁹ E.Küçükbekir, “Küçük Luristan Atabeyliğinde Kadın Bir Hükümdar: Devlet Hatun”, **Uluslararası Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/1, Burdur 2017, s.17; El-Belazuri, **a.g.e.**, s.585; S.Samur, “İslam Coğrafyacılara Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, **Bilimname**, 9/3, Kayseri 2005, s.94.

olmuştur¹⁰⁰. Bununla beraber Horasan, Taberistan, Mazenderan ve Kuhistan gibi eyaletlere İlhanlılar büyük önem verdiler. Neticede Safevi, Avşar ve Kaçar yönetimine de giren Kuhistan için İran şahları ile Özbek ve Afgan sülaleleri ciddi kavgalar yapmıştır. Baburnâme'de Kuhistan'ın mum gibi yanan meşhur çıralarına dair ilginç bir atıfın bulunduğunu da belirtmek isteriz¹⁰¹.

Destanlar milletlerin gizli hazineleridir. Bunların içinde bir topluma ait başta tarih olmak üzere kültürel hayata dair her şeyi görmek mümkündür. O yüzden de sosyal meselelerin izahında başvuru eserleridir. Bu durum bir yana kaynaklar ışığında burada değinmeye çalıştığımız İran ve Horasan şehirleri Hunlar çağından itibaren Türk fetih ve iskân faaliyetlerine maruz kalmıştır. Ancak destanda Horasan ve İran'la alâkalı anlatılanlar kanaatimizce Selçuklu izlerini taşımakta olup, bu kısımlar metne daha sonra eklenmiştir. Bu durum ise bize Oguz Kagan Destanı'nın tarihi bir vesika olduğunu gösterirken, İlhanlı sarayındaki Selçuklu tesirinin de delilidir.

KAYNAKLAR

- Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, Çev. E.N.Necef-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-Nâme**, C. I, Haz. E.Merçil, İstanbul 1977.
- Aka, İ., **Timur ve Devleti**, 2. Baskı, Ankara 2000.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2013.
- Albayrak, S., **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda Oğuzlar ve Oğuz Beyleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2016.
- Al-Isfâhanî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Çev. K.Burslan, İstanbul 1943.
- Allsen, T.T., **Culture and Conquest in Mongol Eurasia**, Cambridge 2001.
- Altungök, A-Yıldırım, A., "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi", **FÜ. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 9/1, Elazığ 2013.
- Anar, A.D.G., "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine Bir Değerlendirme", **İran Çalışmaları Dergisi**, 1/1, Sakarya 2017.

¹⁰⁰ T.Metin, "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 35, Konya 2016, s.334; Reşidü'd-din Fazlullah, **a.g.e.**, s.96; Isfahânî, **a.g.e.**, s.12; Cuzcani, **a.g.e.**, s.142-144; Sadrüddin Ebu'l-Hasan, **a.g.e.**, s.12; Kazvinî, **a.g.e.**, s.417-418; Sevim, **a.g.m.**, s.159; Nizami, **a.g.m.**, s.191; H.Şahin, **İlhanlılar Döneminde Şiilik**, Doktora Tezi, Erzurum 2008, s.27-55; T.Sungur, **Oryantalist Yazarların Hasan Sabbâh Tarikatı Hakkındaki İddiaları**, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021, s.28-29.

¹⁰¹ J.H.Kramers, "Kuhistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993, s.971; Ahmed bin Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.37; Babur, **a.g.e.**, s.207; Barthold, **Mogol İstilasına Kadar...**, s.318-320; Spuler, **a.g.e.**, s.340; Öngül, **a.g.e.**, s.149; Bregel, **a.g.e.**, s.54; İ.Yuvalı, "Moğollar'ın Yakın Doğu Politikası ve İsmâililer'in Akîbeti Üzerine Bazı Bilgiler", **Erdem**, 5/11, Ankara 1988, s.533-536.

- Andican, A.A., “Tüzükat-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?”, **Türkiyat Mecmuası**, 27/2, İstanbul 2017.
- Annanyazova, O., **Selçuklular Döneminde Merv**, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2020.
- Arifoğlu, Y., **VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan’ın Dini ve Sosyal Yapısı**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2013.
- Arifoğlu, Y., “Abbâsîler Döneminde Horasan’ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)”, **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, 3/1, Tokat 2020.
- Ashrafyan, K.Z., “Central Asia Under Timur from 1370 to the Early Fifteenth Century”, **History of Civizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Atıcı, A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Batınî Hareketi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Atwood, C.R., **Mongolia and the Mongol Empire**, Bloomington 2004.
- Ayan, E., “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4/18, Berkshire 2011.
- Ayan, E., “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, **ODÜ. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 3/5, Ordu 2012.
- Aydın, Y., **Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri-Abbâsî Hilafeti İlişkileri (429-590/1038-1194)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2018.
- Babur, **Baburnâme**, Haz. R.R.Arat, Ankara 1985.
- Babür, M., **Selçuklu-Mervanî İlişkileri (429-486/1038-1093)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2018.
- Bakır, A-Altıngök, A., “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/2, İzmir 2011.
- Bala, M., “Hemedan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1993.
- Bala, M., “İsfahan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/II, İstanbul 1993.
- Barbaro, J., **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005.
- Barthold, W., “Herat ve Herirud Boyu”, **İÜEF. Tarih Dergisi**, Sayı 27, İstanbul 1973.
- Barthold, V.V., **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981.
- Barthold, W., **Uluğ Beg ve Zamanı**, Çev. İ.Aka, Ankara 1990.
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ter. R.H.Özdem, Haz. K.Y.Koprıman-İ.Aka, 2. Baskı, Ankara 2013.
- Baş, H., “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri”, **İran ve Turan Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, Artvin 2019.

- Berber, O., **Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri**, Ankara 2021.
- Birtane, Z.S., “Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârî ve Mecma‘u'l-Ensâb Adlı Eseri”, **Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2020.
- Bolshakov, O.G., “Central Asia Under the Early Abbasid”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Bosworth, C.E., “The Eastern Seljuq Sultanate (1118-57) and the Rise and Florescence of the Khwarazm Shahs of Anushtegin’s Line up to the Appearance of the Mongols (1097-1219)”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Bosworth, C.E., “The Gaznavids”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Bouvat, L., “Şahrüh Mirza”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1993.
- Bowen, H., “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, Çev. M.Alican, **Tarih Okulu**, Sayı 8, İzmir 2010.
- Bregel, Y., **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003.
- Büchner, V.F., “Samaniler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993.
- Büchner, V.F., “Serbedariler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993.
- Can, M., “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, 21/1, Konya 2021.
- Ceylan, A., “Pers Urartu İlişkileri”, **Türkiz**, 6/36, Ankara 2015.
- Cöhçe, S., **Şemsi Melikleri**, Doktora Tezi, Elazığ 1986.
- Çelik, A-Rençber, A., “İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi”, **FÜ. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 8/1, Elazığ 2012.
- Çınar, G.K., “Esterâbâd'da Safevî Hâkimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh-Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 8/23, İstanbul 2020.
- Çınar, G.K., “Safevi Etkisindeki Hazaralar (Sah I. İsmail'den Sah I. Abbas'ın Sonuna Kadar)”, **International Journal of Central Asian Studies**, Vol. 20, 2016.
- D'Ohsson, A.M., **Moğol Tarihi**, Haz. E.Kalan, İstanbul 2014.
- Daftary, F., “Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Daryaee, T., **Şahrestaniha-i Eranşahr**, California 2002.
- Daş, A., “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid'in Mektuplaşmaları”, **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, Konya 2004.

- De Claviyo, R.G., **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, Ter. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993.
- Defterdar Seyfi Çelebi, **Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi**, Haz. S.Acar, İstanbul 2014.
- Demir, H., **Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2017.
- Deniz, Ş., “Zend Tarihi'nin Temel Kaynakları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 9/42, Sakarya 2016.
- Devletşah, **Devletşah Tezkiresi**, C. II, Çev. N.Lugal, İstanbul 1977.
- Duygun, G., **Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001.
- Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz).
- Efe, H-Kızıl, M., “Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları”, **KÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9/17, Kars 2018.
- El-Belazuri, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987.
- El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014.
- Erdoğan, C., “Hârezmşah Devleti ve İsmâîliler Arasındaki İlişkiler”, **Türkiyat Mecmuası**, 30/1, İstanbul 2020.
- Erdoğan, E., “Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail İle Babür İttifakı ”, **History Studies**, 6/4, Ankara 2014.
- Esin, E., “Şuliler”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 7/3-4, İstanbul 1979.
- Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, Çev. M.Öztürk, Ankara 1990.
- Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. S.A.Kahraman-Y.Dağlı, İstanbul 2010.
- Furugi, M.A., **İran Tarihi**, Haz. S.Y.Gömeç, Ankara 2020.
- Frye, R.N., “Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler”, **Belleten**, C. 10, Ankara 1946.
- Frye, R.N., **The Heritage of Central Asia**, 3. Printing, Princeton 2001.
- Galip, M-Gömeç, S.Y., **Hindistan'da Türkler**, Ankara 2013.
- Gedik, Ü., “Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara'sı Üzerine Bir Değerlendirme”, **İÜ. Şarkiyat Mecmuası**, Sayı 32, İstanbul 2018.
- Genceyi, T., “İsfahan'daki Safevi Sarayında Türkçenin Konumu”, Çev. U.Başar, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 126/249, İstanbul 2020.
-

- Gençtürk, C., “Barak Hacib ve Kutlughanlılar”, **AÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 62, Erzurum 2018.
- Gençtürk, C., **Büveyhiler'in İran Hakimiyeti**, Doktora Tezi, Erzurum 2020.
- Gömeç, S.Y., “İran'da Bir Garip Melik-şah”, **Töre**, 2/20, Ankara 2013.
- Gömeç, S.Y., **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Ankara 2015.
- Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Baskı, Ankara 2018.
- Gömeç, S.Y., **Türk-Hun Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 2018.
- Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinde Ak Hun-Avar-Juan Juan Meselesi ve Ak Hunlar Hakkında Bir Özet”, **Hindistan ve Türk Tarihi-Kültürü Araştırmaları**, Ed. H.H.Şahin, İstanbul 2020.
- Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 6. Baskı, Ankara 2021.
- Gördegir, E., **Olcaytu ve Zamanı**, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Grignaschi, M., “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972.
- Grousset, R., **Cihan Fatih Cengiz-Han**, Haz. İ.Tanju, İstanbul 2001.
- Grousset, R., **L'Empire du Levant**, Paris 1949.
- Güler, Ö., “Moğollar, Altın Orda Ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, C. 45, Ardahan 2020.
- Günaltay, Ş., “Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, **Bellekten**, Sayı 25, Ankara 1943.
- Güneş, H.H., “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, 2/2, Bartın 2015.
- Güneysu, A., **Efdâleddîn kirmânî'nin “el-muzâf ilâ beoâyiü'l-izmân fî vekâyî'-i kirmân” Adlı Eserinin Türkçe'ye Çevirisi**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2014.
- Haidar, M., **Indo-Central Asian Relations**, Manohar 2004.
- Haig, T.W., “Salgurlular”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993.
- Haig, T.W., “Sebzvar”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1993.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, **Tarih-i Güzide**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018.
- Hammad, M.A., “Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid El-Mervezi”, **Orta Asya'da İslam**, Ed. M.S.Kafkasyalı, Ankara 2012.

- Harky, A.F.H., **Fars Kaynaklarına Göre Şah Tahmasb Döneminde (1524-1576) Safevi Ülkesinde Yaşanan İç Sorunların Osmanlı-Safevi İlişkilerine Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021.
- Hartmann, R., “Cürcan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993.
- Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006.
- Herrmann, G., “Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities”, **Proceeding of British Academy**, Vol. 94, London 1997.
- Hillenbrand, R., “Safavid Architecture”, **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986.
- Honigmann, E., “Nişapur”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul 1993.
- Huart, C., “Cürcan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1993.
- Huart, C-Bala, M., “Huzistan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/I, İstanbul 1993.
- Huart, C., “Kazvin”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993.
- Huart, C., “Şiraz”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1993.
- Islam, A., “The Mongol Invasions of Central Asia”, **International Journal of Social Science and Humanity**, 6/4, Tetovo 2016.
- Ivanov, P.P., **Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler**, Çev. S.Ünal, İstanbul 2020.
- İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. M.Ağarı, İstanbul 2008.
- İbni Bibi, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, Çev. M.N.Gençosman, Ankara 1941.
- İllyev, D., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Tuğrul Bey**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- İllyev, M., **Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecereleri Örneği**, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- İspirli, S.A., “Şair, Hattat, Müzehhib Bir Sultan: Padişah Hatun”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 73/3, Bursa 2018.
- Jackson, P., “The Mongols and the Faith of the Conquered”, **Mongols, Turks and Others**, Ed. R.Amitai-M.Biran, Leiden 2005.
- Jamaluddin, M.H., **Gurlular Devleti**, Kayseri 2019.
- Kaçalin, M., **Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi**, Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- Kafalı, M., **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005.
- Kafesoğlu, İ., “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu”, **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1981.
- Kafesoğlu, İ., **Harezmsahlr Devleti**, 2. Baskı, Ankara 1984.

- Kafesoğlu, İ., “Kavurd”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993.
- Kamali, D., “Safevi Hanedanı'nın Çöküşü”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 225, İstanbul 2016.
- Karacagil, O.K., “I. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları”, **OTAM**, Sayı 36, Ankara 2014.
- Karadağ, G., **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.
- Karakterir, E., “Pers İmparatorluğu'nun İlk Başkenti Pasargadai ve Büyük Kyros'un (M.Ö. 559-530) Anıt Mezarı”, SDÜ. **Yalvaç Akademi Dergisi**, 2/1, Yalvaç 2017.
- Karaosman, G., **Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Devleti Siyasi ve Sosyal Yapısı (1304-1316)**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.
- Karasoy, Y., “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 13, Konya 2003.
- Karayev, C., **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. M.Kalkan, İstanbul 2008.
- Kaya, A., “Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, **Ekev Akademi Dergisi**, 18/59, Erzurum 2014.
- Kaya, H., **Tevârih-i Güzide Nusret-nâme (Giriş-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Kayhan, H., “İrak Selçukluları'nda Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında”, **Cihannüma**, IV/2, İzmir 2018.
- Kayhan, H., “Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şairleri”, **Turkish Studies**, 6/1, Ankara 2011.
- Kılınçer, O., “Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri”, **KMSİÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/1, Kahramanmaraş 2021.
- Koçak, F.Ö., **Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yıllar Arası)**, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021.
- Kolbas, J., **The Mongols in Iran**, Second Published, New York 2007.
- Korkmaz, F., **Sultan Ahmed Celayir Dönemi ve Celayirli-Timurlu İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017.
- Köymen, M.A., “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, **AÜ. DTCE. Dergisi**, V/2, Ankara 1947.
- Kramers, J.H., “İran”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/II, İstanbul 1993.
- Kramers, J.H., “Kirman”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993.
- Kramers, J.H., “Kuhistan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1993.

- Krausse, A., **Russia in Asia**, Second Edition, London 1900.
- Kurbanov, A., **The Hephthalites: Archeological and Historical Analysis**, PhD. Thesis, Berlin 2010.
- Kurulay, S.O., **Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Kushenova, G., **Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverainnehir (1229-1241)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Kuşçu, A.D., "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Konya 2016.
- Küçükbeğir, E., "Küçük Luristan Atabeyliğinde Kadın Bir Hükümdar: Devlet Hatun", **Uluslararası Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/1, Burdur 2017.
- Kütükoğlu, B., "Tahmasp II", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1993.
- Lecomte, O., "Gurgan and Dehistan: The North-East Frontier of the Iranian Empire", **Proceedings of the British Academy**, Vol. 133, London 2007.
- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 2011.
- Litvinsky, B.A., "The Hephthalite Empire", **History of Civilizations of Central Asia**, Ed. A.H.Dani-B.A.Litvinsky, Vol. 3, Paris 1996.
- Macit, E., **Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.
- Macit, E., "Toga Timurlu Emir Veli'nin Mazanderan ve Azerbaycan Mücadelelerine Genel Bir Bakış", **III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, C. II, Bakı 2016.
- Mahmoud, R., **Fatimiler Dönemi İsmaili İnanç Sistemi**, Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Manz, B.F., **The Rise and Rule of Tamarlane**, Cambridge 1989.
- Marozzi, J., **Timurlenk**, Çev. H.Kocaoluk, İstanbul 2006.
- Merçil, E., "Simcuriler III", **İÜEF. Tarih Dergisi**, Sayı 33, İstanbul 1982.
- Merçil, E., "Yezd Atabegleri", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 1982.
- Merçil, E., "Samani Devleti'nde Türklerin Rolü", **İÜEF. Tarih Dergisi**, Sayı 35, İstanbul 1994.
- Metin, T., "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 35, Konya 2016.
- Milani, P., **Ebû Said Bahadır Han**, Doktora Tezi, Ankara 1971.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, **Tabakat-ı Nasiri**, Çev. M.Uyar, İstanbul 2016.
- Minorsky, V., "Rey", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul 1993.
-

- Minorsky, V., “Tus”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12/2, İstanbul 1993.
- Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's-Safâ**, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 2019
- Morgan, D., **The Mongols**, London 2003.
- Mousavi, N., **Tekmiletü'l-Ahbar'ın Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- Mukminov, R.G., “The Timurid States in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998
- Nasilov, K.D., **Merv Seyahatnâmesi**, Ter. Ahmed Mermi, Haz. M.M.Söylemez, İstanbul 2015.
- Negmatov, N.N., “The Samanid State”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Nejad, B.D., “Selçuklular Devrinde Kültürel Durum”, Çev. M.Öztürk, **Erdem**, 3/8, Ankara 1987.
- Newman, A.J., **Safavid Iran**, London 2009.
- Nizami, K.A., “The Gurids”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-Name**, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982.
- Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949.
- Ömür, E., **XI. Ve XV. Yüzyıllar Arasında Irak Türkleri**, Doktora Tezi, Ankara 2022
- Öngül, A., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul 2018.
- Öntürk, V., “Alâeddin Hüseyin Cihansûz'un Gazne Şehrini İstilası”, **DEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22/4, İzmir 2020.
- Öntürk, V., **Gurlular Devleti'nin Siyasi Tarihi**, Doktora Tezi, Van 2020.
- Pırlanta, İ., **Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur**, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Pırlanta, İ., “Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, **CÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 16/2, Sivas 2012.
- Piyadeoğlu, C., **Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)**, Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Pow, S., “The Last Campaign and Death of Jebe Noyan”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, 27/1, London 2017.

- Rençber, A., “Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri (433/1042-551/1156)”, **İran Çalışmaları Dergisi**, 3/1, Sakarya 2019.
- Rençber, A., “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarihi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 1/1, İstanbul 2012.
- Rençber, A., **Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392**, Doktora Tezi, Elazığ 2015.
- Rençber, A., “Şahrüh Dönemi Mâzenderân ve Gilan Seyyidleri (1400-1422)”, **History Studies**, 8/2, Ankara 2016.
- Reşidü’l-din Fazlullah, **Camiü’t-Tevarih**. Selçuklu Devleti, Çev. E.Göksu-H.H.Güneş, İstanbul 2010.
- Roemer, H.R., “The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadars”, **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986.
- Roemer, H.R., “The Successors of Timur”, **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986.
- Roemer, H.R., “Timur in Iran”, **The Cambridge History of Iran**, Ed. P.Jackson, Vol. 6, Cambridge 1986.
- Sadri, C., “Timurlular Dönemi Horasan’da Etkili Tarikatlar”, Çev. M.Altunkaya, **İÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4/2, Malatya 2013.
- Sadrüddin Ebu’l-Hasan, **Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukkiye**, Ter. N.Lugal, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Sağır, C., **Temim İbn Bahr’ın Seyahatnamesi ile Mervezi’nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Sahibkiran Emir Timur, **Timur’un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Aslan, 2. Baskı, İstanbul 2010.
- Samur, S., “İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, **Bilimname**, 9/3, Kayseri 2005.
- Seçen, R., **Abbâsîler Döneminin Ünlü Kadın Siması Zübeyde Bint Câfer**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- Sevim, A., **Anadolu’nun Fethi**, Ankara 1988.
- Sevim, A., “The Origins of the Seljuqs and the Establishment of Seljuq Power in the Islamic Lands up to 1055”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.
- Sevim, A-Bosworth, C.E., “The Seljuqs and the Khwarazm Şah”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol. IV, Ed. M.S.Asimov-C.E.Bosworth, Paris 1998.

- Sevim, A., “Sıbt İbn’ül-Cezvî’nin Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler. III. Sultan Melikşah Dönemi”, **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, 20/24, Ankara 1999.
- Seydetosabi, S.A., “Al-i Muzaffer Dönemi İran Tarihi”, **İraniyat Dergisi**, 1/1, Ankara 2016
- Sipahizade Mehmed, **Evezahu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifeti’l-Büldân ve’l-Memâlik**, Haz. İ.Danış, Ankara 2019.
- Sivrioğlu, E.T., “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti’nin Çöküşü”, **Turkish Studies**, 10/9, Ankara 2015.
- Soofizadeh, A., “Tarihte Horasan’ın Yeri”, **AÜ. DTCF. Dergisi**, 58/1, Ankara 2018.
- Soucek, S., **A History of Inner Asia**, Cambridge 2003.
- Soyupek, H., “Tâhirî Devletinin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin’in Şiirleri ve Vasiyyeti”, **SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2/35, Isparta 2015.
- Spuler, B., **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Streck, M., “Amûl”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul 1993.
- Streck, M., “Demavend”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993.
- Sungur, T., **Oryantalist Yazarların Hasan Sabbâh Tarikatı Hakkındaki İddiaları**, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021.
- Süleyman er-Ravendi, **Rahat-üs-Sudûr**, C. I, Çev. A.Ateş, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Sümer, F., **Oğuzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972.
- Sümer, F., **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976.
- Şahin, H., **İlhanlılar Döneminde Şiilik**, Doktora Tezi, Erzurum 2008.
- Şahin, M., “Ögedey Kağan’ın Herât Emîri Uygur Türk’ü Harlığı”, **Bilig**, Sayı 84, Ankara 2018.
- Şahin, S., “Afganistan’daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 5/3, Bursa 2016.
- Şeker, C., **Yerleşik Göçebe Uzun-Zaman Mekanlarının Gölgesinde İran’ın Tarihsel Seyri: Ahamenişlerden İran İslam Cumhuriyeti’ne**, Doktora Tezi, Ankara 2020.
- Şerefüddin Ali Yezdi, **Emir Timur (Zafernâme)**, Çev. A.Batur, İstanbul 2013.
- Şimşir, S., “Şah İsmail: Hayatı ve Şahsiyeti”, **Akademik Düşünce ve Tarih Dergisi**, 6/5, Osmaniye 2019.

- Şükürov, G., **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Şükürov, K., "Huzistan Avşar Emiri Şumle ve Ahfadı", **İÜEF. Tarih Dergisi**, 48/2, İstanbul 2009.
- Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. III, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1991.
- Tacü's-Selmânî, **Tarihname**, Çev. İ.Aka, Ankara 1988.
- Tekcan, M., "İran Afşarları", **Tehlikedeki Diller Dergisi**, 4/6, Ankara 2015.
- Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- Togan, Z.V., "Herat", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1993.
- Tombuloğlu, T., "Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı", **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, III/II, Tokat 2020.
- Toprak, M.F., **Sıra Dışı Bir Emevi Valisi**, Ankara 2021.
- Turan, E., **Timur'un Yükselişi ve Yıldırım İle Mücadelesi (1360-1402)**, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2016.
- Turan, O., **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi**, 18. Baskı, İstanbul 2009.
- Turan, O., **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 14. Baskı, İstanbul 2011.
- Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 15. Baskı, İstanbul 2017.
- Tuysuz, Ş.C., **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları**, Doktora Tezi, Erzurum 2004.
- Tüfenk, H., "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/X. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar", **Van İlahiyat Dergisi**, 8/13, Van 2020.
- Uluerler, S., "Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 10, İstanbul 2014.
- Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. H.D.Andreasyan, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Uslu, R., **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Uygur, T., "Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1, Muş 2019.
- Uzunçarşılı, İ.H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, Ankara 1984.
- Ülker, Z., **İran'da Sünnî Türkmenler**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.

- Yakubovsky, A., “Merv”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul 1993.
- Yazar, N., **Selçuklu Devleti'nde İsyancılar**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Yazar, N., “Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”, **HÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 10/19, Çorum 2011.
- Yazar, N., “Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'un Siyasi Durumu”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 27/2, Ankara 2016.
- Yazıcı, N., **İlk Türk-İslam Devletleri**, Ankara 1992.
- Yazıcı, O-Aksoy, N.D., “Afgan Devleti'nin Kuruluşunda Türk Kültürünün Tesirleri”, **GÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, 9/2, Gaziantep 2010.
- Yazıcı, O., **Timur Şah Dürrani**, Malatya 2017.
- Yeniterzi, E., “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 3/15, Sakarya 2010.
- Yılmaz, S., **Muhammed Salih. Şeybânî-name (1b-69b)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.
- Yınanç, M.H., “Celayirliler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993.
- Yuvalı, İ., “Moğollar'ın Yakın Doğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akîbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, **Erdem**, 5/11, Ankara 1988.
- Yücel, Y., **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989
- Yüksel, M.S., **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Ankara 2009.
- Zahiru'd-Din Nişaburi, **Selçuknâme**, Haz. A.G.Fidan, İstanbul 2018.
- Zahoder, B., “Dendanekân”, Çev. İ.Kaynak, **Bellekten**, 18/72, Ankara 1954.
- Zahoder, B., “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, Çev. İ.Kaynak, **Bellekten**, 19/76, Ankara 1955.
- Zeki, İ., **Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti**, Doktora Tezi, Konya 2018.
- Zengin, A., “Fuad Köprülü'nün Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri ve Ardından Yapılan Çalışmalar”, **M.Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2017.
- Zettersteen, K.V., “Berkyaruk”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1993.
- Zettersteen, K.V., “Büveyhiler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1993.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.9>

Volume 7/1

2023 p. 195-207

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK BAĞLAMINDA HALK EKONOMİSİNİN HALK YAŞAMINDAKİ BAŞLICA ÖZELLİKLERİNE DAİR BİRTAKIM TESPİTLER

SOME OBSERVATIONS ON THE MAIN FEATURES OF FOLK ECONOMY IN FOLK LIFE AS PART OF CULTURAL CONTINUITY

Hasan Ali DİKEN*

ÖZ

Halk ekonomisi, halkın; kendine özgü geçim standartlarını tesis etmek maksadıyla oluşturduğu geleneksel üretim ve tüketim alışkanlıklarının tümünü içeren bir sistemin adıdır. Bu doğrultuda, halk, kendi ekonomik kaynaklarını yaratmaktadır. Dolayısıyla halk ekonomisi, halkın, kendine has iktisadî gereksinimlerini gidermek amacıyla vücuda getirdiği davranışların genel bir toplamıdır. Halkın ekonomik kapsamındaki geleneksel alışkanlıkları ve davranışları, halk ekonomisinin “alternatif” bir ekonomi modeli olarak şekillenmesinde büyük birer öneme sahiptir. Zira halkın, geleneksel kanallara istinaden benimsediği bir kısım faktörleri bünyesinde barındıran halk ekonomisi mefhumu; bahse konu çerçevedeki yol, yöntem, metot, usul, araç, gereç, alet, edevat ve benzeri katmanlara bağlı olarak inşa edilen bir süreci içine almaktadır. İlgili minval üzere, halk ekonomisi, belli bir gelenek kültürünü de yaratması ve yaşatması münasebetiyle; halkbilimi veya folklor ilminin ilgi alanına girmektedir. Nitekim halk ekonomisi, zamanla folklor ilminin iktisat ilmine temas etmesinin bir neticesi olarak; folklorun çalışma kadrosuna da dâhil edilmiştir. Mevzubahis eksene yönelik olarak, geleneksel zeminlerde temin edilen belli başlı ekonomik kaynaklar, kimi kurallara dayandırılmak kaydıyla; halk ekonomisi kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise halk ekonomisi mefhumunun, halkbilimi disiplini içerisinde değerlendirilmesinin önünü açmıştır. Bahsedilen bağlama binaen, halkbilimine temel teşkil eden “halk kültürü”nün en önde gelen unsurlarından biri olan halk ekonomisi, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapıların birincil dereceden belirleyicisi ve

* Arş. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, Türk Halkbilimi Bilim Dalı, E-mail: h.ali.diken@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5948-4255, Ankara, Türkiye.

yönlendiricisi olarak dikkat çekmektedir. Özellikle kırsal yaşam alanlarında vuku bulan alternatif ekonomi modelleri, büyük ölçüde halk ekonomisine bağlı olarak teşekkül ve tekâmül eden bazı uygulamalar vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Söz konusu açıdan bakıldığında, halk ekonomisinin, gelenek kökenli bir arka plana sahip olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Bu çalışmada, iktisadî esaslı gelenek kültüründen ileri gelen belli öğeler, halk ekonomisinin kültürel sürekliliğe yaptığı bir kısım katkılar minvalinde ele alınacaktır. Dolayısıyla da halk ekonomisi nosyonu, halk sathındaki birtakım özelliklerinden hareketle değerlendirilecektir. Malum istikameti takiben, halk ekonomisinin; gelenek kültürünü besleme potansiyeli noktasındaki yeri, değeri ve önemi; bu yönde cereyan eden kültür değişimleri de dikkate alınarak; ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kültür, Gelenek, Gelenek Kültürü, Halk Ekonomisi, Halk Yaşamı*

ABSTRACT

Folk economy includes all the traditional production and consumption habits of the people with the aim of establishing their own standards of living. Accordingly, the people create their own economic resources. Therefore, the folk economy is the totality of the behaviors of the people to meet their specific economic needs. The traditional economic habits and behaviors of the people played an important role in shaping the folk economy as an "alternative" economic model. In fact, the concept of folk economy, including some factors adopted by the people based on traditional channels, includes a process built by the way, means, method, manner, tools, equipment, instruments, and other layers within the framework in question. In this regard, the folk economy is within the field of interest of folklore, since it also creates and perpetuates a certain traditional culture. Consequently, folk economics has been introduced to the study of folklore as a consequence of folklore's contact with the science of economics over time. Along the aforementioned line, certain economic resources acquired on traditional grounds, provided that they are based on certain rules, have given rise to the concept of folk economy. This gave grounds for the concept of the folk economy to be evaluated within the discipline of folklore. Based on the aforementioned context, folk economy, as one of the most significant elements of "folk culture", which constitutes the basis of folklore, has attracted attention as a primary determinant and directive of socio-cultural and socio-economic structures. Particularly, the alternative economic models in rural areas can be realized through some practices that are largely formed and evolved through folk economics. In this respect, it is worth noting that the folk economy has a tradition-based background. This study will examine certain elements of an economic-based traditional culture through the lens of some of the contributions of the folk economy to cultural continuity. Therefore, the folk economy notion will be evaluated with reference to certain features of the public realm. Following the foregoing point, the place, value, and significance of

the folk economy regarding its potential to nourish the traditional culture will be analyzed, also keeping in mind the cultural changes that have taken place in this direction.

Key Words: *Culture, Tradition, Traditional Culture, Folk Economy, Folklife*

GİRİŞ

Kültür, insanın; dünya hayatına adımını attığı ilk andan itibaren, doğaya hâkim olma sürecinde edindiği ve öğrendiği birikimlerin bütününe içine alan bir sistemin adıdır. Bu durumun akabinde, kültür, insan tarafından inşa edilen kurumların tümünü ihtiva etmektedir. Söz konusu minvalde, kültür, insanın ortaya koyduğu maddî ve manevî unsurların hepsinden müteşekkil bir yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. İlgili zemine istinaden, insanlarca vücuda getirilen her bir kültürel ögenin; bir diğeri ile niteliksel ve işlevsel bakımdan ilişkili olduğunun altını çizmek gerekmektedir (Özarıslan ve Karataş, 2016, s. 57). Bahsedilen çerçeveye yönelik olarak, kültürel yapıların, dinamik bir iletişim sürecini tetiklediklerinin dile getirilmesinde fayda vardır. Bu bağlamda, kültürel yapıların, kazandıkları işlevsellikler ölçüsünce; birbirlerini tetikleyen veya ittiren güçler konumuna geldikleri bilinen bir gerçektir.

Bahse konu açıdan bakıldığında zaman, ekonomi mefhumunun da malum kültürel öğelerden biri olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bilindiği üzere, kültürün, çok çeşitli alanlarla ilişkisi bulunmaktadır. İlgili kapsam içerisinde, kültüre atfedilen mirasın veya belleğin, ekonomiyle de yakından ilgili olduğu aşikârdır (Özdemir, 2009, s. 73). Zira ekonomi mefhumu, kültürel sürekliliğin baş aktörlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ekonomi kavramı, insan hayatının devamlılığını sağlayan bir özelliğe sahiptir. Nitekim ekonomik faaliyetler, insan hayatında elzem olan kültürel unsurların yaratılması ve yaşatılması noktasında önemli gelişmelere sahne olmuşlardır.

En genel tabiriyle, ekonomi; insan hayatını düzenleyen, belirleyen ve yönlendiren bir arka planın tezahürüdür. Dolayısıyla ekonomi, insanın, gereksinimleri dâhilindeki materyallere adapte olma sürecidir (Bates ve Fratkin, 2003, s. 340). Mevzubahis doğrultuda, bireyin ve toplumun menfaati, bu yönde cereyan eden ihtiyaç faktörlerine bağlı olmak suretiyle; ekonomik gelişmelerin el verdiği ölçülerde şekillenmektedir. Bu durum, ekonomiden kaynaklanan ihtiyaç faktörlerinin özellikleri nispetinde belli bir şekil almaktadır.

Ekonomik alandaki gereksinim unsurlarının özellikleri ise insanların, içinde yer aldıkları zamanlara ve mekânlara göre değişiklik göstermektedir. Bahsedilen husus, medeniyetleri teşekkül ettiren kültür değerlerinin doğuşundaki “coğrafi çevre”, “insan unsuru” ve “cemiyet” (Kafesoğlu, 1998, s. 26) üçgeninde gerçekleşmektedir. İlgili hususun bir neticesi olarak, ekonomik mecradaki gereksinim öğeleri de malum üçgene

bina edilmek üzere; sosyal, toplumsal ve kültürel farklılıkları doğuran etkenlerin başında gelmektedir.

Ekonominin özelliklerini, genel itibarıyla; eski olmak, devamlı olmak, gerekli olmak, toplumsal düzeni kurmaya dönük olmak, istikrar sağlamak, mantıksal bir uyuma sahip olmak, karşılıklı güven duygusu oluşturmak, üretime dönük olmak ve benzeri biçimlerde sıralamak mümkündür. Bu durumun akabinde, ekonomi, kamu yararının gözetilmesini esas alan bir zeminin üzerine bina edilmektedir. İlgili minval üzere, ekonomi, bireyin ve toplumun gereksinimlerinden ileri gelen bir olaylar ve durumlar silsilesidir.

İnsanlık tarihi; ekonomik kaynakların, birey ve toplum ihtiyaçlarını karşılama bakımından doğrusal bir gelişim, değişim ve dönüşüm süreci yaşamaktadır. Dolayısıyla ekonominin toplumsal yaşamdaki misyonu, toplumlar arasında cereyan eden ilişkiler açısından bakıldığında zaman, en temel belirleyici etkenlerin başında gelmektedir (Alpago, 2018, s. 302-303). Zira ekonomi, kültür ve medeniyet unsurlarının ortaya çıkmasında mühim roller oynayan faktörlerin arasında yer almaktadır.

Ekonomi sistemleri içinde; sözlü kültür ortamında oluşan, gelişen, yayılan ve yerleşen bir kısım düzenlemeler bütünü olarak görülen halk ekonomisi, sahip olduğu belli başlı özelliklerin akabinde, pozitif ekonomiden ayrılmaktadır. Söz konusu eksende, normatif bir seyir izleyen halk ekonomisi, büyük oranda gelenek kültürüne bağlı kalınan bir altyapının sirayetidir. Bu durum, halkın, kendi geçim kaynaklarını ortaya koymasına binaen gerçekleşmektedir. Ekseriyetle devletlerin ekonomik darboğaza girdiği zamanlarda, halk ekonomisinin önemi, alternatif üretim sistemlerinin geliştirilmesinin doğal bir sonucu olarak; daha net anlaşılmaktadır.

Geleneksel çevrede, halkın; hayatı, yazılı belgelere dayalı olmayan belli başlı anlaşmalara ve uygulamalara dayalı olan pratiklerle daha kolay bir hale getirdiği malumdur (Özarlan, 2005, s. 56). Buna mukabil, halk ekonomisi, kaynağındaki normların tavsiye ettiği alışkanlıkları ve davranışları ön plana çıkarmaz. Nitekim halk ekonomisi, kendiliğinden vuku bulan kimi gereksinimlerin, geleneksel çerçevedeki başlıca uzantılarını içeren bir derinliğe sahiptir. Dolayısıyla halk ekonomisi düzeninde, halkta karşılık arz etmeyen ve halk tarafından “norm dışı” olarak kabul edilen bazı öğeler, toplum yaşamından soyutlanmaktadır.

Bu çalışmada, iktisadî temellere dayanan gelenek kaynaklı belli başlı unsurlar, halkbilimi çalışma kadroları arasında yer alan “halk ekonomisi”nin kültürel sürekliliğe sunmuş olduğu bir kısım katkılardan hareketle ele alınacaktır. Bahse konu durumun paralelinde, halk ekonomisi kavramı, halk nezdindeki başlıca özelliklerinden yola çıkılarak değerlendirilecektir. İlgili bağlama istinaden, halk ekonomisinin; gelenek kültürüne etkisi minvalindeki yeri, değeri ve önemi; mevzubahis doğrultuda vuku bulan kültürel değişim ve dönüşüm süreçleri de göz önünde bulundurularak, öne çıkarılacaktır.

Sonuç olarak, halk ekonomisi mefhumundan hareketle yaratılan ve yaşatılan bazı kültürel kodlar, belli bir bütünlük içerisinde aksettirilmeye çalışılacaktır.

1. Halk Ekonomisinin Gelenek Kültürüne Katkıları

Halk ekonomisi, halkın, sosyal ve fiziksel mevcudiyetini idame ettirmek noktasında ihtiyaç duyduğu nesnelere ve hizmetleri geleneksel kanallarla yarattığı ve yaşattığı bir sürecin adıdır. Bu bağlamda, halk, zaman içinde edindiği ve öğrendiği üretim ve tüketim sürecine dair bilgileri, becerileri, deneyimleri ve yeterlilikleri; kendi koyduğu kurallara uygun olarak sergilemektedir. Bahse konu düzlemde, halk ekonomisi pratikleri itibarıyla, halkın geleneksel doğrultulardaki iktisadî hayatının yazılı belgelere gerek duyulmadan düzenlenmesi amaçlanmaktadır. Mevzubahis durum, halk ekonomisinin, sözlü kültür ekseninde gelişmesi münasebetiyle; “doğal ekonomi” (Weber, 2014, s. 161-162) olarak da tanımlanmasını sağlamıştır.

Bu duruma ilişkin olarak, halk ekonomisi, geçmişten bugüne kadar süregelen bir zaman diliminin akabinde; insanların, atalarından devraldıkları bir kısım uygulamaları kapsamaktadır. Söz konusu minvalde, halk ekonomisi uygulamalarını hayata geçiren insanlar, zamanla ilgili zeminlerdeki geleneksel ekonomi bilgisine de sahip olabilmektedirler. Söz konusu ekseninde, halk ekonomisi; daha ziyade kişisel üretimin hâkim olduğu, gelişmiş bir ticaret ağının olmadığı, üretimin küçük ölçekli çevrelerdeki insanlara sunulduğu bir “kapalı ekonomi”, “aile ekonomisi” veya “ev ekonomisi” sistemidir (Bougle, 1964, s. 402).

Bilhassa kırsaldaki kapalı ekonomi düzeni itibarıyla, pazar ihtiyacını karşılayan ve “çerçi” adıyla anılan belli bir esnaf grubunun pazarladığı mal ve hizmet değişimine bağlı olarak gelişen ekonomi şekli ile halkın çeşitli geleneksel usullere başvurmak kaydıyla kendi geçim standartlarını inşa etme yöntemleri ve ticaret biçimleri; halk ekonomisinin münderecatını yakından ilgilendirmektedir (Çobanoğlu, 2009/3, s. 1063). Bu ifadeler, bir bakıma, halk ekonomisinin; geleneksel meslek kollarının doğmasındaki önemini gözler önüne sermektedir.

Halk ekonomisinin en belirgin özelliklerinden biri, halkın pozitif ekonomiye karşı geliştirdiği “alternatif” geçim kaynaklarının etkin şekillerde kullanılmasıdır. Bu mevzuya dönük olarak, halk; paranın kısıtlı olduğu zamanlarda, kendi iktisadî seçeneklerini ortaya koymak kaydıyla, geleneksel karar alma mekanizmalarının otoritelerine binaen; “karşılıklılık” temeline bağlanan “takas”, “mübadele”, “değiş tokuş” veya “değişim” tarzı bir kısım “trampa” usulü alışveriş tercihlerini benimsemektedir (Mauss, 2011, s. 207-208).

İlgili bağlamda, halk, kendine has bir çizgide yarattığı iktisadî pratikler vasıtasıyla; bu yöndeki gelenek kültürünü yazılı belgelere dayandırmayarak sürdürülmektedir. Dolayısıyla geleneksel çevrelerde, halkın, kendi ekonomik hayatını; yazılı belgelere dayalı olmaksızın, sadece sözlü anlaşmalara dair belli başlı pratiklere

yönelik bir yol benimseyerek idare etmesi; halk ekonomisinin temelini meydana getirmektedir. Bu sayede, halkta karşılık bulan ekonomik varlıklar, sağlam temeller üzerinde takas edilmektedir. Söz konusu kapsama dönük olarak, sosyal ve toplumsal saygı kuralları içerisinde, insanların karşılıklı güven tesisinde bulunmaları; halk ekonomisinin geleneksel bağlamdaki işlerliğini temin etmektedir.

Bilindiği üzere, gelenekler, toplumsal yaşamda belli bir ittifak dâhilinde kabul gören birtakım uygulamaları içermektedir. Bu minval üzere, geleneklerin, başlıca tecrübelerle bağlı olarak ortaya çıktıkları açıktır. Bahsedilen çerçevede; gelenekler, içinden çıktıkları toplumları; daha iyiye, daha doğruya ve daha güzele ulaştırmayı amaçlamaktadır (Özarlan, 2005, s. 58). İlgili şekilde, geleneklerin, bir nevi toplumsal barışı ve sosyal refahı tesis ve temin etme görevleri vardır. Halk ekonomisi sistemi de “karşılıklı güven” duygusuna dayanan bir zemine mukabil, geleneklerin iktisadî temellerde devamlılık arz etmesine büyük katkılar sunmaktadır.

Malum istikamette; halk ekonomisine yönelik olarak gelişen, değişen ve dönüşen bir kısım gelenek faktörlerinin; halkın sosyokültürel ve sosyoekonomik yaşam süreçlerini belli bir düzene oturtma gayesine nail olduğunun ifade edilmesinde yarar vardır. Bahse konu duruma dönük olarak, teşvik tedbirlerinden yoksun bir ortamda gelişen halk ekonomisi pratikleri, ekonomi alanında formasyon sahibi olmayan insanlar tarafından; genellikle “sezgi” ve “tecrübe” yoluyla kurulan ufak çaplı pazarlama esaslarıyla yürütülmektedir (Rubin, 2003, s. 157).

İlgili şekilde, halk ekonomisi sistemi vasıtasıyla; insan yaşamını ilgilendiren başlıca gelenek öğeleri, insanlar veya gruplar arasında cereyan eden ticaret ağlarının ilerlemesini takiben; ticarî ilişkilerde karşılıklılık esasına dayalı olan küçük ölçekli pazar ekonomisinin teminatıdır. Bu durum, insanların, kendi üretimlerini; kuşku duymadan takas etmelerinin yolunu açan bir ekonomik düzenin kurulmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla halk ekonomisi dâhilinde, toplumsal çerçevedeki sözlü birtakım antlaşmalar, öncelikle “karşılıklı rıza” esasına dayalı olarak yürütülmektedir. Bu şekilde, insanlar, kendi aralarında yaptıkları belli başlı sözleşmelere uymak şartıyla; mübadelelerini gerçekleştirmektedirler (Diken, 2022, s. 293).

Halk ekonomisinin en önde gelen karakteristik özelliklerinden biri, malum eksenindeki referansların sözlü kültür ortamında teşekkül etmek suretiyle kuşaktan kuşağa aktarılmış olmasıdır. Böylelikle halk ekonomisine ilişkin olarak ortaya çıkan kaynaklar ve bu kaynaklara dayalı tatbikatlar, kuşaklar arasındaki sürekliliklerini kazanmışlardır. Dolayısıyla da halk ekonomisine ait kaynakların pratiğe dökülmesi, belli birtakım kurallara dayandırılarak, bu ekonomi düzeninin sözlü kültür belleğindeki aktif ve başat rolünü sosyal ve toplumsal zeminlerde devamlı kılmaktadır. Zira geleneksel kültürün el verdiği imkânlarla binaen sürekliliğini kazanan halk ekonomisi, “sözlü anayasal belgeler” niteliğindeki kuralları halka telkin etmek suretiyle, halkın alternatif geçimini kuran bir ilişkiler bağını ortaya çıkarmıştır.

2. Halk Ekonomisinin Kültürel Sürekliliğe Etkileri

Halk ekonomisinin ilk uygulayıcılarının; içinde yer aldıkları toplulukların, sözlü tarihiyle tanınan “ilk ataları” olduğunu dile getirmekte fayda vardır. Zira iktisadî alandaki ilk faaliyetlerin, halk ekonomisine dönük bir düzlemde başladığının altını çizmek gerekmektedir. Bu bağlamda, arkeolojik ve etnografik açılardan elzem olan bir kısım maddî kültür unsurları; uygarlıkların temelini meydana getirmiştir (Hamit Zübeyr, 1932, s. 13). Bahse konu oluşumda, insanların ilk atalarından intikal eden geleneksel ekonomik pratiklerin etkileri büyüktür. İlgili husus, malum istikametteki kültürel sürekliliği tetikleyici bir zemin yaratmıştır. Nitekim halk ekonomisinde ortaya konulan karşılıklı güvenilirlik kaidesi, sosyal normların toplumsal çevredeki yaptırımlarına binaen devam ettirilmektedir.

Atalardan kaynaklı bir özellik olarak; sözlü kültür ekseninde cereyan eden halk ekonomisi pratiklerinin nesiller boyunca edinilmesi, öğrenilmesi, benimsenmesi ve özümsemesi; “özendirme” yoluyla gerçekleşmektedir. Malum bünyedeki özendirme yolu ise iktisadî evrende vuku bulan başlıca alışkanlıkların ve davranışların, belli bir topluma özgü müşterek unsurlar olma potansiyelleriyle yakından ilgilidir. İlgili çerçeve içerisinde, sonraki nesillerin bunları öğrenmesi “telkin” ve “teşvik” faktörlerine bağlanmaktadır (Güngör, 1999, s. 102).

Bahse konu zemin etrafında, tarihî çizgideki yerini her kuşak, kendinden önceki kuşağı “rol model” alma yoluna giderek; bu yöndeki pratikleri idrak etmektedir. Söz konusu duruma istinaden; halk arasındaki karşılıklılık esasına dayalı ticarî etkileşimler doğrultusunda oluşan, gelişen, yayılan ve yerleşen trampa usulü bazı uygulamalar; mevcut telkin ve teşvik öğelerinden hareketle, nesiller silsilesine akseden tecrübeler işaret etmektedir. Bu doğrultuda, kültürel sürekliliğin varlığı ekonomiye bağlı olduğu gibi; ekonominin varlığı da kültüre sıkı sıkıya bağlıdır (Boas, 1944, s. 193).

Bilindiği gibi, halk ekonomisi, modern ekonomi düzenleri de dâhil olmak üzere; sayılı ekonomik sistemler arasında gösterilen bir geleneksel ekonomi modelidir. Bununla beraber, halk ekonomisi, toplumsal çatı altında; sözlü kültür ortamı itibarıyla belirlenen bir kısım kaidelerin yansımasıdır. Malum çerçeve içerisinde, halk ekonomisinin temin ve tesis ettiği toplumsal düzenin var oluş şartlarından biri; bu minvaldeki kaidelerin, sözlü kültür yaratmalarından takip edilebilmesidir.

Halk ekonomisi bağlamında tayin edilen belirgin kuralların ve bu kurallara dönük uygulamaların, “karşılıklı söz” beyanatıyla teminat altına alındığını belirtmekte fayda vardır. Buradaki karşılıklı sözden kastedilen şey, ürünlerin veya hizmetlerin, birbirleriyle değiştirilirken; insanlar arasındaki karşılıklı güven prensibinin ön plana çıkarılmasıdır. Zira halk ekonomisinin ana karakteristiklerinden biri, karşılıklı değişime taraf tutulan insanlar arasında, çoğunlukla şifahî bakımdan kurulan müşterek rızaya bağlı anlaşmaların varlığıdır (Özarlan ve Karataş, 2016, s. 22). Bu anlaşmalar vasıtasıyla, ürün

ve hizmet değişiminde karşılıklı olarak tutulan sözler, “yazıyla kayıt altına alınmayan belgeler” niteliğindedir.

Halk kültürünün en temel öğelerinden biri olan halk ekonomisi, kültürel yapının birinci dereceden belirleyicileri, yönlendiricileri ve düzenleyicileri içerisinde gösterilmektedir. İlgili doğrultuda, halk ekonomisi, insan yaşamının birçok alanına etki eden faktörlerin başında gelmektedir. Buna mukabil, halk ekonomisi, halkbilimine ait olarak sınırları çizilen çalışma kadrolarının hemen hemen hepsini muhatap alan bir altyapıya da sahiptir. Dolayısıyla halk ekonomisi; halk mimarisinden halk inançlarına, halk mutfağından halk takvimine, halk hukukundan halk meteorolojisine kadar; halkbiliminin hemen hemen bütün çalışma başlıklarına muhataptır.

Söz gelimi, Anadolu’nun pek çok yerinde; tarımdan elde edilen mahsullerin bol ve bereketli olması maksadıyla yılın belli dönemlerinde yağmur duasına çıkılması, halk ekonomisinin; halk meteorolojisine, halk takvimine, halk mutfağına ve halk inançlarına dair yansımalarını teşkil etmektedir (Artun, 2011, s. 242). Bu minvalde, halk ekonomisinin, geleneksel kültüre doğrudan sirayet eden bir yönünün olduğunu vurgulamak lazımdır. Zira malum iktisadî model kanalıyla, halkın geleceğe dönük geçim kaygısı giderilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda, halkın ekonomik faaliyetlerine yönelik olarak, özellikle halk takvimi önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim halk takvimi, ekseriyetle maddî ihtiyaçlardan ileri gelen ve kuşaktan kuşağa doğal bir öğrenme yöntemi ile aktarılan kültürel bir mirastır (Kara Düzgün, 2017, s. 117).

Bahsedilen istikamette, halk ekonomisine ait olarak ortaya konulan başlıca prensiplerin ve bu prensiplere dayalı kimi uygulamaların kadimlikleri, belli bir insan topluluğunun sözlü tarihiyle tanınan ve bilinen ataları ile torunları arasındaki kuşaklardan ileri gelmektedir. Bu hususun akabinde; halk ekonomisinden yola çıkılmak suretiyle yaratılan prensiplere ve yaşatılan pratiklere bağlanan ilk formların zamansal, mekânsal ve durumsal bağlamları tam olarak bilinmemektedir.

Aynı ölçüde, halk ekonomisi uygulamalarının ilk defa kim veya kimler tarafından meydana getirildiği de belli değildir. Mevzubahis kapsamda, halk ekonomisinin, en eski devirlerden beri sürdürülmekte olduğunun belirtilmesinde yarar vardır. Bu zemini takiben, halk ekonomisinin, köklü bir geleneğe sahip olduğunu dile getirmek mümkündür. Dolayısıyla da halk ekonomisi, kendiliğinden teşekkül eden kadim yapısı gereği, bugün bile geçerliliğini devam ettiren bir iktisadî arka planın öncüsü niteliğindedir.

Bu bağlamda, halk ekonomisinin; “örf”, “âdet”, “teamül”, “anane”, “töre”, “gelenek”, “görenek” ve “moda” (Örnek, 2000, s. 122) olarak sıralanan başlıca sosyal normlara bağlı kalmak suretiyle; hiçbir sorgulamayı kabul etmeksizin, mevcudiyetini bugün de koruduğu görülmektedir. Zira halk ekonomisi, eski alışkanlıkların ve davranışların, bazen ihtiyaca göre yeni anlamlar kazanarak bugüne yansımalarından müteşekkildir. Dolayısıyla halk ekonomisine dair uygulama esasları, halk sathında kutsal

bir nitelik taşımaktadır. İlgili husus, halk ekonomisi ilkeleri de olmak üzere, yaşamın neredeyse her zerresini ilgilendiren bir zemine mukabil; aşağıdaki alıntıyla açık ve net olarak sunulmuştur:

“Çok eski alışkanlıkların ilk sebebini ve çıkış yerini bilmeyiz; hatta onlar o kadar hayatımızın bir parçası olmuştur ki, kimse bunların niçin ve nasıl çıktığını sormayı da aklından geçirmez. İnançlarımızın pek çoğu da bu şekilde benliğimize işlediği ölçüde, şuurlu bilgi konusundan çıkar. İnsanlar niçin selâmlaşır? Niçin büyüklere saygı gösterilir? Kan akrabalarının evlenmesi niçin yasaktır? Cinsî sapıklığın niçin aleyhinde bulunuruz? Doğup büyüdüğümüz yer (vatan) bizim için neden kutsaldır? Niçin ibâdet ederiz? Bunlar ve benzeri sorular pek az sorulur; hattâ küçük ve kapalı cemiyetlerde hiç sorulmaz. İnsanlar çok köklü inanç ve uygulamaları âdetâ tabiatın bir parçası imiş gibi kuvvetle benimsemişlerdir. Nasıl yemek yiyorsak, su içiyorsak, tanıdıklarımızla da selâmlaşırız, Tanrı'ya inanırız, vatanımızı sever ve koruruz, büyüklerimizi sayar, küçüklere şefkat gösteririz.”¹

3. Halk Ekonomisinin Sosyal Normlara Yansımaları

İnsan hayatına belli yönlerden kolaylık sunmak amacıyla, bir kısım sözlü anlaşmalara veya antlaşmalara dayalı olarak teşekkül eden halk ekonomisi düzeni; görelî ve yerel bir kimliğe sahiptir. Bununla birlikte, halk ekonomisine ait uygulama esaslarının, umumiyetle geçerli oldukları kültürel çevrelerde bağlayıcılıkları söz konusudur. Nitekim her kültür çevresinde değişiklik arz eden bazı halk ekonomisi pratiklerine rastlamak muhtemeldir.

Malum nedenden dolayı, her kültürel çevrenin, geleneksel ekonomi bakımından çeşitlenebildiğinin ifade edilmesinde yarar vardır. Dahası, her kültürel muhitte; farklı biçimlerde oluşan, gelişen, yayılan, yerleşen, değişen ve dönüşen geleneksel ekonomilerden bahsetmek mümkündür. Ancak her ne sebeple olursa olsun, geleneksel ekonomik uygulamalar, genelde devlet otoritesinden bağımsız olmak suretiyle; halk nezdindeki şifahi yaptırımlarla varlıklarını sürdürmektedirler.

Halk ekonomisi düzeninde, bilhassa sosyal normların, kültürel sürekliliğe katkı sağlamaları gerekmektedir. Bu katkının ise başlıca işlevsel boyutları olmak zorundadır. İlgili minval üzere, işlevini kaybeden herhangi bir geleneksel iktisadî pratik, güncelliğini ve geçerliliğini yitirerek ortadan kalkmaktadır. Söz konusu durum, bu kapsamdaki kültürel birikimin kesintiye uğramasına yol açmaktadır. Nitekim kültürel kesinti, insan yaşamındaki kesintiye eşdeğer niteliktedir (Güngör, 1999, s. 100). Zira kültürel geleneklere özgü kimi pratikler, kesinti olması durumunda, rastlantısal düzeylerdeki

¹ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 90.

“moda” faktörlerine dönüşebilmektedirler. Dolayısıyla kısa süreli bir popülerite arz eden malum uygulamaların gelenekle olan bağlantıları kopmaktadır.

Malum bünye içerisinde, halk ekonomisi sistemine ait olan pratiklerin, makul seviyelerde yürütülmeleri esastır. Boş bir içeriğe sahip olan, dolayısıyla da akıl tarafından kabul edilmeyen bir iktisadî düzen, halk huzurunda ötelenmektedir. Bu eksende, toplumsal ahlak kuralları devreye girmektedir. Zira toplumsal ahlaka zıt olan bir iktisadî pratiğe rastlamak, neredeyse imkânsız gibidir. Örneğin, insanlar arasında cereyan eden mübadele ilişkilerinde; “karşı tarafa az ürün vermek, ancak karşı taraftan çok ürün almak” türünden bir uygulama; toplumsal ahlaka uygun görülmediği gibi, halk ekonomisindeki akla yatkinlik ilkesine de ters düşmektedir.

Bahsedilen duruma yönelik olarak, halk ekonomisi doğrultusunda ortaya konulan takas pratiklerinden hareketle; üretim değerleri arasında “denklik” şartı aranmaktadır. İlgili eksende, ticarî ilişkiler itibarıyla, işin içine sosyal normlar girmektedir. Sosyal normlar, geleneksel çevrelerde yürütülen ekonomik etkinliklerin, bir bakıma halk hukuku aracılığıyla; belli bir kontrole tabi tutulmalarını gerektirmektedir. Bu durumda, halk hukukunun, halk ekonomisine dayalı olarak sürdürülen sosyal ve kültürel nizamı sağlamaya yönelik bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamakta fayda vardır (Karataş, 2018, s. 57-62). Nitekim halkın içinden çıkan örfî hukuk kuralları, halk iktisadını da şekillendirmektedir. Bahusus, mübadelede kullanılan ürünlerin denk sayılma zorunluluğu, bu durumu özetlemektedir.

Halk ekonomisine binaen geliştirilen sistemsel kaideler ve malum kaidelere bağlı uygulamalar, belli kodların sabit kalması koşuluyla, güncellenebilmektedir. Bu durum, ilgili unsurların, güncel birtakım gereksinimlere dayalı olarak değişmeleriyle alakalıdır. Bilindiği üzere, canlı bir organizma; kendisini sürekli olarak yenilemektedir. Aynı durum, sosyal hayatın tamamlayıcısı olan kültürel faktörler için de geçerlidir. Böylelikle insanî ilişkilerin, zamanla değişebildiği gözlenmektedir (Radcliffe-Brown, 1965, s. 192).

Malum hususun neticesinde, halk ekonomisi sistemine dair geleneklerin mahiyeti, toplumun karşısına çıkan başlıca ihtiyaç unsurları minvalinde; belli birer değişim ve dönüşüm süreci geçirebilmektedir. Bu düzlemden hareketle, halk ekonomisi pratiklerinin de bireysel ve toplumsal ihtiyaçlara göre belli bir şekle girdiğini vurgulamak lazımdır. Örneğin, son dönemler itibarıyla; hızlı bir biçimde kırsaldan kentsele doğru yönelen insanlar arasındaki ürün mübadelelerinde yer yer kullanılan para unsuru, paranın işin içine neredeyse hiç katılmadığı halk ekonomisi uygulamalarının değişim ve dönüşüm sürecini ön plana çıkarmaktadır.

Halk ekonomisi uygulamalarında vuku bulan bir kısım değişim ve dönüşüm öğeleri, birey ve toplum nezdindeki maddî refah düzeyine göre tayin edilmektedir. Söz konusu bağlamda, ilgili değişim ve dönüşüm öğelerinin, toplum yaşamındaki ihtiyaçları cevaplaması öngörülmektedir. Zira örfler, âdetler, gelenekler ve görenekler; şayet

toplumların ihtiyaçlarını cevaplamak maksadıyla ortaya çıkmışlarsa, toplumsal çevrede cereyan eden umumî sosyal değişmelerle beraber; birtakım kültürel unsurların da değişmesi kaçınılmazdır (Güngör, 1999, s. 95).

Söz gelimi, halk ekonomisindeki alış veriş usullerinde, ürün çeşitliliğinin artması ve bazen geleneksel ürünlerin yerini modern teknolojik araçların alması; bu eksenlerdeki kültürel değişimi ve dönüşümü öne çıkaran nedenlerin başında yer almaktadır. Aynı şekilde; savaş, göç, kıtlık, deprem, sel, kuraklık ve benzeri afetler veya felaketler; geleneksel ekonomi düzenini ister istemez etkilemektedir. Nitekim bu gibi travmatik gelişmeler, esas olarak, halk tabanındaki ekonomi pratiklerinin yeniden gözden geçirilmesine ve güncellenmesine fırsat tanıyan bir zemini işgal etmektedir.

SONUÇ

Sonuç itibarıyla, halk ekonomisinin, kendi içinde bütünlük barındıran bir geleneksel ekonomi modeli olduğunun belirtilmesinde yarar vardır. Bu duruma ilişkin olarak, halk ekonomisi; karşılıklı güven ve ahlak kuralları dâhilinde hayata geçirilen bir dizi küçük ölçekli ticarî faaliyetin süreklilik arz etmesiyle varlığını koruyabilmektedir. Dolayısıyla halk ekonomisi, sözlü kültüre bağlı olarak cereyan etmekle birlikte, şifahi bilgilere ve belgelere ait başlıca özelliklerden müteşekkildir.

Malum özellikleri; eski ve köklü değerlere sahip olmak, süreklilik ve gereklilik arz etmek, toplumsal düzeni kurmak, halka ekonomik istikrar sağlamak, ufak çaplı ticaret mekanizmalarında mantıksal bir uyum geliştirmek, insanlar arasındaki karşılıklı güven duygusunu tesis etmek, ticaret ahlakını yaşatmak, geleneksel üretime katkı sunmak ve benzeri şekillerde sıralamak mümkündür.

Bütün bu sayılan özelliklerin bir devamı olarak, halk ekonomisinin, kadim bir geleneği bünyesinde barındırdığının altını çizmek gerekmektedir. Zira halk ekonomisi, atalar döneminden getirilen kimi alışkanlıklardan ve davranışlardan beslenen bir gelenek kültürü unsurudur. Nitekim halk ekonomisi, insanlığın ilk devirlerinden itibaren ortaya çıkan maddî kaygıların beraberinde, neredeyse insanlıkla yaşıt bir geri plana sahiptir. Bu bünyeye yönelik olarak, insanlığın ilk zamanlarından bu yana, ekonominin yaşamı tamamıyla etkisi altına aldığı ortada olan bir gerçektir.

Halk ekonomisinin, insanlığın ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar mevcut olan temel birtakım ihtiyaçlardan hareketle; ufak tefek güncellemeler doğrultusunda varlığını idame ettirdiğini vurgulamakta yarar vardır. İlgili şekilde, halkta karşılığı olan ekonomik faaliyetler, yalnızca “tespit” noktasıyla sınırlı kalmayarak; halkın gereksinimleri mukabilinde ilerlemiştir. Bu durum ise halka özgü olarak gelişen iktisadî kalkınmanın önünü açmıştır. Söz konusu kalkınma, özellikle ekonomik darboğaz anlarında kendisini hissettirmektedir. Zira malum zamanlarda, bilhassa kırsal kesimlerde

ikamet eden aileler, kendilerine ve çevrelerine yetebilecek derecede bir ürün yelpazesi ortaya koyabilmektedirler.

Halk ekonomisinin insanlar tarafından devam ettirilmesinde, bu yöndeki kültürel sürekliliğe mahal veren bazı değişim ve dönüşüm unsurlarının büyük etkileri bulunmaktadır. Söz konusu unsurlar, esas itibarıyla, halk ekonomisi pratiklerini destekleyici özellikler üstlenmektedir. Bu özelliklerin en önde geleni, şüphesiz, halk ekonomisi uygulamalarındaki işlev kaybının ortadan kaldırılmasıdır. Zira işlevini yitirmeye yüz tutan bir ekonomi düzeni, kısa vadede olmasa bile, uzun vadede tamamen ortadan kalkmaya mahkûmdur.

İlgili doğrultuda, halkın, kendine özgü iktisadî yaşamını; yazılı olmayan başlıca bilgilere ve belgelere dayandırmak suretiyle inşa etmesi, halk ekonomisinin karşılıklı anlaşmalar veya antlaşmalar bağlamındaki niteliksel yönünü ortaya koymaktadır. Bütün bu açıklamalardan yola çıkılarak, halk ekonomisi, sosyal yaşamın ve toplumsal yapının tümüne sirayet etmekle birlikte; geleneksel zemindeki maddî ve manevî kültür faktörlerini de belirleyen, yönlendiren ve düzenleyen bir sistematığın tezahürüdür.

KAYNAKLAR

Alpago, H. (2018). Ekonominin Toplumsal Gelişme Sürecindeki Yeri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (13), 303-317.

Artun, E. (2011). *Türk Halkbilimi*. (Yedinci Baskı), Karahan Kitabevi.

Bates, D. G. & Fratkin, E. M. (2003). *Cultural Anthropology*. (1st Edition), Allyn and Bacon.

Boas, F. (1944). *The Mind of Primitive Man*. (Fourth Edition), MacMillan Company.

Bougle, C. (1964). *Sosyolojinin Unsurları*. (K. N. Duru, Çev.), (1. Baskı), Millî Eğitim Basımevi.

Çobanoğlu, Ö. (2009). Türk Halkbilimi Çalışmaları Kadrosuna Göre Atatürk Döneminde Araştırma Eğilimleri ve Sonuçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü: Atatürk Dönemi (1920-1938)*, Cilt 3, (1. Baskı), O. Horata (Ed.), Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Diken, H. A. (2022). *Halk Ekonomisi ve Geleneksel Mutfak Kültürü Bağlamında Kaz*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Güngör, E. (1999). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. (12. Baskı), Ötüken Neşriyat.

- Hamit Zübeyr (Koşay) (1932). *Halkbilgisi Kılavuzu*. (Birinci Basılış), Matbaacılık ve Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. (On Yedinci Basım), Ötüken Neşriyat.
- Kara Düzgün, Ü. (2017). Giresun'da Halk Takvimi, *Takvim Kitabı*, E. Gürsoy Naskali (Ed.), (1. Baskı), Kitabevi Yayınları. (ss. 115-144).
- Karataş, H. (2018). *Halk Hukuku Uygulamaları ve Sürgün Gelinler*. (1. Baskı), Doğu Kütüphanesi.
- Mauss, M. (2011). *Sosyoloji ve Antropoloji*. (Ö. Doğan, Çev.), Doğu Batı Yayınları.
- Örnek, S. V. (2000), *Türk Halkbilimi*. (II. Baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özarlan, M. (2005). Bir Halk Ekonomisi Örneği Olarak “Hab” ve “Değişik/Değişik” Geleneği ve İşlevleri. *Türkbilig*, (10), 54-59.
- Özarlan, M. ve Karataş, H. (2016). Halk Ekonomisinde Mübadele: “Örüden Tutma Kardaşlık” Örneği. *Millî Folklor*, 28 (110), 17-29.
- Özdemir, N. (2009). Kültür Ekonomisi ve Endüstrileri ile Kültürel Miras Yönetimi İlişkisi. *Millî Folklor*, 21 (84), 73-86.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1965). *Structure and Function in Primitive Society Essays and Addresses*. (1st Edition), The Free Press.
- Rubin, P. H. (2003). Folk Economics. *Southern Economic Journal*, 70 (1), 157-171.
- Weber, M. (2014). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. (Ö. Ozankaya, Çev.), (2. Basım), Cem Yayınevi.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.10>

Volume 7/1

2023 p. 208-220

BOOKS AS FASHION ACCESSORIES: PARATEXTS AND TRANSLATION

MODA AKSESUARLARI OLARAK KİTAPLAR: YANMETİNLER VE ÇEVİRİ

İrem Ceren DOĞAN*

“More than ever, the cover is seen as packaging, the poster for a book.”

Kate Klimo

ABSTRACT

The rise of media culture in the 21st century paved the way for images to luster. This rise is especially noticeable through more visible channels. Recently, it has been observed that commodities are rendered more visible through social media and the fashion industry. In this context, literary works come into prominence with various media spectacles. These works, which emerged as cultural consumption products express various tastes as part of the "society of the spectacle". To understand the social dynamics of this century, the research on definitions and dynamics in many disciplines done by Guy Debord, Lev Manovich, and Pierre Bourdieu is utilized. The debate on books as fashion accessories start from the headlines of fashion magazines with regards to “the society of the spectacle”, “aesthetic society” and “cultural capital”. In this vein, the factors that are effective in the process of books being a part of fashion are examined by many researchers from a wide array of fields. As books are directly associated with the contents of the book covers and their designs as complementary accessories, the notion of paratext by Genette seems to be in a better position to present a framework of analysis in translated literature. Since the front and back pages of the books are considered paratexts, the cover design, especially for translated literature, is positioned as a crucial aspect as well as their literary value. The only focus

* Arş. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, E-mail: iremcerendogan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4929-6159, Bitlis, Türkiye.

of this study is not on the front covers of the books. It is also scrutinized that the visibility of the translated literature enabled by the fashion industry and social media reflects certain tastes and preferences of individuals. In addition to the reflection of these preferences on the cultural capital of the customers, the effect of the sales and marketing of the books is also examined.

Key Words: *Fashion, Translation, Paratext, Cultural Consumption*

ÖZ

21. yüzyılla beraber medya kültürünün yükselişi, imajların ön plana çıkmasının önünü açmıştır. Bu yükseliş, özellikle daha görünür mecralar üzerinden göze çarpar. Son yıllarda sosyal medya ve moda endüstrisi üzerinden metaların daha görünür kılınmaya çalışıldığı görülür. Edebiyat eserleri de bu bağlamda çeşitli medya araçları ile daha ön plana çıkar. Kültürel tüketim ürünleri olarak ortaya çıkan bu eserler, “gösteri toplumunun” bir parçası olarak çeşitli beğenileri simgeler. Bu yüzyılın toplumsal dinamiklerini anlamak üzere, Guy Debord, Lev Manovich ve Pierre Bourdieu gibi farklı disiplinlerden araştırmacıların tanım ve dinamiklere ilişkin araştırmalarından faydalanılır. “Gösteri toplumu”, “estetik toplumu” ve “kültürel sermaye” gibi kavramlar ışığında, kitapların birer moda aksesuarı olarak düşünüldüğü moda dergilerinde yer alan başlıklardan yola çıkılır. Bu bağlamda, kitapların modanın bir parçası haline gelmesinde etkili olan faktörler incelenir. Kitapların tamamlayıcı aksesuarlar olarak düşünülmesi doğrudan kitap kapakları ve tasarımlarıyla ilişkilendirildiğinden, çeviri eserler bağlamında Gerard Genette tarafından ileri sürülen “yanmetin” (“paratext”) kavramından yararlanır. Kitapların ön ve arka kapakları birer yanmetin sayıldığından, özellikle çeviri kitaplarda kapak tasarımı, eserin edebi niteliğinin yanında oldukça önemli bir yönü kabul edilir. Bu çalışma kapsamında, eserlerin sadece kapaklarına değil, aynı zamanda moda endüstrisi ve sosyal medya üzerinden görünür kılınmalarının kişilerin kitap seçimlerine ilişkin çeşitli zevk ve tercihleri yansıtmasına da odaklanılır. Bu tercihlerin kişilerin kültürel sermayelerini yansıtmasının yanında kitapların satış ve pazarlaması bağlamında etkisi de incelenir.

Anahtar Kelimeler: *Moda, Çeviri, Yanmetin, Kültürel Tüketim*

Introduction

Visual communication is accepted as the most prevalent communication tool of our age. In this context, it is undeniable that social media platforms have transformative power as parts of this visual network. These areas especially support the society's production of cultural capital (Bourdieu, 2015). This consumption society and its dynamics have been the subject of many studies in recent years, especially in the field of

TOBİDER

sociology. The common point of the research on the society of the 21st century is that in this society, social appreciation and acceptance are shaped through images. It can be argued that the media is extremely effective within this social structure where visual communication comes to the fore. The spectacle-oriented structure of the consumer society, in which the image is at the forefront, is revealed through media tools (Kellner, 2005: 59). In this context, it would not be wrong to say that literary works have also turned into the objects of consumption. However, the dynamics that are effective in the transformation process of these works into consumption objects are also to be scrutinized.

First of all, it is possible to state that these works do not come to the fore merely with their literary qualities, but especially with their symbolic values. Whereas reading and carrying books are interpreted as indicators of the intellectual level of the individual, it has been observed that such an individualist and closed activity as reading is presented to the public in recent years. This situation is directly related to the fact that books become more visible as consumption objects, as carried by celebrities and photographed by bloggers.

There is a strict connection between the culture industry and media culture as they both contribute to each other's ever-growing cycle. The visibility is also related to individuals exhibiting their cultural capital, following the tastes of a particular class and being accepted for that class, and feeling belonged. These popular culture products reach such a point that they are detected even by fashion magazines and interpreted as "fashion accessories" by them. The transformation of these works into "accessories" is related to the harmony of the book covers with the combinations or environments to which they are assumed to belong. In this context, the concept of "paratext" (Genette, 1997) including book covers, comes to the fore, in the context of translated literature. In this study, the dynamics that affect these covers, other than literary values, will be discussed while focusing especially on the front covers of the books as paratexts.

1) Books as Consumption Objects

In the consumer society, the economic values of the objects along with the values they symbolize stand out. In this context, the most important products that attract attention with their symbolic value may be literary works. The sale and circulation of books are directly linked to the symbolic value of the works. The preference for literary works by people who want to achieve an intellectual appearance within the scope of the "visibility" theme of the modern world cannot be explained by merely cultural consumption. The commodification of literary works in the capitalist system reveals that these works cannot be considered independently from the cultural and economic capital in Bourdieu's sense. In this media age, in which everything is tried to be rendered "visible", the visibility of books is related to status anxiety in our opinion. Although the act of reading, which reveals the cultural capital of people, is an individual act within the private sphere, this act has now moved to open and visible areas with the changing socio-cultural structure.

At the same time, it is possible to observe that more than one factor is active in the selection of books that show the cultural tastes of individuals. To look beneath the surface of the “visibility” of the 21st century, it is necessary to mention the definitions of society by various theoreticians in the macro framework and the factors that determine the cultural capital of individuals in the micro-framework.

In the 1960s, French theorist Guy Debord asserted the concept of the “society of the spectacle”. Debord described the spectacle as a term that “unifies and explains a great diversity of apparent phenomena” (Debord, 1967: 10). The term used to refer to consumer society including “the packaging, promotion, and display of commodities and the production and effects of all media” (Kellner, 2005: 59). According to Debord, sight is “the most abstract, the most mystified sense corresponds to the generalized abstraction of present-day society” (ibid: 18). Thus, the spectator is the main actor of the spectacle, with his both active and passive positions. The spectator is active as (s)he is also the consumer and an active viewer. (S)he is passive as being influenced by the spectacle itself. Douglas Kellner explains this binary nature of spectacle as:

“The concept of the spectacle, therefore, involves a distinction between passivity and activity and consumption and production, condemning lifeless consumption of spectacle as an alienation from human potentiality for creativity and imagination. The spectacular society spreads its wares mainly through the cultural mechanisms of leisure and consumption, services and entertainment, ruled by the dictates of advertising and commercialized media culture.” (Kellner, 2005: 60-61)

According to Debord, life turns into images in the society of spectacle and these images are seen via various mediations. These images are mediated by media culture. As the consumption-oriented capitalist society is felt through leisure activities, it is pretty common for people to imitate certain images of the producers. When we think of the target audience as consumers, then who are the spectators? Debord explains the spectator as “the active viewer and consumer of a social system” (Debord, 1967: 42). In this society, there is a passive spectator part whereas some people of the society are actively engaged in the production of cultural material. Therefore, Debord’s society of the spectacle is a society composed of dualisms as passive/ active, producer/ consumer (Kellner, 2005: 60).

Manovich (2016) asserts a different perspective regarding the society of the 21st century by describing it as an “aesthetic society”. He asserts that in this society, “aesthetic is the key property of commercial goods and services” (2016: 5). Therefore, in an aesthetic society, beautiful images are at the forefront. However, the processes regarding the composition are also crucial. “In such society, production and presentation of beautiful images, experiences, styles, and user interaction designs are central for its economic and social functioning” (ibid.). We understand from this definition that an aesthetic society requires making aesthetic choices to sustain certain trends in different fields. Form and appearance are crucial elements of this society. Regarding the actors of this society, it is possible to state that there are influencers and people who get influenced.

The term “influencer” goes far beyond social media. We can count stylists, architects, and designers as creating forces of the spectacle or aesthetics. Moreover, there is a certain people make these creations visible by sharing them on different media platforms including social ones. They can be supermodels, celebrities, social media influencers. In this study, we focus on supermodels and how they make reading “visible” as a part of fashion.

1.1 Cultural Capital

Karl Marx asserts that capitalist society is production-oriented. The materialism conditions the political, social and intellectual life processes. There are different means of production including cultural one. Based on this Marxian sense of cultural production, Bourdieu asserts the term “cultural capital”. In the frame of this concept, Bourdieu alleges that the likings and pleasures are culture-oriented and they are parts of different classes of the society. He mentions the “legitimate taste” of society and associates it with high culture products. These products are the trend-setters of cultural production. Fundamentally, this “legitimate taste” means following the taste of superior or ruling classes. Even if this idea is based on the class system, in the 21st century, the idea has a different basis. As the trend-setters change expeditiously, the taste of society also changes with them. Nowadays, legitimate taste turns into a general inclination to imitate the taste of the trendsetters, especially within the concept of media. These changes within the society are associated with aesthetics and spectacle by Debord and Manovich.

Bourdieu asserts another important concept affecting the relationship between aesthetics and appreciation. He uses “habitus” to explain this broad phenomenon. Habitus can be considered a person’s dispositions and expectations regarding social choices. It is also directly related to the resource of knowledge (Bourdieu, 1990). As an individual can not be thought free from the society and culture he lives in and knowledge is a crucial part of the culture, the vision of the individual is shaped by the dynamics of that society. The “class-based” approach of society may be obsolete; however, the worldview of the individual is directly related to the socio-economic status of him. Both education and socio-economic status of the individual affect the understanding, behaviour, and attitudes of the individual. The concept of habitus is used to refer to all these qualities of the individual. A formal definition regarding the term comes from Webb, Schirato, and Danaher:

“A concept that expresses, on the one hand, the way in which individuals ‘become themselves’ –develop attitudes and dispositions –and, on the other hand, the ways in which those individuals engage in practices. An artistic habitus, for example, disposes the individual artist to certain activities and perspectives that express the culturally and historically constituted values of the artistic field” (Webb et al., 2002, p. xii–xiii).

This definition shows that an individual's habitus is based on both uniqueness and imitation. Each individual has unique dispositions; however, in this media age, we all tend to get influenced by the prevalent trends and inclinations of the society that we live in. This effort is to be accepted as a part of that society. That is why people follow the trends of society and keep up with the rapid changes. Therefore, it is possible to assert that cultural capital, as a part of one's habitus is composed of tradition and innovation, imitation and individuality.

All of the concepts stated above is related to the modern world and its inclination to turn everything into a spectacle. Thus, in the macro frame, this world is called an "aesthetic society", "society of the spectacle", and "consumer society" in which cultural capital plays a crucial part. Even if the names change, the essence is still the same for all these scholars. They all try to attract attention to a view-oriented world. Moreover, in this world, literature has to be visible as well. Even the reading as an individual and implicit activity turns out to be an explicit one. In the next chapter, we will focus on the reflections of this society on literature and its marketing.

2) Book Covers as a Part of Fashion

In a consumer society or society of the spectacle, books have become more visible through media, especially social media platforms. Thanks to the photographs, posts and commentaries of celebrities and bloggers, more and more people get influenced day by day. Recently, there have been a lot of photographs of celebrities carrying books or of books in a very pleasant environment in harmony with them, interpreted as literature's handshaking with the fashion. These scenes turn reading into a fashionable activity. Famous fashion magazines like *Vogue* and *Elle* started to bring this issue forward via celebrities. *Elle Turkey* uses this headline in the issue of October 2022: "The Outrageous Flirt of Literature and Fashion". The basic idea of this article is that literature becomes more visible when it becomes a part of fashion in this modern world which is based on "appearances". As celebrities carry their books on the street, reading turns out to be a less elitist activity. The book clubs founded by celebrities make literature come closer to society (Elle, 2022).

Another magazine, *New York Post* uses the "Bella and Gigi Hadid make books the hot new accessory of 2019" (Laneri, 2019) headline with the pictures of supermodels carrying books, whereas *i-D* has a more interesting headline for the same situation: "Gigi Hadid was spotted with a book! We've not had such excitement since Britney Spears was spotted with a copy of Voltaire's 'Candid' " (Snow, 2019). All these headlines are from 2019, showing us the excitement created by the books carried by celebrities. The books are called as "new brainy accessories" by the same magazine. It is no doubt that this excitement is related to the visibility of literature which is seen as "old-fashioned" and "antiquated". This visibility shows the world that reading is "fun" and it is common even among super busy people.

Figure 1: Gigi Hadid with a copy of “Stranger”

Even though there has been strong opposition against the idea of considering books as accessories, another crucial point of the supermodels with books is that it shows “beauty and brain go together”. The message that supermodels are no longer thought all about their physical appearances, they are also literate people with intellectual pleasures is a very strong one in the frame of the modern world. While the physical appearance of not only women but also books is of importance in today’s world, books carried by these women are also strong signs of women's intellectuality.

It is possible to ask what makes reading, a private act on its own, visible. Why do people, especially celebrities, choose certain books to be photographed? In today’s world, all media sources including social media like Instagram serve as marketing devices. However, this situation is both the source and the result of the visibility of literature. The more the books are visible, the more they sell. On the other hand, publishers tend to follow trends while producing and translating literature. Thus, we can state that there is a cycle of supply and demand when it comes to popular literature. As a result, publishers tend to design books to have popular public appearances. These “instagrammable” books or the books carried as clutches by celebrities have specific qualities. Why do people choose certain books? What are the qualities? What makes some books “instagrammable” or “clutches”? To answer these questions, we should turn to “book covers” as the promotional part of literature.

Today’s world is a world of “images” in which everyone tries to be visible. In the world of appearances, the “cover” seems crucial. Under such circumstances, it is inevitable to judge a book by its cover. Being aware of this fact, publishers design covers to make them “eye-catching”. Therefore, the cover of a book becomes even more important than the content. The instance stated above about the Hadid sisters shows that the books carried by them are seen as a part of their styling. New York Post comments on the outfit completed by the book:

“Gigi has opted for a more fashion-forward spin on “serious dressing” — as befitting someone reading a book beloved by “French literature fiends” — pairing Camus’ existential classic with a deconstructed, slim-fit, chartreuse capris-pant suit and black boots. All she needs is a beret and a clove cigarette and her transformation from fashion influencer to book influencer will be complete!” (Laneri, 2019)

A similar comment on the style of Gigi Hadid comes from Vogue:

“She’s been seen carrying a copy of *The Stranger* by Albert Camus, a classic that has been on the must-read lists of philosophy nerds and French literature fiends for decades. Hadid was first seen flaunting a copy of the absurdist French novel, with its famous black and white graphic cover, en route to the Fendi show in Milan last month. It was just the right match for her fashion-forward suit, cut above the knee in the palest shade of yellow.” (Satenstein, 2019)

The common point of both comments is that they refer to *Stranger* of Albert Camus, a masterpiece; however, the main focus is on the design of its cover and how it is relatable to the rest of her outfit. Although these comments belong to fashion magazines, it can be asserted that considering books as accessories is still shallow even for them. However, these comments lead us to our main research question: What quality makes a book preferable to show a public face? In the frame of this study, we answer these questions with Gerard Genette’s term, “paratext”.

3) Paratexts and Marketing

French scholar Gérard Genette asserts the term “paratext” in his book *Seuils* (1987) which was translated into English as *Paratexts: The Thresholds of Interpretation* (1997). “Paratexts” refer to presentational “verbal and other productions” accompanying and surrounding the text. These “accompanying productions” are “thresholds... enabling a text to become a book and to be offered as such to its readers and, more generally, to the public” (1997:1). Based on the extratextual materials, paratexts cover “titles and subtitles, pseudonyms, forewords, dedications, epigraphs, prefaces, intertitles, notes, epilogues, and afterwords” (Macksey 1997: xviii). The foremost aspect of paratexts is to attract the reader to enter into the texts while shaping the reader expectancy related to the book. Presenting the book as a whole to the reader also shows how to handle the book (Genette, 1997: 9). Paratext is an umbrella term covering both textual materials and the comments, interviews, and news on the text. As a consequence, Genette divides paratexts into subcategories as “peritexts” and “epitexts” (1997: 10-12). “Peritext” refers to all elements in and on the book like book cover, foreword, epilogue, book title, font and font size. “Epitext” includes the elements existing outside of the book. However, all these elements are related to the book. Epitexts cover talks, news, interviews, diaries, author’s self-notes about the book. Genette divides “peritexts” into two as “publishing peritext” and “authorial peritext”. “Publishing peritexts” include syle, index, book cover, inner cover, font and font size while “authorial peritexts” cover book titles, name of the author, preface, contents, subtitles and bywords. (Genette, 1997: 12).

In the frame of this study, we focus on the book covers as “peritexts”. The main focus is on “publishing peritexts” as they are the foremost qualities of books to attract readers’ attention. The aforementioned articles from different magazines view books as accessories only because of their cover. Thus, what makes the books attractive is the usage of right paratexts and peritexts in this context. Genette highlights this point as “for us, accordingly, the paratext is what enables a text to become a book and to be offered as such to its readers, and, more generally, to the public” (ibid: 3). Approaching the subject from the perspective of translations, “offering” the book to the public seems quite problematic in today’s world. When it comes to the translation of classics, there have been numerous different translations published by different houses. Thus, it is a problem of “grabability” (Yampbell, 2005: 349) which differs a translation from the others on the shelf of a bookstore. In a world of “visibility”, peritexts, especially book covers and spines are crucial. Wendy Armstrong, the special markets manager at Consortium Book Sales and Distribution states that “many times customers say that they need books with buttery yellow and moss green on the cover” (qtd. in Mutter, 2005). These choices show that books are considered as a part of puzzle completing a styling or a picture to be shared on social media. The rise of this trend coincides with the popularity of social media. As Twitter and Instagram becomes more prevalent, the design of the books comes into prominence. Thus, publishing peritexts reflect the deliberate choices regarding the book title, colour, font, font size.

Peritexts, especially book covers, have the potential of increasing or decreasing the marketability of translations as well. By the design of the book cover, the book turns into a marketing material in competition with other books available on the market. In this way, literature turns into materiality. Being aware of this fact, publishers and marketing experts “manipulate” the design of book covers (Yampbell, 2005).

4) Paratext and Translation

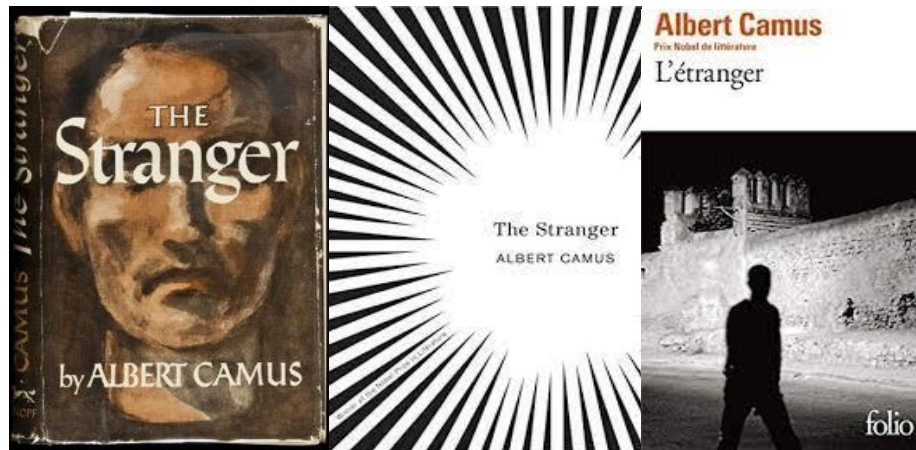
Approaching the subject through the example of the Hadid sisters, Gigi was carrying an English translation of Albert Camus’s *L’Étranger*. The comments on the book are all about the color of the cover and how it is suitable for her styling as mentioned before. Even if we cannot be sure if this is the reason why the model chooses that copy of the book, people tend to understand and interpret it as such. Thus, when it comes to the translation of classics, there are a lot of different covers of different translations. In such a competitive field, publishers tend to catch up with the latest trends to make their version more eye-catching than the others. Thus, the spine and cover of the book determine the success of the book as much as the content does. The cover may be one step ahead of the content when it comes to less popular authors and works. Especially the multitude of retranslations of the same book creates rivalry among the publishers. At this point, the covers should attract the reader at the first glance. Therefore, the book covers can be considered “promotional materials”.

The books carried or shared by celebrities are advertised by themselves. It is possible to question to what extent a book needs advertising; however, if the book is in a market with its various rivals, especially in the case of a multitude of retranslations, publishers feel obliged to promote or advertise their version. Kate Klimo states that “The marketplace is tougher today. You need every advantage when everybody is competing for the same customer, same shelf space. More than ever, the cover is seen as packaging the poster for a book” (qtd. in Maughan, 1998: 127). If the cover is that important, what do publishers do to make them more attractive? They reissue books with “new covers” or reformat the traditional size, especially for the classics. It is pretty common that a book is rejacketed within a year even if it is not outdated, as a part of marketing strategy. We should highlight that even if an attractive cover or high-quality print seems alluring, the name of a popular translator given on the front cover is also a criterion for customers. As a result, in a world of visibility, it is crucial to make the translator visible to a conscious audience.

Another issue about the book covers is the title of the book. It has been asserted that short titles and bright colours make books more remarkable. It is very common to change, generally shorten, the title during the translation process. A book that was translated into a target language with a long title can be shortened for reprints or retranslations. This translation strategy appears as a part of the marketing strategy of the publisher to deal with the competitive conditions of the market. It is possible that shorter titles are associate with fluent texts in the mind of the target audience. Moreover, sometimes the only part of the book visible to the reader is its spine. Due to the limit of the spine, it can be considered a smart move to shorten the title to present it with a bigger font size even for a thin book.

Designing the cover of the target text depends on different criteria besides marketability. These criteria can be categorized as the audience, subject matter, genre, and literary movement to which the book belongs. The content and literary movement are the foremost elements considering the design. The English translation of *L'Étranger* carried by Hadid has a modern cover to be considered as a part of her styling. The cover of the source text in French shows a facing back man in front of a castle, implying that his identity is unknown. However, the cover of the English translation is quite plain and modern with black stripes. The phrase “Winner of the Nobel Prize in Literature” is placed between two stripes in smaller font, implying that is not crucial for the advertisement of the book. The problematic part of the cover is that there is no information regarding the translator. Thus, the translator of the book is invisible on the cover. This may be considered as a part of the plain cover with little script or given that the book is a popular masterpiece, the audience can be aware of the fact that it is written in French. Another reason may be the will to make the cover similar to the original one with the same colours and script. Whichever the reason is, this cover prioritizes the author and places the translator into the secondary position, rendering him invisible.

Figure 2: The French and English Covers of “The Stranger”

The first cover of the book belongs to the 1946th edition, the first American edition of the novel. This has also been the first book to introduce Albert Camus to the American audience. The cover has the face of a man whose eyes are covered implying that he is a “stranger”. The sketches and watercolors were commonly used on book covers at that time. The covers change profoundly in 2000s when the covers turn to be less realistic and more representational. The second cover shows this transition from realistic to abstract. This second cover is the one carried by Gigi Hadid. It has transcendental lines on a white background. The third cover belongs to the original text in French titled *L'étranger*. There is also a mysterious man on the cover whose face can not be seen, emphasizing that he is a stranger just like the first English cover. Therefore, it is possible to state that the first English cover of the novel creates an equivalent effect to the original print in French. On the other hand, the second cover looks more “modern”, even “modern” enough to be carried as an accessory by a supermodel even if it does not give a clue regarding the theme of the novel. Based on this, we can assert that publishers do not tend to reflect the theme of the books via photographs or sketches which are thought to be obsolete. The recent cover seems to be more plain with one or two colours and font size is minimal in this example.

Conclusion

This study focuses on the effect of books on consumer culture as well as the dynamics that paved the way for books to be seen as consumption objects in the 21st century. In addition, the issue of "visibility" is scrutinized in the context of media as a part of considering books as accessories. In this discussion, the front covers of translated literature are at the center within the framework of Gerard Genette's concept of paratext. The design and function of these covers are also discussed in the context of the dynamics of the consumer society.

“The packaging, promotion and display of the commodities” within the concept of “consumer society” put forward by Kellner (2005) are in line with the peritextual features of the translations. The packaging refers to the book covers as peritexts. Promotion and display of the books are exemplified in the context of celebrities carrying books. The books made visible via celebrities or Instagrammers are displayed as “high-culture products” as well as promoted. Thus, the promotion of literature is directly related to the visibility of the works, while this visibility is enabled especially via media platforms. As life turns into images and appearances, all of them are mediated by the media culture. Another important proof of the importance of the images is that there has been no mention of the back cover texts. Only the front covers attract attention because of their design. Therefore, the “new brainy accessories” are handled just based on their front covers without needing any more information regarding the content. It is also possible to state in this case that form comes before the content.

Manovich’s term “aesthetic society” is also about the “beautiful images” and their display in the frame of economic and social functioning. In the context of the promotion of translated literature, both the production regarding peritexts and presentation are related to the aesthetic images to attract attention. Bourdieu’s “legitimate taste” is the taste of celebrities in today’s world, enabling their choices to be considered as “trend-setters” of cultural production. Following these choices also means that individuals possess a taste. As Bourdieu links the “class” status to the appreciation of art, following certain trends or “trend-setters” is a concern of belonging to a certain class or appearing as such. Therefore, the intellectual habitus of individuals is not just shaped by mere knowledge, aesthetics and appreciation also seem to be at the center.

Another important finding of this study in the context of shaping social and individual tastes is related to the translator’s visibility. While translating Camus’s masterpiece into English, it has been observed that the publisher tries to make the target text equivalent to the source one stylistically, but aims not to create the impression that the target text is a translation. The fact that the same colors are dominant on both covers, but the name of the translator is not included on the cover of the English target text, is an indication that the translator has secondary status. It is possible to state that when commercial concerns come to the fore, the visibility of the translator stays in the secondary status in the context of this translation.

REFERENCES

- Bourdieu, P. 1990. In “Structures, Habitus, Practices”, *The Logic of Practice* Cambridge: Polity, pp. 52-65.
- Bourdieu, P. 2015. *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Tr. D. Fırat & G. Berkkurt. Ankara. Heretik Yayıncılık.

- Debord, G. 1967. *Society of the Spectacle*. Detroit: Black and Red.
- Genette, G. 1987. *Seuils*. Paris: éditions du Seuil.
- Genette, G. 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Tr. Jane E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kellner, D. 2005. "Media Culture and The Triumph of the Spectacle". *Fast Capitalism*, 1: (1). pp. 58-71.
- Laneri, R. 2019. "Bella and Gigi Hadid make books the hot new accessory of 2019". *New York Post Lifestyle*. Online: <https://nypost.com/2019/03/19/bella-and-gigi-hadid-make-books-the-hot-new-accessory-of-2019>. Access: 15.10.2022.
- Macksey, R. 1997. "Foreword." In *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Gerard Genette (Tr. Jane E. Lewin), Cambridge: Cambridge University Press. pp. xi–xxiii.
- Manovich, L. 2016. "Designing and Living Instagram Photography: Themes, Feeds, Sequences, Branding, Faces, Bodies". . Date of Access: 12.10.2022. Online: http://manovich.net/content/04projects/097-designing-and-livinginstagramphotography/instagram_book_part_4.pdf
- Maughan, S. 1998. "Paperback Reissues: Everything Old Is New Again". *Publishers Weekly*. pp. 126–29.
- Mutter, J. 2005. "Buying Books by Their Covers". *Publishers Weekly*. Volume 252. Issue 11. Online: <https://www.publishersweekly.com/pw/print/20050314/31420-buying-books-by-their-covers.html>. Access: 01.09.2022.
- Satenstein, L. 2019. "Would You Join the Bella and Gigi Hadid Book Club?". *Vogue Fashion*. Online: <https://www.vogue.com/vogueworld/article/bella-hadid-stephen-king-gigi-hadid-albert-camus-reading>. Access: 19.10.2022.
- Snow, P. 2019. "Gigi hadid was spotted with a book!". *i-D Culture*. Online: <https://i-d.vice.com/en/article/nexggg/gigi-hadid-was-spotted-with-a-book>. Access: 20.02.2023.
- Webb, J., Schirato, T., & Danaher, G. 2002. *Understanding Bourdieu*. Australia: Allen & Unwin.
- Yampbell, C. 2005. "Judging a Book by Its Cover", *The Lion and the Unicorn*, Volume 29, Number 3, pp. 348-372.

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.13.11>

Volume 7/1

2023 p. 221-244

**TÜRKİYE'DE CAZ MÜZİĞİNİN İLK KADIN YORUMCUSU:
SEVİNÇ TEVS**

**THE FIRST FEMALE PERFORMER OF JAZZ MUSIC IN TURKEY:
SEVİNÇ TEVS**

İlknur AKSOY*

Fulya SOYLU BAĞÇECİ**

ÖZ

Bu araştırmada, ilk kadın caz sanatçımız Sevinç Tevs'in hayatı ve Türkiye'de caz müziğine sunduğu katkılar ele alınmıştır. Dünyanın pek çok ülkesinde farklı biçimlerde gelişme göstermiş olan caz müziğinin Türkiye'deki gelişiminden kısaca bahsedilmiş ve bu süreçte araştırma konusuyla bağlantılı hususlar üzerinde durulmuştur. 1950 sonrası Türk toplum yapısının hızlı değişim ve dönüşümüyle birlikte caz müziğinin de bazı müzisyenler tarafından icra edildiği ve bu doğrultuda belirli oranlarda dinleyici kitlesinin oluşmaya başladığı görülür. 1940'lı yıllardan itibaren ses ve yorumculuğu ile kendini göstermeye başlayan Sevinç Tevs, caz müziğinin ülkemizdeki gelişim seyrinin dikkat çeken bir karakteri haline gelir. Gerek yeteneğiyle gerekse hayata bakış açısı, çalışmaları ve yurtdışı faaliyetleri ile müzik hayatına yön veren Sevinç Tevs, caz müziğinin icrası açısından zamanın müzik beklentilerini de aşan başarılarla imza atmıştır. Caz müziğinin ülkemizde en çok gelişim gösterdiği 40'lı ve 60'lı yıllar arasındaki süreçte ilk kadın yorumcu olarak ön plana çıkmış, ses, yorum stili, müziğe hâkimiyeti ve geniş repertuarı ile bu müziğinin ana vatanındaki ruhunu rahatlıkla yansıtmıştır. Çalışmada Sevinç Tevs'in yorumculuğu, başarıları ve müzik faaliyetleri biyografik bir karakterle sunulmuş, gerek akademik literatürden gerekse gazete yazıları, haberler, röportajlardan faydalanılmıştır. Bu doğrultuda betimsel bir karakterle ele alınmış olan bu çalışma Sevinç Tevs'in müzik yaşantısına dair ulaşılan

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzikoloji Anabilim Dalı, E-mail: ilknuraksoy713@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5275-0178, Niğde, Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Müzikoloji Bölümü, E-mail: fulyas@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9915-9078, Niğde, Türkiye.

bütün belgelerden faydalanılan derleme bir niteliktedir. Aynı zamanda Sevinç Tevs’in kızı Şehrazat Kemali Söylemezoğlu ile görüşmeler yapılarak anekdotlarla ve yaşanmışlıklarla veri toplama süreci desteklenmiştir. Böylece hakkında az bir bilgi sahibi olunan bu sanatçıya dair bütün konuların betimsel bir karakterle ortaya konması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Caz, Caz Tarihi, Türkiye’de Caz, Sevinç Tevs*

ABSTRACT

In this study, the life of our first female jazz artist Sevinç Tevs and her contributions to jazz music in Turkey are discussed. The development of jazz music in Turkey — which has also developed in different ways in various countries of the world, is briefly mentioned and meanwhile the issues related to the subject of the study are emphasized. With the rapid change and transformations that were emerging in the Turkish social structure after the 1950s, it can be seen that jazz music was also being started to be performed by some musicians. In this manner, at a certain point, a jazz-centered audience also began to form around this phenomena. Sevinç Tevs, who started to show herself with her voice and interpretation in the 1940s, became a remarkable character in the course of the development of jazz music in Turkey. Sevinç Tevs, who steered the music life with her talent, her perspective on life, and with her studies and activities abroad, achieved numerous successes that exceeded the musical expectations of her time in terms of performing jazz music. She came to the forefront as the first female performer during the era between the 1940s and 1960s — the period in which Turkish Jazz culture was at its peak in terms of developing and gaining popularity. She easily reflected the spirit of this music in her homeland Turkey, with her voice, interpretation style, musical command and wide repertoire. In this study, Sevinç Tevs's interpretations on Jazz, her achievements and her unique musical activities is being presented in a biographical discourse, supported with academic literatures, newspaper articles, news and interviews. In this regard, this study — which was conducted with a descriptive approach, is a curated work in which all the documents that are found about the musical life of Sevinç Tevs’s are used. On top of these, interviews were conducted with Sevinç Tevs's daughter, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, to support the data collection process with anecdotes and experiences. Thus, it is aimed to reveal all the subjects about this artist, about whom little is known, with a descriptive character.

Key Words: *Jazz, History of Jazz, Jazz in Turkey, Sevinç Tevs*

1. Giriş

Radyo emisyonları, caz festivalleri, caz kulüpleri ve gelişen müzik teknolojileri Türkiye’de caz sahnesinin genişlemesine neden olan önemli faktörler arasındadır. Caz müzisyenlerinin Türk müziğinin melodik, ritmik ve armonik unsurlarını caza dâhil etmiş olmaları ve Türkçe repertuvarlar seslendirmeye yönelik girişimlerde bulunmaları Türkiye sahnelerinde caza varolma şansı tanımıştır. Ancak bu müziğin kültürel yaşantının bir parçası olması ve toplum tarafından tam olarak benimsenmesi söz konusu olmamıştır. Belli başlı kent merkezlerinde kurulan orkestralar, az sayıda dinleyici kitlesi gibi faktörlere rağmen caz müziğin bilinen temsilcilerinin çalışmalarını tutku ile yürüttüğü açıktır. Radyo emisyonları, TV programları, yurtdışı seyahatleri ve konserleri ile caz müziği tutkusunu ortaya koyan Sevinç Tevs’in gerek müzikal yeteneklerine gerekse caz müziğindeki başarılarına dair bilgilerin derlenmesi popüler müzik literatürüne ve Türkiye’de caz müziği tarihine katkı sağlayacaktır. Bu çalışma tüm dünyada adından bahsettirmeyi başarmış Sevinç Tevs’in sanatçı profiline ve Türk caz müziğine yapmış olduğu öncülüğe ışık tutabilmesi açısından önemlidir. Caz müziği bir yüzyılı aşan tarihi süresince çeşitli dönem ve koşullara göre büyük ölçüde değişim göstermiştir. Cumhuriyetin ilanından itibaren varlığını sürdüren bu müzik türü günümüzde hatırı sayılır bir konumda olsa da Türkiye’de cazın kökeni, yerelleşme süreçleri ve gelişimi hakkında kaynakların azlığından yola çıkarak yeteri kadar özel bir çalışma yapılmadığı sonucuna varmaktayız. Cevaplanması hedeflenen ana problem; ilk kadın caz müziği yorumcumuz Sevinç Tevs’in caz müziğinin gelişimine katkıları nelerdir? Dolayısıyla kültürel etkileşimler ve yerelleşme süreçlerine vurgu yaparak, caz müziğinin Türkiye’deki seyrinin önemli bir karakteri olan Sevinç Tevs’e odaklanılmıştır. 1923’ten Sevinç Tevs’in ölüm yıldönümü 1976’ya kadar olan zaman dilimini kapsayan süreçte yaşamı, müzikal atılımları ve başarılarıyla benzersiz bir noktaya yerleşen bu sanatçının caz müziğe dair faaliyetleri ortaya konmuştur.

2. Türkiye’de Caz Müziğinin Seyri

Siyahi müzisyenlerin yetenekleri, klasik müzik kültürünün gerek çalgıları gerekse melodik ve armonik olanaklarının birleşmesi ve askeri bandonun marş ve ritimlerinin de tesiriyle ortaya çıkan caz müziği, kısa sürede tüm dünyaya yayılmış (Candemir 1996: 50), Türkiye’de duyulması ise Osmanlı’nın sonu sayılabilecek 1920’li yıllara denk gelmiştir. Caz müziğinin Türkiye’ye girişine öncü olan isim, keman çalıp çok sesli Batı müziğiyle ilgilendiği bilinen Yahudi asıllı bir Türk vatandaşı olan Leon Avigdor’dur. Avigdor Paris’e gittiğinde duyduğu caz şarkılarıyla adeta büyülenmiş, alto saksafon öğrenip, bir piyanist, bir davulcu ve bir bançocu ile birlikte “Ronald’s” isimli bir kuartet kurmuştur. Bu kuartet Türkiye’nin ilk caz grubu olarak kabul edilmektedir. Her şeyden önce bir dans orkestrası olan bu grup, o dönemin popüler parçalarını çalmıştır (Mimaroglu, 2013: 111). İlk caz grubu sonrasında, 1920’li yılları takip eden dönemler

boyunca caz müziği, yetenekli gayrimüslim vatandaşlar tarafından oluşturulan caz grupları ile icra edilmeye devam edilmiş, gayrimüslimlerin çok sesli müziğe alışkın olmaları neticesinde de caz müziğinde öncüler Ermeni ve Yahudiler olmuştur. Bu gruplara Türkler de girmeye başlayınca Türk halkı yavaş yavaş caz müziğini benimsemiştir (İlbi, 2019: 24). İlhan Mimaroglu bu durumu Türkiye’nin ilk caz kitabı olma niteliği taşıyan *Caz Sanatı* adlı kitabında şöyle anlatmıştır: “1938’de Almanya’da orkestra şefliği tahsil etmiş Gido Kornfilt yurda döndü. On kişiden fazla personeli olan bir büyük orkestra kurdu. Azınlık vatandaşlarımızdan meydana gelmiş bu orkestrada bir de Türk vardı: Davulcu Şadan Çaylıgil” (Mimaroglu, 2013: 112). Sosyolog ve müzik araştırmacısı Orhan Tekelioğlu’nun ve caz araştırmacısı ve radyo yapımcısı Hülya Tunçağ’ın *Türkiye’de Caz* isimli belgeselde de bahsettikleri gibi ilk Türk caz orkestrası ise klarnetçi Hulki Saner’in kurduğu orkestradır (Akyol, 2013). 1930’lu 1940’lı yıllara gelindiğinde caz müziği çeşitli oteller, barlar, gazinolar veya caz kulüplerde seslendirilse de ilk caz mekânı olarak nitelendirilebilecek yer *Maksim Gazinosu*’dur. Bu gazinoda, Frederick Bruce Thomas’ın kurduğu *Seven Palm Beach* adlı yedi siyahi Amerikalıdan oluşan orkestra sıklıkla sahne almıştır (Akça, 2019: 19-20). Seven Palm Beach Orkestrası, caz severler için oldukça önemli bir cazbanttır. Bu orkestra caz müziğinin ne olduğu, hangi ritim ve üslupla icra edilmesi gerektiği gibi sorunlara cevap olmuş ve bugün adından bahsederken *iyi cazcılar* olarak adlandırılan kişilere ve caz müzisyenlere öncü olmuştur.

Tüm dünyaya yayılmış özellikle de Batı Avrupa’da kökleşmiş olan caz müziği, literatürdeki kaynaklar incelendiğinde edinilen genel bilgiye göre Türkiye’de 1950’lerde gerçek manada yapılmaya başlanmış ve istenilen konumda olmasa da artan bir ilgiyle karşılaşmıştır. Erdem Buri’nin 1949 yılında İstanbul Radyosu’nda yapmaya başladığı caz programlarıyla sistemli ve halk tarafından dinlenir hale gelmiştir. İstanbul Radyosu’nun devamında gelen Ankara Radyosu, İzmir Radyosu ve başarılı caz sanatçıları tarafından yapılan radyo emisyonları da caz müziğinin tanıtılmasında büyük rol oynamıştır (Mimaroglu, 2013: 114; Gülerüz, 2018: 87). Modern Türk cazının temellerini atan bir diğer önemli isim de usta kontrbas sanatçısı Cüneyt Sermet’tir. Cazın Türk gençleri tarafından bilinmesi ve benimsenmesi adına İstanbul Sarıyer’deki evini adeta bir caz ekolü olarak kullanmış, arkadaşlarıyla plak günleri yapmış, caz müziği dinletmiş, cazı tanıtmış ve sevdirmiştir (Akyol, 2016: 160). Cüneyt Sermet’in caz için yaptığı en önemli atılımlardan biri, Türkiye’de ilk trio, *King Cole-Vari* isimli triodur. Cüneyt Sermet, İlham Gencer ve Turhan Taner tarafından kurulan bu triodan sonra 1950’lerin başında, trombonda Arto Haçaturyan, piyanoda Arif Mardin, trompette Aram Dikran ve Müfit Kiper, alto saksafonda Faruk Akel ve tenor saksafonda İsmet Sıral ile ilk büyük orkestrayı kurmuşlardır (Akyol, 2013). Türk caz tarihinin gelişimine katkı sağlayan ve tüm Türkiye’yi heyecanlandıran olaylardan bir diğeri de dünyaca ünlü, caz tarihinin en iyi orkestralarından *Dizzy Gillespie Orkestrası*’nın Nisan 1956’da Türkiye’ye konser vermek üzere gelmesidir. Büyük bir coşku ile karşılanan Dizzy Gillespie Orkestrası Taksim Belediye Gazinosu’nun salonuna gelmiştir ve yaklaşık bir hafta kalarak çok sayıda konser vermiştir. Bu orkestrayı canlı olarak dinleme fırsatı bulan Türk caz müzisyenlerine

informal caz eğitimi almalarının bir yolu da böylece açılmıştır (Uyar, 2016: 57-58). Kıbrıs'tan gelen Dizzy Gillespie Orkestrası Esenboğa Havaalanı'nda Amerikan kolonisi ve caz meraklısı gençlerin taşıdığı *Welcome Dizzy Gillespie* yazılı pankartla karşılanmış, Gillespie ve arkadaşları, turneleri esnasında ziyaret ettikleri memleketler arasında caza en büyük yakınlık gösteren ülkenin Türkiye olduğunu da söylemiştir. Orkestrayı havaalanında karşılayan bandonun şefi olan trompetist Muvaffak Falay sahneye davet edilmiş ve kendisine Dizzy tarafından gümüş bir tabaka taktim edilmiştir (Dizzy Ankara'da, 1956).

Şekil 1. Ankara Esenboğa Havalimanı'nda Dizzy Gillespie Karşılansması (Seymen, 2016).

Türk caz tarihinde *Dizzy Gillespie Orkestrası*'nın Türkiye'ye gelmesinden biraz geriye gidecek olursak, *Cazın Anası* Sevinç Tevs'le karşılaşırız. Sevinç Tevs Türk cazının ilk kadın vokalisti ünvanına sahiptir. 1928-1976 yılları arasında yaşayan ve kısa ömrüne birçok başarı sığdıran Sevinç Tevs, Ankara ve İstanbul Radyoları'nda dönemin popüler şarkılarını kendine has üslubuyla seslendirerek, Türkiye'nin cazı sevmesine katkıda bulunmuştur (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021).

Şekil 2. Sinema Dünyası dergisinin kapağında Sevinç Tevs-1954 (Tok, 2019).

Sevinç Tevs’in ardından sırasıyla Rüçhan Çamay, Ayten Alpman ve Tülay German cazın önemli kadın temsilcilerinden olmuştur (İlbi, 2019: 27). Rüçhan Çamay, 1931 yılında dünyaya gelmiş, Ankara Devlet Konservatuvarında piyano ve şan eğitimi almış ve 17 yaşına geldiğinde Ankara Radyosu’nda caz şarkıları seslendirmeye başlamıştır. 1950 yılında, İstanbul Radyosu’nda *Rüçhan Çamay ve Arkadaşları* adıyla caz programları yapmaya başlamış, 1950’lerde ise Amerika’da radyo programlarına katılmıştır (Tunçağ, Erişim Tarihi: 24.02.2023).

Şekil 3. Rüçhan Çamay (Rüçhan Çamay, 2021).

1930 yılında dünyaya gelen Ayten Alpman'nın profesyonel bir biçimde şarkı söylemeye başlaması 1949 yılında İstanbul Radyosu'nun açılışıyla birlikte olmuş, 1959 yılında ilk taş plağı çıkmış, 2012 yılında ise vefat etmiştir.

Şekil 4. Ayten Alpman (Ayten Alpman, 2012).

Tülay German, 1935 yılında dünyaya gelmiş, piyano dersleri almış ve sahneye ilk olarak Ankara'da çıkmıştır. 1960'lı yıllara gelindiğinde ise caz şarkıcısı olarak tanınır hale gelmiştir. Fransa, Belçika, Almanya, Polonya, Tunus, Hollanda, Brezilya gibi ülkelerde radyo ve televizyon programları yapmış, konserler vermiş ve çeşitli festivallere katılmıştır (İlbi, 2019: 29).

Şekil 5. Tülay German (Tülay German, 2023).

Craig Dicker 2013 yılında yayınlanan *Türkiye’de Caz Belgeseli*’nde “müzik evrensel ve kitle birleştirici bir silahtır, caz müzikte bu konuda oldukça dinamik bir türdür” ifadelerini kullanmıştır (Akyol, 2013). Burada kastedilen caz müziğın ideolojik ve siyasal konulara eklemlenen bir içerikle karşımıza çıkmasıdır. Müziğın toplumsal etki alanı üzerinden yapılan yönlendirmeler tarihsel süreç içerisinde pek çok müzik türü için yapılagelmiştir. Buna benzer bir örnek teşkil eden caz müzikte ise 1950’li yıllara gelindiğinde kapitalistleşme etkisiyle yaşanan dönüşümler karşımıza çıkar. Bu anlamda 1955’de açılan Hilton otel, caz müziğının Türkiye’deki gelişimi açısından kritik bir öneme sahip olmuştur. İstanbul’da açılan ilk büyük otel olan Hilton otel gösterişli bir açılış yapar ve bu otelin açılışında caz müzik kullanılır. Bu da insanlarda caz müziğın ayrıcalıklı bir konumda olması gerektiğini izlenimini uyandırır. Caz müzisyenleri de o andan itibaren kendilerini ayrıcalıklı konumun bir parçası olarak görmeye başlar. Oysaki bu müzik türü ilk gelişim safhalarında, siyahilerin etkisi ve müziğın üretildiğii eğlence ortamları göz önünde bulundurulduğunda ayrıcalıklı bir müzik türü olmak bir yana pek çok kesim tarafından eleştirilen ve uygun bulunmayan yönleriyle dikkat çeker. Ancak bu müziğın zaman içerisinde gerek uluslararası arenada gerek doğduğı ve geliştiğı toplum içerisinde farklı katmanlarda farklı içeriklere büründüğü, dolayısıyla çeşitli toplumsal dönüşümler ile yeni anlamlar kazandığı görülür. Caz müzik o yıllarda yüksek camianın eğlencesi ve tüketim unsuru haline gelmiştir ve bir nevi seçkin bir sınıfa hitap etmek zorunda kalmıştır (Berendt, 2019: 50). Bu durum bir açıdan bakıldığında Türkiye’de caz için olumlu gelişmelerden kabul edilse de caz müziğın yüksek kültüre atfedilmesi halk ile arasındaki uçurumu da artırmıştır. Türkiye’nin ilk caz kulübü Hasan Kocamaz tarafından açılan 306 isimli kulüptür. Sadece caz icra edilen ilk mekân olan 306, 1956 yılında İstanbul Bebek’te açılmıştır (Akyol, 2016: 180). İlk Türk caz albümü olan *Jazz Semai* 1978 yılında yayınlanmıştır. Bir Türk müzik ekibi tarafından yapılan ve özgün bestelerden oluşan *Jazz Semai* birçok kaynak tarafından “İlk Türk Cazı” olarak kabul

edilmiş ve bu bakımından önem teşkil etmiştir. *Jazz Semai* albümünde davulda Erol Pekcan, piyano ve saksafon’da Tuna Ötenel ve basgitar ve perküsyonda Kudret Öztoprak yer almıştır (Uyar, 2016: 101). Albümün eser listesi; Kızkardeş, Hatıralar, Şenlik, Ali’yi Gördüm Ali’yi (albümdeki tek anonim düzenlemedir), Köy Yolu, Erkek Kardeş, Arzular, Rüyadaki sesler, ağıt ve Jazz Semai’dir (Aydın, 2018: 22).

Şekil 6. Jazz Semai albüm kapağı-1978 (Yalçın, 2022).

3. Türk Cazın Anası: Sevinç Tevs

Özellikle 1950’li yıllarda Türkiye’de caz müziğinin en dikkat çeken figürlerinden biri olan Sevinç Tevs, ülkemizi ABD, İngiltere, Yunanistan başta olmak üzere birçok ülkede temsil etmiş ve BBC’den davet almış bir caz sanatçısıdır (Demiriz, 2018: 193). O yılların şartları ve müzik üretimleri baz alındığında Tevs’in bu başarılarına imza atmasında ailesinin müziğe ilgisi ve müzikal birikimi olmasının yanında aile yaşantısının etkileri olduğu da açıktır. Sevinç Tevs 1928 Tiran Arnavutluk doğumludur. ¹ Babasının adı Mehmet Fuat Abdüsselam, annesinin adı ise Fatma Melihadır. Baba tarafından kökleri Mısır’daki Türklere, anne tarafının kökleri ise Hz. Abdüsselam’ın ileri kuşak torunu ünlü Hamamizade Dede Efendi’ye dayanmaktadır. Kökleri oldukça soylu ve varlıklı bir aileye dayanan Sevinç Tevs’in dedesi keman, anneanesi piyano çalarken, dayısı önemli Türk müziği bestecisi ve Türk Müziğinin altın kemancı olarak tanınan Cevdet Çağla’dır. Anne Fatma Meliha hanım ise, mükemmel derecede nota bilen, ud ve

¹ Doğum tarihindeki ikilem Sevinç Tevs’in kızı Şhrazat hanım ile yapılan kişisel görüşme ile netleştirilmiştir (Kişisel Görüşme, Şhrazat Söylemezoğlu Mayıs, 2022).

piyano çalan, zamanın üstadlarından ders almış donanımlı bir kadındır (Akçura, 2005: 168-169). Oldukça çok yönlü bir müzik eğitiminden geçen Sevinç Tevs, çocukluğundan itibaren gerek klasik müzikten gerekse alaturka müzikten beslense de caz onun için hep ayrı bir konumda olmuştur (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021). Maddi yönden de varlıklı bir aileye doğan Sevinç Tevs’in Babası; İngilizce, Fransızca ve Almanca olmak üzere üç dil bilen, çok yönlü bir adamdır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avusturya’da Türk ve Avusturya askerleri arasında tercümanlık yapmış, ardından da Düyun-u Umumiye’de başmüfettiş olmuş ve mâli durumu daha da iyiye doğru gitmeye başlamıştır. Sevim-Sevinç Tevs kardeşlerin babasının iş konumu itibariyle gelişen en büyük kazanımlarından biri de küçük yaşta Avrupa’nın bazı şehirlerini dolaşmaları ve yeni yerler görerek edindikleri kazanımlar olmuştur (Kiper, 1944: 7).

Hem yazlık hem de kışlık evleri olan Sevinç Tevs ve ailesi, yazları Beykoz’da geçirirken kışları da Cihangir’de geçirmiştir. Dört kardeş olan Sevinç Tevs, bu ailenin en küçük çocuğudur. Büyük abisi Özer, ablası Sevim ve küçük abisi Akgün’dür. En büyük çocuk Özer, yatılı olarak Galatasaray’da okurken bunu izleyen yıllarda ailenin büyük çoğunluğu Ankara’da ikamet etmiştir. Mehmet Fuat bey, Sevinç Tevs’in doğduğu yıllarda Tiran elçiliğinde başkâtip olduğu için doğum hanesine 1926 Tiran yazılmıştır ve bazı kaynaklarda da doğum tarihi böyle geçmektedir. Sevim-Sevinç kardeşler ise çocukluk yaşlarından itibaren yetenekleriyle dikkatleri çekmiş ve çevrelerinde ünlü olur konuma gelmişlerdir (Akçura, 2005: 169). Ülkemizin ilk kadın caz yorumcusu Sevinç Tevs sahneye ilk kez Muhiddin Sadak yönetiminde olan *Balıkçılar* operetinde tanışmıştır (Sevinç Tevs, 2023).

Sevinç Tevs 5, Sevim Tevs 8 yaşlarında iken bir okul müsamesinin bale ekibine seçilmişler, piyeslerden filmlere kadar daima kendilerini göstererek daha küçük yaşlarda sahneye tanışmışlardır (Esen, 1937). Sevinç Tevs bir konuşmasında, Mehmet Fuat beyin hariciyecisi olduğunu, onunla Avrupa’nın bazı şehirlerini gezdiklerini ve tahsilini Boğaziçi Lisesi’nde yaptığını anlattıktan sonra, okul hayatında birçok gösteride yer aldığından bahseder. Kariyer hayatına dans ile başlayan Sevim-Sevinç kardeşler, iyi bir dansçı olmak isteyerek çok çalışmışlardır ve Sevinç Tevs’in “*Ankara Radyosu’nun İki Küçük Yıldızı Sevim ve Sevinç Kardeşlerle Bir Konuşma*” isimli röportajda söylediğine göre özellikle Sevim Tevs’in dansa ayrı bir yeteneği ve hevesi vardır. Küçük yaşlardan beri müzikli ve baleli filmlere gidip, orada gördüklerini tekrar ederek kendilerini geliştirirler. Üstün sahne yeteneklerinden dolayı Arnavutköy’de ücretli bir okul olan Feyziati Lisesi’nin ilkokul bölümünde parasız ve yatılı olarak okumuşlar ve okul müsamerelerinde önemli rollerde oynamışlardır. Ankara’da Raşit Rıza Tiyatrosu ile bir süre birlikte çalışarak birçok piyeste yer almışlardır. VI. Yerli Malı Haftası’nda düzenlenen büyük gösterinin bale heyetinde bulunduktan sonra Sevim-Sevinç kardeşleri dans merkezi olan Leningrad’a göndermek istemişlerdir. Bu duruma çok sevinip hazırlık yapmalarına rağmen bazı sebepler yüzünden gidememişlerdir (Kiper, 1944: 7). Sevinç Tevs bütün bu olanlardan sonra, 1942 senesinde konservatuvarın tiyatro kısmına girmiş, oyuncu, yönetmen ve senarist Metin Belgin’in arşivinde yer alan Ankara Devlet

Konsevatuvarı 30. Yıl anısına hazırlanan kitaptan aktardığı gibi 16 Haziran 1949 yılında buradan mezun olmuştur. Kardeşi Sevim ile birlikte VOA'da yayımlanan müzik programlarından aşına olmuş olacaklar ki *The Andrew Sisters* şarkılarını onlar gibi söylemeye çalışarak müziğe başlamışlardır.

Abisi Özer Tevs bir konuşmasında, Seviç Tevs'in küçük yaşlardan itibaren güçlü bir kişiliği olduğunu ve ablası Sevim'i etkisi altına aldığını anlatmaktadır. Özer, klasik batı müziği dinlerken Sevim-Sevinç, günün popüler plaklarını, en çok da Andrews Sisters plaklarını dinlemekten keyif almışlardır. Ankara'da Maltepe civarında oturdukları sırada, dayı Cevdet Çağla dolayısı ile tanıştıkları halkevlerinin ve radyoların gözdesi olmuşlardır. Özer bir başka konuşmasında ise, 1938 yılında babalarının ölümünden sonra sahneye çıkmaya başlayan Sevim ve Sevinç'e karşı çıktığını ve o zamanın radyo müdürü Vedat Nedim Tör'ün ısrarı üzerine adeta kolundan tutup zorla götürdüğünü ve Sevinç Tevs'i konservatuvara yazdırdığını anlatmaktadır (Akçura, 2005: 171-173).

Konsevatuvarın tiyatro bölümünde tanıştığı ve aynı zamanda flüt hocası olan Riyaseti Cumhur Filarmonik Orkestrası üyelerinden Muzaffer Tema ile evlenen Sevinç evlendikten sonra konservatuvarı bırakmış ve o yıllarda sahneye çıkmaya başlamıştır (Deniz, 1945). Muzaffer Tema, yapmış olduğu birkaç röportajında belirttiği üzere, Sevinç Tevs'i bir radyo programında "Rio" adlı şarkıyı seslendirirken dinlemiş ve sesi karşısında adeta büyülenmiştir. Tanıştıktan kısa bir süre sonra evlenmişler ve evliliklerinin ilk ayları çok mesut geçmiştir. Sevinç Tevs İstanbul'dan cazip bir teklif aldıktan sonra Ankara'dan İstanbul'a taşınmışlar ve Sevinç Tevs artık şöhret sahibi bir kadın olmuştur. Hayatlarında yaşanan bu köklü değişiklikler neticesinde anlaşılamamışlar, ayrılık kararı almışlar ve ilk eşi Muzaffer Tema ile yollarını ayırmışlardır (Akçura, 2005: 173-175).

4. Sevim-Sevinç Kardeşlerin Ankara Radyosu Zamanı

Sevinç Tevs, Ankara Devlet Konservatuvarı'nın tiyatro ve şan bölümünde eğitim görmüş, 1940'lı yılların başlarında ablası Sevim Tevs ile *Sevim-Sevinç Tevs Kardeşler* adı altında Ankara Radyosu'nda dönemin popüler şarkılarını seslendirmeye başlamıştır (İlbi 2019: 26). 1940'lı yılların ilk aylarından itibaren, daha çocuk denecek yaşta, radyo mikrofonlarına çıkan Sevim-Sevinç Tevs kardeşler çok beğenilmiş ve o yılların dünyaca ünlü ikilisi *Dorothy Sisters*'lara benzetilmiştir (Yazgan, 2016: 313). Çocukluğundan beri şarkı söyledikleri Ankara Radyosu'nda çok ünlü olan *Sevim-Sevinç Tevs Kardeşler* daha çok Ankara dinleyicisi tarafından bilinmişlerdir. Çünkü o zamanlar İstanbul Radyosu Ankara'dan dinlenemiyordu (Şenel, 2009: 37). Sevinç Tevs sanat yaşamının ilk dönemini bir röportajında şöyle anlatmıştır: "*Türkiye'de ilk defa olarak Ankara Konservatuvarı'na devam ettim. Dansa çok istidatım vardı. Avrupa'ya gönderilmek üzere iken harp çıktı, seyahat geri kaldı. Memlekette plaklardan öğrendiğim tango-swing şarkılarını aile toplantılarında okudum. Çok beğenildi. Radyoya alındım*" (Radyo Magazin, 1951; akt. Akçura, 2005: 175). Sevinç Tevs'in anlattığı üzere, radyoya

takdim edilmeyen Sevim-Sevinç Kardeşler bir gün radyoevine giderek kendi kendilerini duyurmuşlardır. Mesut Cemil, Fuat Münir ve Ulvi Cemal beyler, kardeşleri dinledikten sonra ortak karar vererek radyoya girmelerini sağlamışlardır. İlk olarak Ateşböcekleri kuartetinde yer almışlar ve çok beğenilmişlerdir. Radyo dergisinde yer alan bir habere göre, 1942 yılında Sevim Tevs, *Radyo Dans Orkestrası*’nın “caz” kadrosunun solisti olarak programlara çıkmaktadır. Sevim Tevs’in solist olduğu programda; trompette Hüsnü Özenen ve Rüştü Yeger, tenor S-saksafonda Nihat Esengin, Fehmi Ege ve Sadreddin Sonat, davulda Ziya Eseli, kontrabasda Kazım Tüzel ve piyanoda Karl Siebert yer almıştır. Dans orkestrası saatlerinden kalan zamanlarda da *swing* söylemeye başlamışlardır (Akçura, 2005: 175-176). Caz’ın dönem isimlerinden biri olmasının yanında popüler bir caz hareketi olarak karşımıza çıkan *swing* stiline kollektif doğaçlamalar görülmezken, ritmik anlayış daha serbest ve yumuşak bir tarzdadır (Yanıkoglu, 2007: 15). Bu tarza hakim olduğu bilinen Sevim-Sevinç kardeşler söyleyiş stili ve üsluplarıyla *swing* stiline hakkını vermişlerdir. Sevim ve Sevinç kardeşlerle yapılan bir diğer röportajdan öğrendiğimiz kadarıyla bu iki kardeş eserleri nota bilmeden, kulaktan işiterek repertuvarlarına dahil etmektedir. Bir şarkıyı iki veya üç defa tekrar ettikten sonra öğrenen Sevim-Sevinç kardeşler, radyo emisyonlarından önce 30-45 dakikalık provalarla yayına hazırlanıp harikalar yaratmışlardır. Bu durumu Tevs kendi sözleriyle şöyle ifade etmiştir; “*Bilir misiniz ben hiç nota bilmem. Sesleri de kendim hazırlarım... Kendimi methetmeyeyim ama kulaklarım yamandır. Bir dinleyince hemen aklımda kalır*” (Deniz, 1945). Başka bir röportajda ise en sevdiği besteciler ve eserler sorulduğunda klasik müzik bestecilerinden, Bach, Mozart ve Beethoven, caz parçalarından ise Andrew Sisters şarkıları, There’s a Bill’in my life, Tropic Night, Little White Lies’ı çok sevdiğini söylemişlerdir (Kiper, 1944: 7). Sevinç Tevs’in kızı Şehrazat Kemali Söylemezoğlu’nun ifadelerine göre Tevs, Türk musikisi sahasında da oldukça yeteneklidir. “*Nideyim sahn-ı çemen seyrini*” diye başlayan eseri o kadar güzel okur ki duyanlar heyecanlarını saklayamazlar. Atalarında, bestekar Hamamizade İsmail Dede’ye kadar uzanan sanat bağı olduğu halde, o caz müziğini tercih etmiştir. Sevim-Sevinç kardeşler Ankara Radyosu’nda başladıkları kariyer hayatlarında kısa sürede yakaladıkları ivme ile ünleri İstanbul’a kadar ulaşmıştır (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021).

Şekil 7. Sevim Sevinç Tevs Kardeşler Ankara Radyosu mikrofonu önünde-1943 (Sevim Tevs, 2023).

5. Sevinç Tevs Dünya Sahnelerinde

Muhsin Ertuğrul'un çıkardığı ünlü Perde-Sahne Dergisi, 1944 yılında *Ankara Radyosunun İki Küçük Yıldızı: Sevim ve Sevinç Kardeşlerle Bir Konuşma* başlığı altında Halit Kiper'in bir röportajını yayımlamıştır. Röportajda şu bilgiler yer almaktadır: "Sevim ve Sevinç'i bütün radyo evleri tanır. Ankara Radyosu'nda en güzel ve en ateşli swingleri, kudret ve neşeyle söyleyen bu iki Türk yıldızı dinleyiciler tarafından zevkle karşılanır" der ve ilave eder: "Sevim ve Sevinç isimleri duyulduğunda, akla parlak bir istikbal vadeden iki Türk yıldızı gelir. Herkesin hoşuna giden bu yıldızlardan; Sevim tatlı ve ince sesli olanıdır, Sevinç ise kalın, sıcak ve derin seslidir" (Kiper, 1944: 7). Sevinç Tevs'in İstanbul'da ilk konseri yaklaşık 1940'lı yıllarda Saray Sineması'nda gerçekleşmiştir. Büyük bir başarı ivmesi yakalamış olacak ki gerek Saray Sineması'nda gerekse Taksim Belediye Gazinosu'nda konserler vermiştir (Akçura, 2019). 1945 yılında Cumhuriyet Gazetesi'nde yer verilen bir ilan Taksim Belediye Gazinosu konserlerini destekler niteliktedir. *Sesleri Dünyaca Tanınmış Swing-Caz Yıldızlarımız Sevim Sevinç Kardeşler Her Akşam Taksim Belediye Gazinosunda.*

Şekil 8. Cumhuriyet Gazetesi ilanı-1945 (Akçura, 2019).

Sevinç Tevs radyo programlarının yanı sıra, zaman zaman da kulüp çalışmaları yapmış ve eşzamanlı olarak yurtdışı konserlerini de sürdürmüştür. Ankara Radyosu’nda kazanılan ün, sonraki yıllarda İstanbul üzerinden dünya sahnelerine uzanmıştır. 1948 yılında yapılan bir röportajından öğrendiğimize göre Sevinç Tevs yurtdışına ilk kez savaş bittiğinde çıkmış ve Yunanistan’a gitmiştir. Türkiye’den Yunanistan’a giden ilk yabancı sanatçı olmasının yanı sıra, savaş sonrası memleketten çıkan ilk Türk sanatçı da Sevinç Tevs olmuştur. O dönemde Yunanistan’ın başkenti Atina İngilizlerle doludur. Tek bir şarkı söylemek için sahneye çıkan Sevinç Tevs halkın ısrarı ile sahneden inmeyip yedi sekiz defa şarkı söylemiştir. Hatta bu süreçte radyoda caz şarkıları söyleyerek İngilizce hakimiyetini daha da arttırmıştır (Ebcioğlu, 1950). Sevinç Tevs’in röportajında ifade ettiğine göre, İngiliz askeri kampında şarkı söylemesi için Türk elçiliğine resmen müracaat edilmiş ve Sevinç Tevs de kabul etmiştir. Sonrasında Atina Radyosu’ndan gelen teklifi de kabul etmiştir. 1949 yılındaki bir röportajında ise Yunanistan’a organizatörlük yapan Kontiya şirketi tarafından götürüldüğünü “Miami” kulübünde 15 gün çalışmak üzere sözleşme imzalamak üzere gitmesine rağmen üç buçuk ay boyunca orda kalıp sahneye çıktığını anlatır (Sevim-Sevinç, 1949).

Sevinç Tevs 1949 yılında bazı anlaşma ve bağlantılar neticesinde İstanbul’a döner. İstanbul Radyosunun 1949 yılında açılışını takip eden günlerde İlham Gencer’le birlikte programa çıkar. 1950 yılına gelindiğinde ise Sevinç Tevs yine Yunanistan’a gitmiştir. Salon dergisinde bahsedildiği üzere Atina’nın Miami gazinosunda kazandığı büyük ilgiden sonra 7 Nisan’da Atina’dan hareketle İstanbul’a uğrayıp bir konser verecek olan Sevinç Tevs, Mısır’da Helmiyye Palas’ta, sonra Paris’te Lido’da şarkı söylemek

üzere hareket eder. Sevinç Tevs Atina'da büyük bir hayran kitlesi kazandıktan sonra, Ankara'da kısa bir dinlenmiş ve Kahire'de bir buçuk ay kalmak için kontrat imzalamıştır (Akçura, 2005: 179-180). Hikmet Münir Ebcioğlu'nun 1950 yılında kaleme aldığı bir yazısında, Sevinç Tevs'in Yunanistan'da çalıştığını ve kardeşi Sevim Tevs'in de ona katılmasından sonra Mısır'a gideceklerini yazmıştır. Radyo Magazin Dergisi muhabiri İskenderiye'nin büyük otellerinden birinin *Auberge Blue* lokalinde çalışan Sevinç Tevs'le röportaj yapmıştır. Sevinç Tevs'in o röportajında geçenler yurtdışı kariyeri ile ilgilidir. Uzun süreden beri yabancı ülkelerde bulunduktan, dört ay kadar da Atina ve Selanik'te büyük sükse yaptıktan sonra İskenderiye'ye gelmiştir. Türkçe, İngilizce, Fransızca, şarkılar söylemenin yanı sıra Arapça şarkılar da söylemeye başlamıştır (Avrupa'da biricik, 1951: 20). Bir doğaçlama tekniği olan ve caz literatüründe "*Scat Singing*" olarak adlandırılan sesle solo yapma uygulamasını da ağırlıklı olarak kullanan Sevinç Tevs, Türkiye'de bu tekniği kullanan öncülerden olmuştur. Türk Cazı Programında Karacaoğlan'ın sözleri olan "Güzel ne güzel olmuşsun" adlı melodiyi olağanüstü yorumu ile seslendiren Sevinç Tevs, cazı ilk kez Türkçe olarak seslendirmiştir (Sevinç Tevs, 2023). Selmi Andak'ın bir radyo programı hazırlarken bizzat kendinden aldığı bilgilere göre Sevinç Tevs, Mısır'da *L'Auberge des Pyramides* adlı yeni bir programda yer almış, ayrıca *La Ronde des Moi*'de *Baby Allemand Orkestrası* eşliğinde şarkı söylemiştir. 1951 yılında Londra'da da sahneye çıkmıştır (Akçura, 2005: 181). Başka bir röportajda Yunanistan'da *cici kız* olarak tanındığını söyleyen Sevinç Tevs, az önce de bahsettiğimiz gibi "*harpten sonra memleketten çıkan ilk Türk artisti ben olduğum gibi, Yunanistan'a giden ilk artist de ben oldum*" ifadelerini sarfeder (Avrupa'da biricik, 1951: 21).

1952'li yıllarda Sevim-Sevinç kardeşlerin yaşamında önemli değişiklikler olmuştur. Sevim Tevs evlenerek sahne hayatından ayrılır. Sevinç Tevs ise söz yazarı, besteci, yorumcu ve müzik prodüktörü Şehrazat Kemali Söylemezoğlu'nun babası *Maden Kralı* lakaplı Türkiye'nin ilk madencisi Siham Kemali Söylemezoğlu ile evlenir (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021). Yola tek başına devam eden Sevinç Tevs İstanbul Radyosu'nda tekrar emisyonlara başlamıştır. Orkestrada İsmet Sıral, Zekai Apaydın, Müfit Kiper, Yalçın Oral, Nejat Cendeli, Hrant Lusigyan, Selçuk Sun ve Muvaffak Falay yer almaktadır. İstanbul Radyosu'na yeni bir soluk getiren bu orkestra uzun yıllar dinlenemeyen Sevinç Tevs'i de tekrar sahnelere döndürmüştür. Son radyo emisyonları, orjinalite bakımından şimdiye kadar işitilmemiş, daha doğrusu alışkın olunmamış bir tarzda ilerlemiştir. Bu emisyona tamamen Amerikanvari bir emisyon denebilir (Sevinç Tevs, 2023).

Sevinç Tevs 1948 yılında Amerika'nın New York kentinde yapılan uluslararası bir yarışmada (New York Jazz Festivali), bestecimiz Arif Mardin'in *For You* adlı yapıtı ile ilk uluslararası ödülü alarak birinci olan sanatçımızdır. O dönemi Sevinç Tevs'in kızı Şehrazat hanım şöyle anlatır; "*Arif abi o zamanlar Amerika Berklee'de talebeydi ve bu şarkıyı da orda yaptı, annemse artık cazda diva haline gelmişti, annem Arif Mardin'in 'Longing For You' bestesiyle Sarah Vaughan'ı eleyerek birinci oldu*" (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021). Tarsus gemisi ile Amerika'ya yolculuk

edenler arasında olan gazeteci Hakkı Devrim’in bu yolculuğun okyanus kısmının 14 gün gidiş, 13 gün geliş olmak üzere tam 27 gün sürdüğünü söylemiş, Sevinç Tevs’in kendisini büyük bir heyecanla bir konsere götürdüğünü ve Sevinç Tevs’i heyecanlandıran sanatçının birkaç hafta sonra New York Jazz Festivali’nde ikinci sıraya düşüreceği Sarah Vaughan olduğunu söylemiştir (Kaplan, 2006). Sevinç Tevs’in Tarsus Gemisi ile Amerika’ya olan yolculuğu, Türk caz tarihi açısından oldukça önemli bir olaydır.

1954 yılında Türkiye Turizm Kurumu Tarsus Gemisi ile bir gezi düzenlemiştir. Bu gezideki *Seyyar Sergi* sayesinde uluslararası bir tanıtım da yapılmış olur. Gezinin eğlence programları Vedat Ar, Hakkı Devrim ve Orhan Boran tarafından hazırlanır. Çok fazla ilgi gören bu seyahat ile birlikte Sevinç Tevs, ömrünü adadığı caz müziğin anavatanını tanımış olacaktır. Sevinç Tevs, New York’ta Waldorf Astoria Otelinde, Olgunlaşma Enstitüsü’nün Türk eserleri defilesi ve balosunda, “*İstanbul*” ve “*Kâtibim*” gibi şarkılarıyla Anadolu türküleri söylemiştir ve aynı günde iki TV programına çıkmıştır. Bunlar NBC’de Arthur Godfrey’in 30 milyon kişiye seslenen TV programı ve hemen arkasından da Columbia Broadcasting’de düzenlenen programdır (Akçura, 2005: 185-186). Sevinç Tevs devamında gelen yıllarda BBC Televizyon programlarında görünmüş ve birkaç yıl İngiltere’de kalmıştır. Atina’da verdiği konserler o kadar beğenilmiştir ki ünlü Fransız şarkıcısı Edith Piaf, Mısır’da bir gece kulübünde karşılaştığı Sevinç Tevs’e “*Demek Yunanistan’da adından coşkuyla, hararetle söz edilen ünlü Türk şarkıcısı sizsiniz; kutlarım sizi, çok güzel söylüyorsunuz*” diyerek hayranlığını dile getirmiştir (Sevinç Tevs: 2023). Akis Dergisi’nde yer alan başka bir haberden öğrendiğimize göre Sevinç Tevs BBC Radyosu’nda şarkı söylemek üzere Londra’ya gitmiş, yabancı sanatkârlara asla imkân vermeyen İngiltere piyasasında bu radyonun gerek in Town Tonight programında, gerekse Avrupa programında yayın yapmıştır (Ateşböcekleri’nden BBC’ye, 1957: 33).

Şekil 9. Sevinç Tevs BBC mikrofonu önünde (Ve Ben, 2022).

İstanbul Radyosu'nda yaptığı program kayıtlarında seslendirmede kendisi varken, piyanoda Nejat Cendeli, bateride Vasfi Uçaroğlu yer almaktadır. 1958 yılında dönemin dergisinde yer alan habere göre Sevinç Tevs perhizini bozarak tekrar gece kulüplerinde çalışmaya başlamış ve yakında Ortadoğu'da uzun bir turneye çıkacağını da söylemiştir (Ebcioğlu, 1958). Sevinç Tevs'in hayatındaki durgunluk ve suskunluk dönemi 1968 yılında Atina'da yapılan Apollonia Festivali'ne, bestesi Selmi Andak'a ait *Ve Ben Yalnız* adlı şarkı ile katılmasıyla son bulur. Atina'da yapılacak olan 1. Uluslararası Şarkı Festivaline Türkiye'den iki beste katılmıştır. Selçuk Başar *Özleyiş*, Selmi Andak *Ve Ben Yalnız* adlı besteleriyle Atina festivalinde Türkiye'yi temsil etmek için elemeleri geçmişlerdir. *Özleyiş*'i Ajda Pekkan, *Ve Ben Yalnız*'ı ise Sevinç Tevs seslendirmiştir. Ajda Pekkan'ın söylediği şarkı Atina'dan üçüncülükle dönerken, Sevinç Tevs festivale katılan 32 şarkıdan biri olan *Ve Ben Yalnız* ile dereceye girememiştir (Şener, 2023).

6. Elmadağ'da Gece Kulübü ve Son Yıllar

Müzik hayatı boyunca Amerika, Fransa, Küba, Portekiz, Mısır ve Belçika başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde konserler vererek ülkemizi temsil etmiş, radyo ve televizyon programları yapmış Sevinç Tevs, 1972'de Elmadağ'da *Club The Rhythm Section* adında bir gece kulübü devralmış ve bu gece kulübünde program yapmaya başlamıştır (Tok, 2019). Sevinç Tevs ve eşi Ali Hasdiker tarafından devralınan *The Rhythm Section* 1970'lerin sadece caz çalan ve bu sebepten dolayı da caz kulübü diye

adlandırılan mekânlardan biri olmuştur. Uzun bir süre burayı işletip sahne aldıktan sonra kulübü kapatmış ve üç yıl kadar bir süre sahnelerden uzak kalmıştır (Akça, 2019: 21).

1976 yılında Erol Pekcan’ın hazırladığı *Anıların Müziği* programına katılan Sevinç Tevs uzun zamandır kanser hastasıdır. Bu programın bantlarında Erol Pekcan ve Sevinç Tevs arasında geçen bir konuşmada ise yeni ameliyat olan Sevinç Tevs hastalığına oldukça iyimser yaklaşarak çıktığı son televizyon programında “*Dünyada yaşamak zorunda olduğumuz öyle insanlar var ki; benim bu hastalığım yanında melek kalır. Hem ben onunla yaşamaya alıştım artık. Yeneceğim ben bu kanseri*” sözleriyle hastalığına meydan okusa da bu kötü dost yakasını bırakmamış ve hastalığa yenik düşen Sevinç Tevs 24 Ekim 1976’da yaşama veda etmiştir (Sevinç Tevs, 2023).

7. 1960’lı Yıllara Kadar Caz Müzik Üretimleri ve Mevcut Sevinç Tevs Kayıtları

1960’lı yıllara kadar olan süreçte Türkiye’de caz müziğinin gelişiminde gelinen nokta dinleyici kitlesinin belirgin bir biçimde artışı ve az sayıda olsa da plak arşivi olan dinleyici ve müzisyen profili oluşması olmuştur. Ünlü caz sanatçılarının Türkiye’ye gelmesi veya orkestraların kurulmuş olması elbette burada caz müziğinin beslendiği bir yaşam tarzının olduğu anlamına gelmemiştir. Caz müzik o dönemin koşullarıyla bağlantılı olarak dans ve eğlence müziği ile ön plandadır. Dolayısıyla bu müziğin icrası üzerine *swing*’in hakim olduğu bir iklimden söz etmek mümkündür. Bir kaç büyük şehirde caz orkestralarının kurulması, caz müzisyenlerin yetişmeye başlaması, radyoda caz programlarının yapılması gibi gelişimler cazın Türkiye’deki göstergeleridir (Kahyaoglu, 1996: 4). Türkiye’de caz müziğine dayalı oluşumların önemli bir parçası olan Sevinç Tevs özellikle Ankara Radyosu’nda çalıştığı dönemlerde *swing* icralarıyla dikkat çekmiştir. Bu süreçte Sevinç Tevs’in icra kapasitesi ve yetenekleri üzerine yapılan yorumlar bu sanatçının benzersizliği üzerine olmuştur. Kendisi hakkında çıkan gazete yazıları, röportajlar ve müzisyen görüşleri kudretli, neşeli yorumları ile dinleyenleri büyüleyen kadife sesli bir sanatçıyı tanımlar niteliktedir. Ankara Radyosu’nda çalıştığı dönemlerde çıkan haber ve röportajlarda Sevim-Sevinç kardeşlerin *swing* icrasını bir *Judy* ya da bir *Alice* kadar etkileyici bir düzeyde seslendirdiğinden bahsedilmiştir (Kiper, 1944: 7). *Swing* icrası ya da caz müziği yorumculuğunun yanı sıra aile mensuplarının müzikle ve hatta klasik Türk müziği ile ilgili olmasıyla da bağlantılı bir biçimde farklı türde müzikleri de başarı ile seslendirdiği bilinir (Kişisel Görüşme, Şehrazat Kemali Söylemezoğlu, 20.12.2021). Popüler müziğin Türkiye’deki gelişim serüveni içerisinde halk müziğimiz ile Batı’nın sentezini oluşturma aşamalarına henüz gelmeden önce, caz müziğinin yayılım gösterdiği süreçlerde Cüneyt Sermet orkestralarıyla, Necip Celal ve Fehmi Ege’nin tangolarıyla, Sevinç Tevs, Ayten Alpman, Rüçhan Çamay sesleriyle isimlerinden söz ettirmiştir (Çetinok, 1986: 70). Bu perspektifle bakıldığında Sevinç Tevs 1950’li yıllarda aranjman anlayışının yayılmasından çok daha öncelerinde de Türk halk müziği uyarlamaları seslendirmiştir (Akçura, 2005: 167).

Kırk altı yaşında aramızdan ayrılan Sevinç Tevs ses ve müzikalite bakımından oldukça kuvvetli bir kadın sanatçıdır. Söyleyiş stili alışılmışın dışında ve bambaşkadır. Sevdiği sanatçılar arasında Hacı Arif Bey, Rakım Hoca, Dede Lemi Bey, Suphi Ziya, Tab'i Mustafa Efendi yer alır. En beğendiği caz sanatçıları ise, Ella Fitzgerald, Juna Christy, Sarah Vaughan, Billy Ecstine, Louis Armstrong olarak sayılabilir. Klasik müziği de çok seven Sevinç Tevs'in Favori isimleri ise Beethoven, Bach, Haydn, Debussy ve Ravel'dir (Akçura, 2005: 195). Sevinç Tevs kendisi ile yapılan bir röportajda caz'ı şöyle tanımlamıştır: “*Bence, caz bir yorumdur. Şöyle ki, caz olabilmesi için herhangi bir ülkenin kendine özgü müzik yapımını sanatçı ele alır; onu, tabii temel ilkeleri var; bunları yerine getirerek o şekilde yorumlar öylesine icra eder ki, ortaya o yorumla caz sanatı çıkar*” (Pekcan, 2023). Sevinç Tevs Türkiye caz tarihinde bu yorumun hakkını vererek yer alan önemli sanatçılarımızdandır. Ancak TRT ve BBC arşivlerinde geniş yer kapladığını bildiğimiz Sevinç Tevs'in sesi tek bir plakta kalmıştır. Bu plak, vefatından sonra *Türk Kalp Vakfı* yararına hazırlanan iki şarkıdan oluşan özel bir edisyondur. İlk ve tek plağı ölümünden sonra yayınlandığı için kendisi de görememiştir. Sevinç Tevs'i bugün sadece radyo bantlarından, eski televizyon kayıtlarından ve kişisel arşivlerden dinleyebilmekteyiz. 2009 yılında İKSV Caz Festivali, kendisine ve kız kardeşi Sevim Tevs'e *Yaşam Boyu Başarı/Onur Ödülü* vermiştir (Sevinç Tevs, 2011). 1968 yılında Sevinç Tevs'in sesinden kaydedilmiş ve hiç yayımlanmamış *Ve Ben Yalnız* ise 2009 yılında Selmi Andak bestelerinin orijinal kayıtlardan oluşan iki albümden birinde, *O Şarkıyı Henüz Yazmadım*'da gün ışığına çıkmıştır (Tok, 2019).

Şekil 10. Sevinç Tevs'in Yayınlanan tek plağının kapağı (Sevinç Tevs, 2018).

Sevinç Tevs, Orhan Boran'ın bir yazısından öğrendiğiniz üzere gösterişi sevmeyen ve reklam meraklısı olmayan bir sanatçıdır. Her fırsatta teknik ve müzik

kültürü olarak erişmeye çalıştığı aşamadan bahsederken, caz dünyasının en tanınmış dergisi *Metronome*’da yer aldığını, ünlü piyanist *Hoagy Carmichael*’in kendisiyle radyo programı hazırlamak istediğini ve New York’da *Arthur Godfrey* televizyon programında konuk olduğunu anlatmamıştır bile (Boran, 1956). Bütün arkadaşları, ailesi ve meslektaşları Sevinç Tevs’in insani yanını övmüş ve ne kadar güçlü bir sese sahip olduğunu söylemişlerdir. Diğer bir taraftan ise çok zor çalışan, mükemmeliyetçi, işini titizlikle yapan bir sahne arkadaşıdır. Kızı Şehrazat hanım ile yapılan kişisel görüşmede, annesi Sevinç Tevs’in, üstün kabiliyetli, çok dürüst, açık sözlü, dobra olduğunu söylerken öte yandan çizgileri olan ve taviz vermeyen bir kadın olduğunu söylemiştir. Ne yazık ki bu benzersiz sese sahip dünya çapında tanınan caz yorumcusu Sevinç Tevs’ten elimizde kalan kayıt sayısı çok azdır. Sevinç Tevs’e ait konser ve program kayıtlarının albümlerde toplanması ve Türkiye’nin cazda divasının şarkılarının herkese sunulması Türkiye caz tarihi açısından da önemli bir olay olacaktır. Geçmişin koşullarında Türkiye’de yer alan kısıtlı caz müziği arenasında zamanın ilerisine geçerek yurtdışına taşan hünelerleriyle boy göstermiş bu sanatçıdan geriye kalan izlere bakıldığında bazı radyo emisyonları ve TV kayıtları göze çarpar.

Tablo 1. Mevcut Sevinç Tevs kayıtları

Şarkı Adı	Kayıt Bilgileri
Good Night My Love	İstanbul Radyosu
Kiss Me	TRT Radyo
Lullaby Of Birdland	Anıların Müziği, Erol Pekcan, TV Kaydı
Misty	Anıların Müziği, Erol Pekcan, TV Kaydı
My Heart Belongs To Daddy	Anıların Müziği, Erol Pekcan, TV Kaydı
I’m Gonna File My Claim	İstanbul Radyosu
September in The Rain	İsmet Sırak Ork.
Cevrin Yeter	TRT Radyo
Emeller Aldatıp Avutmuş Beni	TRT Radyo
Johnny Guitar	TRT Radyo
Make Be Love	TRT Radyo
Tout ça	TRT Radyo
Longing For You	Türkiye’de caz belgeseli
Take The a Train	Anma gecesi hatırası 45’lik
Ve Ben Yalnız	Ossi Müzik
İstanbul	TRT Radyo
Oklahoma Blues	Anma gecesi hatırası 45’lik
Sway	TRT Radyo

8. Sonuç

Sevinç Tevs Türkiye’de caz müziğın 1940’lı yıllardan başlayarak 60’lara kadar uzanan dikkat çekici gelişim evresi sürecinde ses ve yorumculuk açısından çeşitli ilklere imza atmış bir sanatçı olmuştur. Hayatı, kişiliği, liderlik özellikleri ve bu özellikleriyle bütünleşen bir müzik algısı ve yeteneğiyle caz müziğini hayatının merkezine yerleştirmiş ve zamanın koşullarını fazlasıyla aşan bir anlayışla müzik hayatına yön verebilmiştir. Gerek bu alanda yurdumuzu temsil etmiş tek isim olmasıyla gerekse caz dilinde *scat singing* diye adlandırılan solo yapma tekniğindeki başarısıyla caz müziği serüvenimizde kilit bir noktaya yerleştirmiştir. Ayrıca *Türk Cazı* programında Karacaoğlan’ın sözlerini yorumlayarak ilk defa cazı Türkçe olarak seslendirmiştir. Uluslararası müzik arenalarında bulunmuş, müzik faaliyetlerini Türkiye’nin yanı sıra İskenderiye, Yunanistan ve Amerika’nın New York kenti gibi merkezlere taşıyarak dönemin dünyaca ünlü müzisyenlerinin ve basın dikkatini çekmiştir. 1948 yılında Amerika’nın New York kentinde yapılan uluslararası bir yarışmada (New York Jazz Festivali), bestecimiz Arif Mardin’in *Longing For You* adlı yapıtı ile ilk uluslararası ödülü alarak birinci olmuştur. Günümüze gelindiğinde ise kısıtlı sayıdaki radyo emisyonları, kayıtları, TV programları, gazete yazıları ve sınırlı bir akademik literatürle Tevs’in sanatçı kimliğini ve müziğini anlayabilmek mümkün olmuştur. Kronolojik olarak Sevinç Tevs’i takip eden bir zaman çizgisi dahilinde caz müziğinin kadın temsilcileri olan Rüçhan Çamay, Ayten Alpman ve Tülay German gibi isimleri de içine alan çalışmalar yapılması gerekliliği açıktır. Bu tür çalışmalar Türkiye’de hem popüler müziğın dönemsel konularına hem de caz müziği tarihine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akça, F. (2019).** *Caz Mekanlarının Tercih Edilme Nedenleri: Nardis Jazz Club, The Badau İstanbul, Bova Sahne*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akçura, G. (2005).** *İnsanlar Alemi*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Akçura, G. (2019).** 05.12.2022 tarihinde *Saray Sineması’nda “Büyük Caz Festivali”*: *Bir El İlanının Analizi*. Manifold. <https://manifold.press/saray-sineması-nda-buyuk-caz-festivali> adresinden alındı.
- Akçura, G. (2019).** *Saray Sineması’nda “Büyük Caz Festivali”*, 10.02.2023 tarihinde Saray Sineması’nda “Büyük Caz Festivali” - Manifold adresinden alındı.
- Akyol, B. (2013).** *Türkiye’de Caz Belgeseli*.
- Akyol, B. (2016).** *Caz Çok Zor*. İstanbul: Kara Plak Yayınları.

Ateşböceklerinden BBC’ye, (1957). (10 Ağustos 1957). *Akis*, Cilt 10, sayı 170, Ankara

Avrupa’da biricik Türk Yıldızı Sevinç Atina’da ona Cici Kuş Diyorlar. (13 Ocak 1951). Radyo Magazin.

Aydın, İ. (2018). *Türkiye’deki caz müziği pratiklerinde folklorik öğeler: geleneksel anadolu müzik kültürlerinden devşirilenlerden konvensiyonel stratejiler ekseninde icat edilenlere yerellikler ve temsilîyetler.* Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Ayten Alpman Hayatını Kaybetti. (21 Nisan 2012). 08.01.2023 tarihinde *Ayten Alpman hayatını kaybetti.* <https://yesilgazete.org/ayten-alpman-hayatini-kaybetti/> adresinden alındı.

Berendt, J. E. (2019). *Caz Kitabı Ragtime’dan Fusion ve Sonrasına.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Boran, O. (1956). Hayırlı Bir Seyahat Daha... *Radyo Alemi Dergisi*, Sayı: 197.

Candemir, A. (1996). Cazın Uluslararası Kültüre Katkısı ve Türkiye’de Caz. *Kurgu Dergisi*, cilt(49-55).

Çetinok, N. (1986). Garp Musikisinden Hafif Müzik’e. *Hürriyet Gösteri Sanat-Edebiyat Dergisi*, Sayı: 64.

Demiriz, A. (2018). *Türkiye Cumhuriyeti’nin 1950’li Yılları: Popüler Kültürde Amerikan Müziği İthalatı.* Uluslararası Etnomüzikoloji Sempozyumu Müzik ve Politika Bildiri Kitabı (Sayfa 187-206) İçinde. Bursa-Turkey Kasım/ November 2018.

Deniz, K. (1945). Sevim ve Sevinç- Seslerini radyodan dinlediğimiz kardeşler şimdi İstanbuldadırlar. Onlarla konuşuyoruz. *Son Posta.* 19.05.1945.

Dizzy Ankara’da. (28 Nisan 1956). *Akis Dergisi*, Cilt 5, Sayı:103.

Ebcioğlu, F. (1958). Türk Cazının Üç Usta Sanatçısı... *Pazar-Müzik Kulübü*, Sayı: 88

Ebcioğlu, H. M. (1950). Şarkı ile Konuşanlar/Mikrofondan Mektup. *Radyo Haftası.*

Esen, M. S. (1937). İki Türk Yıldızı Doğuyor. *Yedigün*, No:202.

Güleryüz, N. A. (2018). *Geçmişten Gümüze Türkiye’de Caz. Şalom Dergi.*

İlbi, D. (2019). *Türkiye’de enstruman çalan kadın caz müzisyenlerin toplumsal cinsiyet bağlamında incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Kahyaoğlu, O. (1996).** Türkiye’de Caz Dolu Dolu Yaşanıyor/Caz bir yaşama biçimidir, ama Türkiye’de... *Milliyet Sanat*. Sayı: 377.
- Kaplan, S. (2006).** *Annem o şarkıyla Vaughan’ıeledi*, 7.02.2023 tarihinde Annem o şarkıyla Vaughan’ıeledi (hurriyet.com.tr) adresinden alındı.
- Kiper, H. O. (1944).** Ankara Radyosu’nun İki Küçük Yıldızı Sevim ve Sevinç Kardeşlerle Bir Konuşma. *Perde-Sahne Dergisi*, Sayı:20.
- Mimaroğlu, İ. (2013).** *Caz Sanatı*. İstanbul: Pan Yayınları.
- Pekcan, E. (2023).** *Sevinç Tevs, ilk kez türkçe caz yapan ve büyük başarı sağlayan bir sanatçı*, 27.01.2023 tarihinde <https://core.ac.uk/download/160033813.pdf> adresinden alındı.
- Rüçhan Çamay Kimdir? Rüçhan Çamay’ın Biyografisi. (21 Mayıs 2021).** 08.01.2023 tarihinde <https://www.yenialanya.com/haber/7203825/ruchan-camay-kimdir-ruchan-camayin-biyografisi> adresinden alındı.
- Sevim-Sevinç Kardeşler. (1 Ağustos 1949).** *Hazine*, Cilt 1, Sayı 6.
- Sevim Tevs, (2023).** 10.01.2023 tarihinde <https://artijazz.com/muzisyenler/sevim-tevs/> adresinden alındı.
- Sevinç Tevs, (2011).** 22.02.2023 tarihinde Sevinç Tevs biyografisi | Last.fm adresinden alındı.
- Sevinç Tevs, (2023).** 10.02.2023 tarihinde Sevinç Tevs – Artı Jazz (artijazz.com) adresinden alındı.
- Sevinç Tevs ve Erol Pekcan Ork. Oklohoma Blues 45 lik 1977, (2018).** 02.10.2022 tarihinde SEVİNÇ TEVS ve EROL PEKCAN ORK. oklohoma blues 45 LİK 1977 - DİPSAHAF PLAK (dipsahaf.com) adresinden alındı.
- Seymen, S. (2016).** *Onların Jazz’i varsa, Türkiye’nin Cazı var.* #tarhdergi. <https://tarhdergi.com/onlarin-jazzi-varsa-turkiyenin-cazi-var/>
- Şenel, P. (2009).** Sihirli Kutu’nun Radyo Olduğu Yıllar. *Radyovizyon Dergisi*, Temmuz.
- Şener, D. (2023).** *Sözünü Tutmadın Koca Sevinç Tevs*, 11.10.2022 tarihinde Yazarlar / Doğan Şener - Yazı 02 (birzamanlar.net) adresinden alındı.
- Tok, Y. H. (2019).** *Sevinç Tevs- “Ve Ben Yalnız”*, 01.02.2023 tarihinde Günün Şarkısı 24 Ekim 2019 | Yeter ki Müzik Olsun (yavuzhakantok.com) adresinden alındı.

Tunçağ, H. (2023). *Rüçhan Çamay*, 03.08.2023 tarihinde Rüçhan Çamay (iksv.org) adresinden alındı.

Tülay German (2023). 20.09.2023 tarihinde *Yaşam Boyu Başarı Ödülleri: Tülay German*. <https://caz.iksv.org/tr/yasam-boyu-basari-odulleri/tulay-german> adresinden alındı.

Uyar, Y. M. (2016). *Cultural Connotations and the Processes of Localization, Türkiye’de Caz: Kültürel Anlamları ve Yerelleşme Süreci*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi: İstanbul.

Ve Ben Yalnız, (2022). 02.10.2022 tarihinde *Ve ben yalnız*. gzt. <https://www.gzt.com/cins/ve-ben-yalniz-3561424> adresinden alındı.

Yalçın, T. (2022). 10.11.2022 tarihinde *Jazz Semai Dijital Platformlarda*. darkbluenotes. <https://darkbluenotes.com/jazz-semai-dijital-platformlarda/> adresinden alındı.

Yanıkoglu, A. (2007). *Caz müziğinin bugünkü sorunları: Caz Müziğinin Üretilme Koşullarının Güncel Görünümü the Current Problem of Jazz Music: The Present Outlook of the Conditions of Production of Jazz Music*. Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.

Yazgan, T. (2016). Cumhuriyet’in Örnek Bir Kültür Kurumu: Ankara Radyosu. *Trt Akademi*, Cilt 01, Sayı 01.